

1-2/2008

Археологічний літопис Лівобережної України

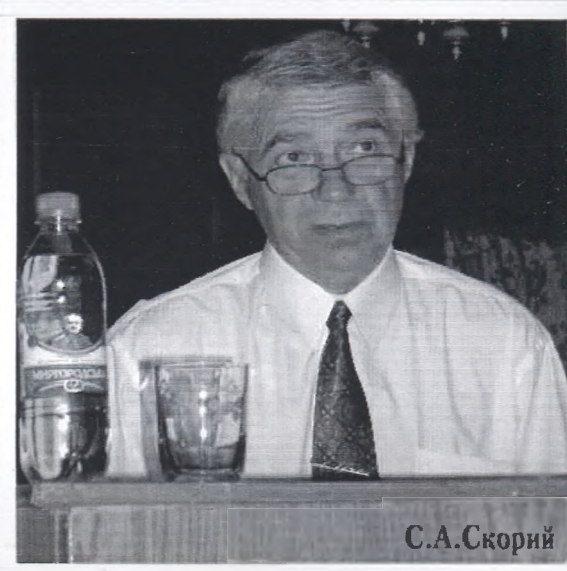
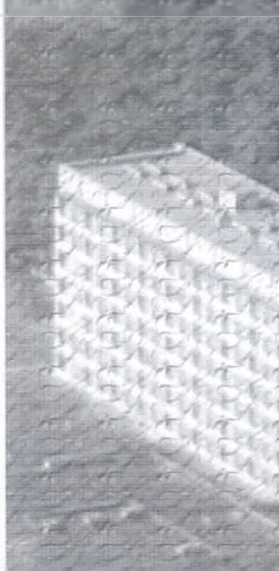

Відкриття роботи семінару

8-й регіональний науково-практичний семінар “ОХОРОНА ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ”

О.Б.Паутов і С.В.Шпрішова

С.А.Скорий

м.Миргород, 22-24 травня 2008 р.

Археологічний літопис Лівобережної України

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації

Інститут археології
Національної
Академії наук
України

Науковий журнал

Заснований у 1997 р.

Видається раз на півріччя

Редакційна колегія:

Олександр СУПРУНЕНКО,
головний редактор, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Петро БОНДАРЕВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим ВАДИМОВ,
академік Української Академії Архітектури,
доктор архітектури (Полтава)

Гліб ІВАКІН,
доктор історичних наук (Київ)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернігів)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук, професор (Дніпропетровськ)

Володимир МІХЄЄВ,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Олександр МОЦЯ,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Андрій ОБЛОМСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Москва)

Олександр СИМОНЕНКО,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Сергій СКОРИЙ,
доктор історичних наук (Київ)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
відповідальний секретар

Олександр ТІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Адреса редакції:

Україна, 36011, м. Полтава-11, вул. Комсомольська,
37, Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської
обласної державної адміністрації
Тел., факс: (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

Editorial office:

Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board
of the Poltava Regional State Administration
37, Komsozolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel., fax, +380 (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
число 1-2 (23-24) * 2008

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLES OF THE
DNIEPER LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
№ 1-2 (23-24) * 2008

Видає: ВЦ "Археологія" ЦОДПА

№ 1-2 * 2008

З М І С Т

Кулатова І.М. (Полтава). 8-й регіональний науково-практичний семінар "Охорона та дослідження пам'яток археології" (м. Миргород, 22-24 травня 2008 р.)	3
Статті та публікації	
Паутов О.Б. (Миргород). Миргород — історичне місто та місто-курорт	6
Лугова Л.М. (Полтава). Археологічні пам'ятки Миргородщини та їх дослідження	9
Шерстюк В.В. (Полтава). Катакомбне поховання шаманки з Гребінки	12
Коваленко О.В., Луговий Р.С. (Полтава). Дослідження у Новосанжарському районі Полтавської області в 2006 р.	22
Гейко А.В. (Опішня). Археологічні дослідження Сухоносівського городища	26
Коротя О.В., Осадчий Є.М. (Суми). Городище раннього залізного віку в урочищі Барвінкова гора у Більську	30
Коваленко О.В., Луговий Р.С. (Полтава). Пізньосарматські поховання Сторожівського курганного могильника	34
Башкатов Ю.Ю. (Київ). Матеріали пізньоримського часу півдня Полтавської області	45
Горбаненко С.А. (Київ). Напівземлянка № 16 з Пастирського городища	50
Пуголов Ю.О. (Полтава). Житло роменської культури на посаді літописної Лтави	54
Приймак В.В. (Котельва). Балтські поховання з давньоруських пам'яток Дніпровського лісостепового Лівобережжя	62
Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголов Ю.О., Шерстюк В.В. (Полтава). Дослідження на Миколаївській гірці у Полтаві	70
Розвідки	
Тимошук А.І. (Полтава). Археологічні розвідки у Полтавському районі	80
Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Лямкін В.В. (Комсомольська), Сидоренко О.В. (Лубни). Розвідки у пониззях Сухого Кобелячка і Псла	89
Головко І.В. (Пирятин). Старожитності Свіччиного краю (Матеріали розвідок 2008 р. біля с. Велика Круча на Пирятинщині)	94
Супруненко О.Б. (Полтава). Кургани поблизу Бутенок у Нижньому Поворсклі	108
Археологія козацької доби	
Ткаченко О.М., Яремченко В.А. (Полтава). Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції 13)	110
Скорий С.А., Каравайко Д.В. (Київ). Комплекс селітроварних печей на Західному укріпленні Більського городища	117
Сапегін С.В. (Ковалівка). Дослідження майдану поблизу с. Коновалівка у Пооріллі	125
Калашник Є.С. (Полтава). Південно-східна лінія укріплень пізньосередньовічної фортеці в селищі Білики	127
Щербань А.Л. (Опішня). Дослідження підземель Опішні	133
З архівів	
Кулатова І.М. (Полтава). Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут у Більську	137
Археологічні курйози	
Супруненко О.Б., Мироненко К.М. (Полтава). Курган зі "змісподібним" рівчаком у пониззі Псла	151
Повідомлення	136,
Список скорочень	150
Summary	163
Наші автори	166
Додаток. Звіт про археологічні обстеження на території м. Миргород у травні 2008 р. / Кол. авторів	I-IV

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в який у розділі "Журнали" за позицією № 1 включено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м. Полтава) — спеціальність історія, археологія.

THE CONTENTS

Kulatova I.M. 8-th Regional Scientific and Practical Seminar "Preservation and Investigations of the Sites of Archaeology (Myrgorod, 22-24 May 2008)	3
ARCHAEOLOGY: ESSAYS & PUBLICATIONS	
Pautov O.B. Myrgorod — Historical and the Health-Resort Town	6
Lugova L.M. Archaeological Sites of the Myrgorod District and their Study	9
Sherstuk V.V. Catacomb Burial of a Female Shaman from Hrebinka	12
Kovalenko O.V., Lugovyj R.S. Investigations in the Novi Sanzhary District in the Poltava Region in 2006	22
Heiko A.V. Archaeological Investigations of the Sukhonosov Site	26
Korotia O.V., Osadchij E.M. Site of the Early Iron Age in the Barvinkova Hora Near to Bilsk	30
Kovalenko O.V., Lugovyj R.S. Late Sarmatian Burials of the Barrow Necropolis in the Village Storozhove	34
Bashkatov Y.Y. Materials of the Late Roman Time from the South of the Poltava Region	45
Horbanenko S.A. Half-Mud-Hut #16 from the Pastoral Settlement	50
Pugolovok Y.O. Dwelling Place of the Romny Culture on the Outskirt of the Ancient Ltava	54
Pryjmak V.V. Balties Burials from the Old Russ Sites of the Forest-Steppe Left Bank of Dnieper	62
Suprunenko O.B., Myronenko K.M., Pugolovok Y.O., Sherstuk V.V. Investigations on the Mykolayvska Hirka in Poltava	70
INVESTIGATIONS	
Tymoshuk A.I. Archaeological Investigations in Poltava District	80
Suprunenko O.B., Myronenko K.M., Liamkin V.V., Sydorenko O.V. Investigations in the Area of the Low Flow of Rivers Sukhoj Kobeliachok and Psel	89
Holovko I.V. Antiquities of the Svichchynyj Kraj (Candleland). (Materials of the investigations 2008, near the village Velyka Krucha in Pyriatyn district)	94
Suprunenko O.B. Barrows near Village Butenki in the Area Adjacent to the Low Flow of the River Vorskla	108
ARCHAEOLOGY OF THE COSSACKS TIME	
Tkachenko O.M., Yaremchenko V.A. Researches of the Archaeological Objects of the Cossacks Time in Poltava (After the materials of researches 2007, in Konstitution Str., 13)	110
Skoryj S.A., Karavajko D.V. Saltpetre Ovens Complex on the Western Fortification of the Site of Bilsk	117
Sapeghin S.V. Investigation of Squire near the Village Konovalivka by the River Oril	125
Kalashnyk E.S. South-Eastern Line of Fortifications of the Late Medieval Fortress in the Settlement Bilyky	127
Scherban A.L. Explorations of the Opishne Undergrounds	133
FROM ARCHIVES	
Kulatova I.M. Preserving Investigations on the Settlement of the Scythian Time in Lisovyj Kut in Bilsk	137
ARCHAEOLOGICAL CURIOSITIES	
Suprunenko O.B., Myronenko K.M. Barrow with "S"-Shaped Ditch in the Area Adjacent to the Low Flow of the River Psel	151
ANNOUNCES	
Kalashnyk E.S. Ring with Seal of XVII c. from the Environs of the River Oril	136
Bovkun I.V., Kalashnyk E.S. Ducat from the Environs of the Village Majachka by the River Oril	150
ABBREVIATIONS	
	163
SUMMARY	
	163
OUR AUTHORS	
	166

© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2008.

© Інститут археології Національної Академії наук України, 2008.

© *Автори статей:* Артем'єв А.В., Башкатов Ю.Ю., Бовкун І.В., Гейко А.В., Головка І.В., Горбаненко С.А., Калашник Є.С., Каравайко Д.В., Коваленко О.В., Коротя О.В., Кулатова І.М., Лугова Л.М., Луговий Р.С., Лямкін В.В., Мироненко К.М., Осадчий Є.М., Паутов О.Б., Приймак В.В., Пуголовок Ю.О., Сапегін С.В., Сидоренко О.В., Скорий С.А., Супруненко О.Б., Тимошук А.І., Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Щербань А.Л., Яремченко В.А., 2008.

© *Рисунки:* Коваленко Г.В., Менчинська Т.В., автори, 2008.

© *Фотознімки:* Балацький В.П., Калайдан О., Пуголовок Ю.О., Сидоренко О.В., Тітков О.В., 2008.

8-й регіональний науково-практичний семінар "ОХОРОНА ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ" (м. Миргород, 22-24 травня 2008 р.)

Вже стало традиційним проведення у містах Полтавської області щорічних науково-практичних міжрегіональних і регіональних наукових семінарів «Охорона та дослідження пам'яток археології», які з 4-го (м. Полтава, 1999 р.) організовує Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Нагадаємо, що 1-й з цих семінарів відбувся у Полтаві 20 років тому, у 1988 році. Особливістю, чи, скоріше, обов'язковою умовою проведення серії цих наукових заходів, є публікація всіх матеріалів виступів та повідомлень учасників у вигляді статей або публікацій, вміщених до окремих збірників наукових праць або ж у науковому журналі «Археологічний літопис Лівобережної України». Отже, науковий доробок семи попередніх семінарів нараховує вже більше двохсот наукових праць, які пройшли обговорення й апробацію на зібраннях археологів лісостепових областей Дніпровського Лівобережжя.

Ювілейний, восьмий семінар не став винятком з усталеного порядку, свідченням чого є випуск цього числа журналу. Проте географія учасників 8-го семінару була обмежена регіонально. В його роботі взяли участь учені – представники м. Києва, Київської, Полтавської і Сумської областей. Звісно, тематика семінару охопила, за невеликими винятками, проблеми збереження та вивчення археологічних пам'яток Полтавської області. І не дивно, адже в роботі цього форуму фахівців узяли участь археологи, які досліджують в основному старожитності Полтавщини. Учасниками роботи семінару стали і музейні працівники області, які знайшли можливість і час прибути до Миргорода.

Отже, 22-24 травня у Миргороді Полтавської області проходила робота семінару, який люб'язно запросило на береги Хоролу керівництво Миргородської міської ради. Завдяки особистій участі в роботі нау-

кового заходу Миргородського міського голови *О.Б.Паутова*, заступника голови *С.В.Ширшової* чимало організаційних питань було вирішено на відповідному для відомого міста-курорту рівні. Забезпечення роботи учасників семінару взяли на себе: управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтавський обласний Центр охорони та досліджень пам'яток археології. Пленарні засідання семінару (їх відбулося два) проходили у конференц-залі санаторію МВС України, а його учасники були розміщені для проживання в цьому ж санаторії, у межах мальовничого куточка надзаплави на лівобережжі р. Хорол.

На семінар прибули кілька делегацій наукових та музейних установ і закладів, вузів і заповідників, а також окремі дослідники. Інститут археології НАН України у Миргороді представляли: доктор історичних наук, завідувачий відділом археології раннього залізного віку *С.А.Скорий*, наукові співробітники — кандидат історичних наук *С.А.Горбаненко* та *Ю.Ю.Башкатов*. Найбільш представницькі делегації полтавських дослідників направили Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник – директор Центру *І.М.Кулатова*) і Полтавський краєзнавчий музей (керівник – завідувача відділом археології *Л.М.Лугова*). Практично у повному складі на семінарі були представлені археологи Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (керівник – заступник директора по Полтавській області, кандидат історичних наук *О.Б.Супруненко*), Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України в Опішному (керівник – завідувач відділу палеогончарства *А.Л.Щербань*), Історико-культурного заповідника «Більськ» (керівник – директор *В.В.Приймак*), а також науковці Мир-

городського краєзнавчого музею (директор *А.М.Фесенко*). Окремих дослідників-учасників на семінар направили: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні (*А.В.Гейко*), Полтавський державний педагогічний університет ім.В.Г.Короленка (*О.В.Коваленко*), Національний університет «Києво-Могилянська Академія» (*Ю.О.Пуголовк*), управління культури Сумської облдержадміністрації (*О.В.Коротя*), Музей-заповідник А.С.Макаренка у Ковалівці (*С.В.Сапегін*), Пирятинський ліцей (*І.В.Головка*), редакційна група з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури» по Сумській області (*Є.М.Осадчий*) та ін.

Перше пленарне засідання 22 травня, присвячене проблемі: "Рятівні археологічні дослідження в умовах міської забудови", відкрив Миргородський міський голова *О.Б.Лаутов*, який ознайомив присутніх з історією та сьогоденням Миргорода — історичного міста і курорту. З привітанням до учасників семінару від Полтавської обласної державної адміністрації звернувся заступник начальника управління культури Полтавської облдержадміністрації *Г.І.Фасій*, який відзначив традиційність проведення науково-практичних форумів археологів регіону та розширення географії їх проведення в різних містах області, що стимулює не тільки пам'яткоохоронну діяльність, а й призводить до значно ширшого вивчення археологічних пам'яток конкретних територій.

Проблеми збереження та дослідження археологічної культурної спадщини в умовах сучасного міста розглядалися у доповіді заступника директора ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України по Полтавській обл., провідного наукового співробітника Центру охорони та досліджень пам'яток археології, кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури України *О.В.Супруненко*. Вони знайшли висвітлення й у колективному повідомленні завідуючого відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології *К.М.Мироненка*, старших наукових співробітників *В.В.Шерстюка*, *Ю.О.Пуголовка*, молодшого наукового співробітника Полтавської ар-

хеологічної експедиції ДП НДЦ "ОАСУ" ІА НАН України *О.В.Сидоренка* про наслідки рятівних досліджень у Полтаві восени-взимку 2007 р.

Про унікальну знахідку — досліджений нещодавно Українсько-Німецькою археологічною експедицією комплекс селітроварницьких печей на Більському городищі — розповів завідуючий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук *С.А.Скорий*.

Археологічні пам'ятки Миргородщини та сучасний стан їх вивчення охарактеризувала завідуюча відділом археології Полтавського краєзнавчого музею *Л.М.Лугова*, а заступник директора з наукової роботи Миргородського краєзнавчого музею *Л.О.Розсоха* окреслила археологічні реалії полкового міста Миргорода, ознайомивши присутніх з історичною топографією головного міста Миргородського полку.

Ще про одне відкриття — дослідження пізньосарматських підкурбанних поховань часу складання черняхівської культури на р.Коломак, у с.Сторожове Чутівського району, доповіли присутнім старший викладач Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України *О.В.Коваленко* та науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею *Р.С.Луговий*.

Засідання завершилося презентацією нового монографічного дослідження "Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя другої половини I тис. н.е.", котре нещодавно побачило світ у київському видавництві «Академперіодика», підготовлене науковим співробітником Інституту археології НАН України, кандидатом історичних наук, уродженцем Миргорода *С.А.Горбаненком*. Примірники цієї роботи безпосередньо із зали засідання були передані до бібліотек наукових закладів Полтавщини та Миргородського краєзнавчого музею.

На наступних пленарних засіданнях були заслухані всі, вміщені до цього випуску журналу у вигляді статей, повідомлень

або ж інформацій, наукові доробки учасників семінару. Більшість з них присвячена результатам польових досліджень на території області у минулому, 2007 р.

Серед кращих варто виокремити кілька доповідей та повідомлень, що викликали загальний інтерес та були подані на сучасному рівні унаочнення. Це повідомлення про катакомбні поховальні комплекси із кургану у Гребінці — наукового співробітника ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України, старшого наукового співробітника Центру охорони та досліджень пам’яток археології *В.В.Шерстюка*; аналіз результатів археологічних розвідок на території сіл Велика і Мала Круча Пирятинського району на р.Удай — наукового співробітника ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України, викладача Пирятинського ліцею *І.В.Головка*; повідомлення про Білицьку фортецю козацького часу — лаборанта Центру охорони та досліджень пам’яток археології, студента Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка *Є.С.Калашника*.

Досить змістовно результати минулорічних польових досліджень і пов’язані з їх проведенням проблеми висвітлили також: для Більська та його округи — директор Історико-культурного заповідника “Більськ” *В.В.Приймак*, ст. науковий співробітник *А.І.Охріменко*, науковий співробітник *О.В.Коротя*, мол. науковий співробітник заповідника *О.В.Сидоренко*, старший науковий редактор групи “Зводу пам’яток історії та культури” при управлінні культури Сумської облдержадміністрації *Є.М.Осадчий*; по Сухоносівському городищу — молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні *А.В.Гейко*; щодо дослідження пізньосередньовічних міських старожитностей Полтави — завідувачий сектором фондів Полтавського краєзнавчого музею *О.М.Ткаченко* і старший науковий співробітник відділу іс-

торії пізнього середньовіччя *В.А.Яремченко*.

Практично півтора дні (22 і 23 травня) всі учасники семінару проводили археологічні обстеження міської території, для чого господарями був передбачений відповідний автотранспорт для пересування груп дослідників і перевезення обладнання. Розвідки на міській території здійснювалися пішим ходом, з проведенням збору підйомних матеріалів, закладанням шурфів та здійсненням зачисток. Не дивлячись на те, що міська територія всуціль забудована, а на найцікавіших та історично важливих ділянках — зайнята господами приватного сектора і городами, вдалося виявити й обстежити два поселення бронзового віку, п’ять місцезнаходжень доби бронзового і раннього залізного віків, ранньослов’янського та давньоруського часу, понад 10 курганів. Результати цих робіт вміщені у колективному звіті про науково-практичні археологічні дослідження у Миргороді, опублікованому в цьому ж випуску журналу.

На заключному пленарному засіданні 24 травня учасники семінару підвели підсумки проведених польових досліджень — обстежень території міста, визначили основні ділянки міської території, де необхідно провести шурфування. Більшість учасників семінару впевнені, що культурні нащарування Миргорода зберігають ще чимало цікавих знахідок, а, передусім, археологічні свідчення давньоруського походження укріплень колишнього Миргородка як першопочатку сучасного міського центру.

Присутній на засіданні міський голова *О.Б.Паутов* висловив упевненість, що перший крок у визначенні першовитоків Миргорода вже зроблений, а наступні дослідження археологів допоможуть визначити межі історичного ареалу міста та ляжуть в основу окремої дослідницької програми із вивчення об’єктів давньоруської і козацької епох на території міста-курорту, встановлять реальний вік Миргорода за даними археологічних досліджень.

І.М.Кулатова

26.05.2008.

МИРГОРОД — ІСТОРИЧНЕ МІСТО ТА МІСТО-КУРОРТ

Миргород — місто обласного значення Полтавської області, розташоване на р.Хорол, за 105 км від Полтави. Населення — 41,5 тис. чол. Це одне з давніх поселень Лівобережної України. Полтавські археологи висловлюють припущення, що Миргород засновано за часів Київської Русі як одне з городищ на південно-східній окраїні Переяславського князівства. Існує думка, що Миргород був зручним місцем для ведення мирних переговорів, звідси, будімо, і давня назва — Миргородок — Миргород.

Історія Миргорода тісно пов'язана зі становленням українського козацтва. З другої чверті XVII ст. — це полкове місто. З 1802 р. Миргород — повітове місто новоутвореної Полтавської губернії.

Славу місту принесли відкриті близько ста років тому джерела мінеральної води та створений поряд із ними курорт "Миргород". За недавніх часів місто Миргород мало славу Всесоюзної оздоровниці, сьогодні — це один з найвідоміших курортів України, який об'єднує 8 санаторіїв, де в б'юветах можна пити мінеральну воду прямо з джерел.

За даними експертизи ДКЗ України запаси мінеральних лікувально-столових вод Миргородського родовища — невичерпні.

Санаторії міста, знаходячись у центрі України, в екологічно чистій зоні, на мальовничих берегах Хоролу, потопаючи в зелені беріз і сосен, спеціалізуються на лікуванні захворювань органів травлення, порушення обміну речовин (цукрового діабету) та ще ряду інших показань.

Санаторії міста водночас можуть прийняти на лікування й оздоровлення близь-

ко чотирьох тисяч пацієнтів, до послуг яких висококваліфіковані лікарі всіх профілів та сучасна лікувально-діагностична апаратура.

Місто розташоване на перехресті цікавих туристичних маршрутів та має зручне залізничне сполучення завдяки комфортному швидкісному «Столичному експресу», що з'єднує міста Київ — Миргород — Полтава — Харків. Це дає змогу багатьом співвітчизникам та гостям з інших країн відвідати знаменитий Національний Сорочинський ярмарок та відпочити в санаторіях курорту.

Місто славне великими іменами.

У кінці XVIII-XIX ст. Миргородщина дала чимало славних імен літературі, культурі, суспільно-політичному життю України. Майже півстоліття прожив тут класик грузинської літератури Давид Гурамішвілі (1705-1792), який до 1756 р. служив у Миргородському полку. Вийшовши у відставку, він не розлучився з містом, де ним було створено чимало ліричних творів за мотивами українських народних пісень. Гостював у нього видатний український поет і філософ Григорій Сковорода (1722-1794). Давид Гурамішвілі помер і похований у Миргороді. В 1949 р. на його могилі встановлено пам'ятник. Вулицю, на якій жив поет, школу № 9 і міську бібліотеку названо його ім'ям. У місті працює Літературно-меморіальний музей поета.

У Миргороді жив також талановитий іконописець Лука Боровик, син якого Володимир Боровиковський (1757-1825) — відомий український і російський живописець-портретист, фундатор романтично-реалістичної школи українського живопису.

су. Уродженець Миргородщини – український історик, етнограф Василь Ломиковський (1778-1848) зібрав документальні матеріали про історію України, видав записи малоруських дум, склав словник малоруської старовини. Кілька разів Миргород відвідував і Тарас Шевченко (1814-1861), який зупинявся у козака Коробки. У жовтні 1845 р. Шевченко написав тут вірші «Не завидуї багатому», «Не женися на багатій», а також поему «Великий льох».

Широку просвітницьку діяльність розгорнув український письменник, фольклорист, громадський діяч Анатолій Свидницький (1834-1871), який прибув до Миргорода в 1860 р. Він був одним із фундаторів першої громадської бібліотеки в місті. У Миргороді народилися і вчилися брати Рудченки – І.Я.Рудченко (Іван Білик; 1845-1905) – український фольклорист, критик, письменник, і П.Я.Рудченко (Панас Мирний; 1849-1920) – відомий український письменник, автор класичних творів, що відображають столітню історію українського села. Залишив свій слід в історії міста український живописець, графік, архітектор і етнограф Опанас Сластіон (Сластьон; 1855-1933). За його ініціативою у 1920 р. в Миргороді було відкрито краєзнавчий музей, він був одним з авторів проекту першої водолікарні курорту, сприяв створенню капели бандуристів.

Розповідаючи про Миргород, не можна не згадати класика української і російської літератури Миколу Васильовича Гоголя (1809-1852).

Письменник народився у с.Великі Сорочинці, що за 25 км від Миргорода, його дитячі роки пройшли в маєтку батьків у Василівці. У 1835 р. побачив світ його збірник «Миргород». Пам'ятник письменнику першим зустрічає всіх прибулих до Миргорода. Миргородці, вшановуючи пам'ять свого земляка, назвали його ім'ям головну вулицю міста, керамічний технікум. Місцеві гіді обов'язково проведуть туристів

«гоголівським маршрутом», покажуть точне місце, де посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем, а також великий ставок з лебедями на місці, де колись була знаменита калюжа, про яку письменник сказав: «...Якщо будете підходити до площі, то, мабуть, на певний час зупинитесь помилуватися краєвидом: на ній знаходиться калюжа, дивна калюжа! єдина, яку тільки вам доводилося колись бачити! Вона займає майже всю площу. Прекрасна калюжа!» Стовідсотково мав рацію Гоголь, так щиро захоплюючись «миргородською» калюжею. Але він і уявити собі не міг, звідки вона з'явилася. А виною всьому, як з'ясувалося пізніше, були підземні джерельні води, що виходили на поверхню...

Миргород відомий на всю Україну та у далекому зарубіжжі ще і завдяки закритому акціонерному товариству «Миргородський завод мінеральних вод», де розливається кожна шоста пляшка мінеральних вод України. Славнозвісна «Миргородська» по праву зветься «королевою мінеральних вод». Про міжнародне визнання продукції ЗАТ «Миргородський завод мінеральних вод» свідчать численні нагороди та призи. Продукція акціонерного товариства імпортується до Росії, Молдови, Ізраїлю та Канади.

Джерело мінеральної води та оздоровчохурортні заклади сприяли тому, що основними галузевими пріоритетами міста є харчова та переробна промисловість.

Успішно розвивається економіка міста. За останні роки Миргород стабільно займає перші місця в рейтинговій оцінці діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в Полтавській області.

Загальний обсяг реалізованої промислової продукції, товарів, робіт і послуг за 2007 рік склав 695,6 млн. грн. Обсяг виробництва промислової продукції за 2007 рік склав 338,6 млн. грн. Промисловий комплекс міста представляє 14 промисло-

вих підприємств. У місті також працює 9 будівельних та 1 транспортна організація. Розвинена мережа транспортних перевезень пасажирів автомобільним транспортом.

Активно розвивається бізнес. Переважний напрямок в підприємницькій діяльності міста займає торговельна діяльність та діяльність у сфері послуг. За 2007 рік відкрито 98 підприємств торгівлі, ресторанного господарства та сфери послуг.

Всього у місті, на 1 січня 2008 р., діє: 325 стаціонарних магазинів; 65 підприємств ресторанного господарства; 165 підприємств сфери послуг; 47 аптек і аптечних пунктів; 3 ветаптеки; 4 магазини "Оптика"; 16 автозаправочних станцій.

У Всеукраїнському конкурсі "Населений пункт найкращого благоустрою і озеленення" Миргород займав друге місце у 2004, 2005, 2006 рр., перше місце — у 2007 р. У 2006 р. в місті розроблено та прийнято стратегію розвитку міста Миргород на період 2007 – 2011 рр. і на перспективу до 2016 р.

Відповідно до цього документу, стратегічне бачення розвитку міста є наступним:

Миргород — це місто-курорт державного значення, з європейською якістю обслуговування, оздоровчий та культурно-туристичний центр Миргородщини, з екологічно чистою українською природою, носій національно-історичної спадщини і колориту України, де гостям надається повний спектр якісних послуг з лікування, відпочинку, розваг, індивідуального та сімейного туризму, вирішення ділових проблем у поєднанні з відпочинком; місто, де стабільно зростає добробут і якість життя соціально-активної громади через ефективне використання унікального потенціалу природних ресурсів та природно-ландшафт-

них переваг.

Миргород надзвичайно інвестиційно-приваблива територія саме для розвитку санаторно-курортної галузі, так як бренд – курорт України — відомий як у державі, так і поза її межами. 8 санаторіїв приймають за рік близько 50 тис. чол. Але бажаючих набагато більше, так як у квартирному секторі щомісяця проживає, в середньому, більше 2000 чоловік, а за рік – понад 30 тис. чол.

В Миргороді ще є вільні території, які знаходяться у мальовничих куточках міста біля річки, з чудовими лісовими краєвидами, неподалік від цілющої мінеральної води. На цих територіях планується розмістити діагностичний центр, пансіонати, SPA – центри, санаторії з відповідною інфраструктурою, заклади для відпочинку, туристичні об'єкти, аквапарк та інше.

Останнім часом місто набуває нового значення в контексті відпочинку, так як сюди їдуть відпочити на вихідні дні.

Мало хто сумнівається, що основою розвитку нашого міста є його природно-історичний потенціал – цілющі води і краєвиди, клімат, історико-культурні пам'ятки і традиції. Польовим завданням 8-го науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» є і проблема із визначенням щодо наявності пам'яток археології на міській території, обмеження для забудови у майбутньому історичному ареалі стародавніх миргородських поселень і городищ — імовірних давньоруського та післямонгольського часу, а також вже значно забудованої у ХХ ст. полкової фортеці козацької доби. Тому ми сподіваємося на знахідки археологів та їх пропозиції у збереженні свідчень найдавнішого минулого нашого міста.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ МИРГОРОДЩИНИ ТА ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перші згадки про старожитності Миргородщини у писемних джерелах відносяться ще до пізньосередньовічної епохи. Так, зокрема, в “Книге Большому чертежу,” датованій 1627 р., згадуються стародавні земляні укріплення на Пслі і Хоролі: “...а на Хороле от устья 20 верст город Хорол; на той же речке на Хороле Миргородок. А выше Миргородка на Псле городище Старое, от Миргородка 10 верст. А выше Старого на Псле городище Новое, от Старого верст с 7. А выше Нового городища 10 верст городище Гадское, а Гадичья тож” (*Книга Большому чертежу, 1950, с. 109*).

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. на археологічні пам'ятки починають звертати увагу як на об'єкти наукових досліджень. У той час у Полтавській губернії відкрито, обстежено й описано чимало городищ, курганів, решток укріплень тощо. У 1873 р. ініціатором відомим російським археологом Д.Я.Самоковим анкетування Центрального Статистичного Комітету дозволило провести збір даних про земляні укріплення, майдани та кургани Полтавської губернії, в т.ч. і Миргородського повіту. Проте, отримані матеріали були опубліковані лише 1917 р. у Полтаві з ініціативи відомого українського археолога М.О.Макаренка. Ці дані мали велике значення як перший науковий реєстр відомих археологічних пам'яток Полтавщини (*Макаренко, 1917, с. 79-81*).

Однак, наукове вивчення археологічних пам'яток Миргородщини та проведення тут польових досліджень розпочалося значно пізніше.

У 40-х рр. минулого століття розпочалися пошукові роботи з виявлення та обстеження археологічних пам'яток Дніпровського Лівобережжя. Їх проводила Дніпровська Лівобережна археологічна експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом І.І.Ляпушкіна. У 1948 р. на території Миргородського району, поблизу с. Великі Сорочинці, нею було виявлене й обстежене поселення черняхівської культури (*Ляпушкін, 1961, с. 173*).

Невеликі за обсягом наукові дослідження розвідкового характеру на Миргородщині

проведені також археологами Ф.Б.Копиловим по р.Хорол у 1949 р. (*Махно, 1960, с. 39-40*) та В.А.Іллінською на р.Псел 1966 р. (*Неприна, 1976, с. 103*). Ними відкриті кілька поселень епохи бронзи та черняхівської культури. Ці матеріали та деякі дані про випадкові знахідки і кургани увійшли до «Довідника з археології України. Полтавська область», який побачив світ у 1982 р. (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 72-73*).

У зв'язку з підготовкою матеріалів до «Зводу пам'яток історії і культури України» по Полтавській області 1987 р. роботу з вивчення археологічних пам'яток Миргородщини продовжив І.М.Гавриленко (*Гавриленко, 1987, 31 арк.*). В результаті проведених ним розвідок обстежені 4 відомі пам'ятки, відкрито 2 нових поселення, картографовано більше 160 курганів.

У 2007-2008 рр. науковими співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації проведені археологічні розвідки у м.Миргород, одним із результатів яких стало відкриття в ур.Почапці поселення епохи ранньої та пізньої бронзи (*Тимошук, 2007*).

На сьогодні на території Миргородського району відомо близько 200 пам'яток археології: курганів, майданів, давніх поселень та окремих знахідок. Найчисленнішу групу становлять курганні пам'ятки. Майже всі вони знаходяться на плато, у міжріччі Сули і Псла, здебільшого займаючи найвищі місця підвищень. Кургани стоять поодинокі або невеликими групами. Найбільші могильники, в яких нараховується по 5-10 насипів, розташовані поблизу сіл Зуївці, Хомутець, Солонці, Вовнянка, Савинці. В переважній більшості насипи курганів невеликі, висотою 0,2-2,0 м, при діаметрі 15-40 м. Лише деякі з них досягають висоти 3,0-3,5 м (Зубівка, Кузьменки, Ромодан, Солонці, Петрівці). Поблизу сіл Зелений Кут, Кузьменки, Купівщина, Лещенки, Радченки, Солонці, Хомутець виявлено 13 решток пошкоджених селітряним виробництвом курганів — майданів. Вони є водночас і пам'ятками археології, й історії та

промислового селітроварницького виробництва козацької доби, одним із центрів якого в XVII-XVIII ст. на Україні був Миргород.

Більшість курганів постійно розорюється, в результаті чого найменші з них поступово зовсім зникають. Із загальної їх кількості лише 20 насипів задерновані і то, здебільшого, завдяки тому, що на їх вершинах встановлені геодезичні знаки.

На похилих берегових схилах і мисоподібних виступах рр. Псла і Хоролу виявлені 9 поселень та місцезнаходжень, причому деякі з них різночасового характеру.

р. Псел

Великі Сорочинці, с. В околицях села відомо 4 поселення. Одне з них, з матеріалами епохи неоліту та бронзи (VI-II тис. до н.е.), знаходиться на схід від села — в ур. Шибеники, біля краю борової тераси лівого берега ріки. Відкрите воно В.А. Іллінською, а повторно обстежене І.М. Гавриленком (*Непріна, 1976, с. 103, Гавриленко, 1987, арк. 9-10, рис. 70, 71*).

На північ від села, північніше і південніше хут. Терновий, на мисоподібних виступах надзаплавної тераси правого берега Псла знаходяться два поселення (п. I і п. II) черняхівської культури III-V ст. н.е. (*Ляпушкин, 1961, с. 173; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 72; Гавриленко, 1987, арк. 9, рис. 67-69*). У “Довіднику” вони були віднесені адміністративно до с. Савинці (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 72*). Після уточнення, нова прив’язка до с. Великі Сорочинці запропонована І.М. Гавриленком (*Гавриленко, 1987, арк. 9*).

У Велико-Сорочинському краєзнавчому музеї зберігаються випадкові археологічні знахідки з околиць села: кам’яна шліфована сокира та фрагмент мотики або молота з рогу оленя, які 2008 р. оглянуті автором.

р. Хорол

Малі Сорочинці, с. На північній околиці села, на схилі мису борової тераси правого берега ріки, — місцезнаходження епохи бронзи та черняхівської культури, відкрите Ф.Б. Копиловим, пізніше оглянуте І.М. Гавриленком (*Махно, 1960, с. 40; Гавриленко, 1987, арк. 6*).

Миргород, м. На північній околиці міста, поблизу шосе на с. Малі Сорочинці, на правому березі Хоролу знаходиться селище черняхівської культури, виявлене Ф.Б. Копило-

вим (*Махно, 1960, с. 40*), а в ур. Весела Балка, з випадкових обставин знайдений срібний римський денарій (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 72*).

В ур. Почапці, на мису другої надзаплавної тераси лівого берега річки, знаходиться поселення епохи бронзового віку (*Тимошук, 2007, с. 81-84*).

У Миргородському краєзнавчому музеї представлені окремі випадкові знахідки з території міста, серед яких особливу увагу привертають знахідки доби ранньої бронзи, а саме: клиноподібна сокира з жовтуватого кременю, сокира-тесло з мармуроподібного білого кременю з полірованою поверхнею, кинджал з сіро-чорного кременю, з виділеним коротким руків’ям, 2 мотики із рогу оленя. Є також невеликий бронзовий наконечник на спис, який має видовжену широку масивну втулку, листоподібне перо, із найбільшим розширенням у нижній частині та невеликі низько посажені напівовальні прорізи, що належить до зразків озброєння доби фінальної бронзи. Наконечник знайдений у лівобережній частині міста (*Мокляк, Супруненко, 1991, с. 51, рис. 1; 2; 3:1*).

Довгалівка, с. На північній околиці села розташовані рештки поселення епохи пізньої бронзи (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 72*).

Попівка, с. За 2 км на північний захід від села, в ур. Семиренкова Долина, Ф.Б. Копиловим виявлені залишки селища черняхівської культури (*Ляпушкин, 1961, с. 171*).

Комишня, с. На території села виявлені окремі знахідки епохи бронзи (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 72*).

Кибинці, с. У 1972 р. в селі випадково, під час спорудження колгоспного гаража, виявлений ґрунтовий могильник черняхівської культури IV-V ст. н.е. О.Б. Супруненко взимку 2008 р. у центрі села, поряд із меморіалом односельцям та радянським воїнам, загиблим в роки Великої Вітчизняної війни, виявлений насип задернованого кургану, висотою 1,2 м і діаметром 25 м, розташований правобіч від центральної вулиці. Нижче, на правому березі струмка і ставка, на городах кількох садиб, — рештки поселення третьої чверті I тис. н.е., площею близько 0,4 га (*повідомлення О.Б. Супруненка*).

Хомутець, с. У 1921 р. на території села, під час спорудження будинку на садибі П.М. Пав-

ленка, випадково відкрита гончарна піч черняхівської культури. Знайдені там же миска і горщик зберігаються у Національному музеї історії України, куди передані гр. В. В. Клименком (Махно, 1960, с. 40).

За 0,4 км на захід від села, на мисоподібному виступі пологої надзаплавної тераси правого берега р. Хомутець, правої притоки р. Хорол, у 1987 р. І. М. Гавриленком виявлене місцезнаходження епохи бронзи (Гавриленко, 1987, арк. 5, рис. 19; 20:1). Крім того, ним же була оглянута невелика, але виразна колекція археологічних знахідок із околиць села, яка зберігається у місцевому музеї: кам'яна шліфована сокира бурого кольору, свердлена на конус з нижнього боку, епохи бронзи, фрагменти (2 ручки, денце і горловина) червоноглиняних амфор, уламок стінки гончарного товстостінного сіроглиняного горщика черняхівської культури, з наліпним із вдавненнями пружком. Зі слів директора музею П. П. Петлюха, ці речі походять із кар'єру цегельного заводу, який руйнував правий корінний берег Хоролу. Там же був знайдений і крем'яний, світло-сірого кольору, серп епохи пізньої бронзи, розбитий навпіл, який знайдений на північній околиці села (між останнім та молочно-товарною фермою), на надзаплавній терасі лівого берега р. Хорол (Гавриленко, 1987, арк. 5, рис. 21-24).

Петрівці, с. У місцевому громадському музеї зберігалися окремі археологічні знахідки, випадково виявлені в околицях та на території села. Це сокира із граніту сірого кольору, свердлена з двох боків на конус, два шліфованих долота із кременю білого кольору, знайдені на північній окраїні (куток Мочар), на схилі надзаплавної тераси лівого берега р. Хорол. Під час обстеження місця їх знахідки І. М. Гавриленком 1987 р. на городах знайдений фрагмент ліпної посудини епохи бронзи (?), прикрашений розчленованим наліпним валиком. В тому ж музеї є ще одна, дуже пошкоджена, кам'яна сокира, виявлена північніше кутка Мочари, в ур. Загати — острова, утвореного рукавами Хоролу, а також пряслице із білого каменю, знайдене біля мосту через р. Хорол, та антична намистина із темно-синьої скляної пасти із синіми, жовтими та білими "вічками" — вставками, місце знахідки якої достеменно не відоме (Гавриленко, 1987, арк. 8, рис. 54-57).

І, насамкінець, завершуючи короткий огляд відомостей про археологічні пам'ятки мікрорегіону, відзначимо, що вони потребують більш цілеспрямованого і детального обстеження, оскільки все ще залишаються маловивченими, адже дослідження їх до сьогодні носили винятково розвідковий характер. Розкопки ж пам'яток взагалі не проводилися. На археологічній карті Миргородщини переважають «білі плями».

Джерела та література

Гавриленко І. Н. Отчет разведотряда Полтавской областной организации Общества охраны памятников истории и культуры о разведках в Миргородском районе Полтавской области 1987 г. // НА ІА НАНУ; НА ПКМ. — Спр. 03-258. — 31 арк.

Книга Большому Чертежу / Подг. к печ. и ред. Сербиной К. Н. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. — 229 с.

Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104 — 384 с.

Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии. — Полтава: изд. ПУАК, 1917. — 132 с.

Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР: Материалы к составлению археологической карты // МИА. — Москва Изд-во АН СССР, 1960. — № 82. — С. 9-83, 328-345.

Мокляк В. О., Супруненко О. Б. Археологічні матеріали у зібранні Миргородського краєзнавчого музею // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Мат-ли ювіл. наук. конф. — Ч. 2: Археологія Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С 51-56.

Непріна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — Киев: Наук. думка, 1976. — 152 с.

Сидоренко Г. О., Махно Е. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — 108, 2 с.

Тимошук А. І. Поселення доби бронзи у Миргороді на Полтавщині // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2007. — № 1-2 (21-22). — С. 81-84.

Луговая Л. Н.

Археологические памятники Миргородщины и их исследование.

Резюме

В публикации дается краткий обзор известных археологических памятников Миргородского района Полтавской области и история их исследования.

32.05.2008

КАТАКОМБНЕ ПОХОВАННЯ ШАМАНКИ З ГРЕБІНКИ

Попередня публікація матеріалів одного із ранньокатакомбних поховань в кургані у м. Гребінка. Досліджений комплекс, на основі характерного поховального інвентаря, дає змогу інтерпретувати його як захоронення представниці служителів культу, — шаманки.

На сьогодні на теренах Полтавської області, де кілька десятиріч тому майже не було відомо катакомбних пам'яток, особливо — поховальних (Братченко, Шапошникова, 1985, карта 9 на с.362; Берестнев, 2001, рис.2), завдяки новобудівним дослідженням та архівним пошукам вже виявлено близько сотні поховань, сліди численних поселень та стійбищ цієї спільноти (Білоусько, Супруненко, 2004, карта 8:1; Супруненко, 2007, с.8-14). Вони репрезентують ранньо- та пізньокатакомбний періоди її існування, культури — донецьку (східнокатакомбну) й інгульську. З часом, із розширенням масштабів розкопок, виявляються нові катакомбні пам'ятки за межами уявних на попередніх етапах вивчення ареалів. Відкриття таких пам'яток у Правобережному лісостепу вже змусило поставити питання про досить широку, протяжну контактну зону катакомбних та середньодніпровських племен в епоху ранньої бронзи. Не виключалося їх майбутнє знаходження й у глибині Лівобережного лісостепу (Ключко, Ричков, 1989, с.60-61; Іевлев, Сердюкова, 1989).

Публікація присвячена попередньому ознайомленню загалу фахівців з матеріалами досліджень одного з поховань (поховання № 4) катакомбної спільноти, нещодавно виявленого в кургані у м.Гребінка на Полтавщині. Воно носить яскраво виражені риси неординарності, так званої «ритуальної перенасиченості», що дають змогу віднести його до числа захоронень служителів культу — шаманів.

Курган, до якого було впусcene зазначене у темі публікації поховання, зберігся лише у вигляді останця у центральній частині, тому надійно співвіднести простежені у ньому насипи та досипки зі збереженими комплексами, у т.ч. — і з вищеописаним, не вдалося.

Усього під рештками насипу виявлено сім поховань: одне — недіагностоване, майже повністю зруйноване, можливо, ямне (п.1), три — донецької катакомбної культури (пп.2-4) ще три — пізньокатакомбні (пп.5-7).

Поховання 4 розміщувалося у північному секторі решток насипу кургану, за 6,6 м на північ та 4,7 м на схід від реперної позначки і входило до складу невеликого, певно, родового некрополю донецької катакомбної культури. Воно виявилось останнім, за часом влаштування, серед трьох захоронень цієї спільноти, про що свідчить часткове перерізання його входом поховальної камери попередньої катакомби (п.3).

Вхідна камера поховання 4 мала найбільші, у порівнянні з іншими аналогічними спорудами кургану, розміри — 2,08x1,64 м, прямовисні стінки, дно її було рівне, заглиблене на 0,95 м від рівня виявлення (рис.1).

Вигляд катакомби, за типологією С.І.Берестнева (Берестнев, 2001, с.18-20, рис.3) можна записати таким чином: Н-III-2-Б.

Біля входу до поховальної камери, у заповненні виявлені рештки струхлілого дерев'яного колеса (рис.2:1). Останнє використане як заклад, що перекривав вхід до поховальної камери. Колесо було поставлене у вертикальному положенні, закриваючи вхід до могили, та переломилося у нижній частині внаслідок заповнення катакомби ґрунтом зі вхідного колодязя. Можна припустити, що висота аркового склепіння входу до катакомби у даному місці не могла бути вище висоти колеса, що мало б опиратися на край склепіння.

Ближче до протилежного кутка входу, майже по центру, простежені сліди двох струхлих невеликих дерев'яних, підпрямокутних у перетині, паличок (вірогідно, деталей колеса).

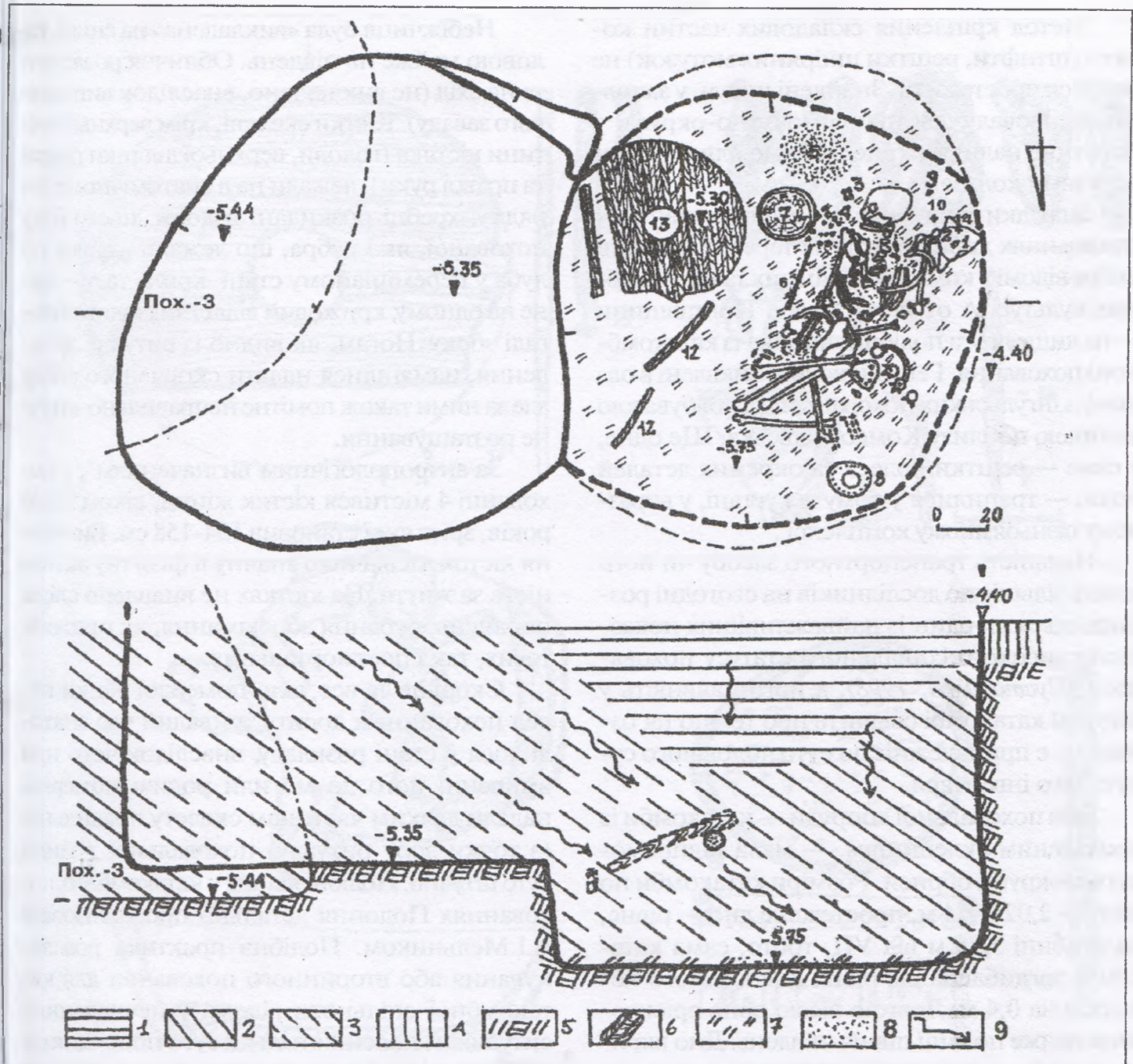

Рис. 1. Поховання 4 Гребінківського кургану. План та перетин.

Умовні позначення: 1 – передматериковий та чорноземний заглиб провалу катакомби; 2 – материковий провал склепіння поховальної камери; 3 – жовтоглинисте мішане заповнення вхідної камери; 4 – передматерик; 5 – материк; 6 – дерево; 7 – рештки органічної підстилки; 8 – вохра; 9 – зсуви та провали.
 Цифрами позначені: 1 – бронзове шильце; 2 – рештки алебастрової посудини; 3 – астрагал; 4 – разок намиста; 5 – вохряна пляма; 6 – дерев'яна палиця; 7 – рештки бубна; 8 – горщик; 9 – піщанистий камінець; 10 – кремій; 12 – дерев'яні палиці від колеса (?); 13 – колесо, 14 – кремій.

Колесо складалося із трьох, менш ймовірно, — з чотирьох дошок. Перелом цієї деталі транспортного засобу не дає змоги точно встановити кількість дошок у колесі, хоча, зазвичай, в катакомбний час вони були трискладовими (Пустовалов, 1998).

Збережена товщина дошок — 1,5 см по краях, до центру вона збільшувалася до 2,3 см.

Реконструйована ширина окремих дошок становить, відповідно, — 18,0 см, 16,5 см, 15,0 см і відламаної частини — 13,0 см. Діаметр колеса, таким чином, встановлюється досить точно — 62,5 см (середнє значення складчастих з кількох частин коліс складає 62 см) (Ляшко, 1994, с. 143), отвору — 13,5 см. Скоріше за все, виріб мав вставну ступицю, яка до могили не потрапила.

Метод кріплення складових частин колеса (штифти, рештки шкіряних мотузок) не вдалося простежити. Знайдені поруч, у заповненні провалу, дві підпрямокутно-округлі у перетині палички (рис.2:2), можливо, були деталями колеса.

Знахідки решток засобів пересування у похованнях доби бронзи на теренах України добре відомі у комплексах ямних та катакомбних культур. А от на території Полтавщини — це лише друга подібна знахідка із катакомбного поховання. Рештки колеса виявлені в одному з інгульських поховань під Стовбуватою могилою поблизу Комсомольська. Ще одне, а саме — рештки колеса та окремих деталей візка, — трапилися у тому ж кургані, у виразному пізньоямному комплексі*.

Наявність транспортного засобу чи його деталі більшістю дослідників на сьогодні розглядається як один із найважливіших показників високого соціального статусу похованого (Пустовалов, 1998), а його наявність у жіночій катакомбі свідчить про те, що ця ознака не є приналежністю суто чоловічого супутнього інвентаря.

Яма поховальної споруди — катакомби із проваленим склепінням, — мала підпрямокутно-округлі обриси. Розміри катакомби по низу — 2,02x1,54 м, простежене дно — рівне, на глибині 5,75 м від УЦ, тобто, сама катакомба заглиблена від рівня дна вхідного колодязя на 0,4 м. Довгою віссю вона орієнтована майже по лінії північ-південь. Дно вкрито рештками шкіряної підстилки, а тіло похованої місцями було всипане вохрою, що засвідчували сліди останньої на кістках та підстилці (рис.1).

Як помітно було за заповненням поховальної камери, спочатку її засипання відбулося внаслідок провалу ґрунту зі вхідної камери (через що було зламане і колесо), а пізніше — через завал склепіння. Завдяки цьому речі з поховання та кістяк небіжчиці уникли руйнування і залишилися цілими.

Небіжчиця була «викладена» на спині, головою майже на південь. Обличчя розвернуто на схід (не виключено, внаслідок випадкового завалу). Кістки скелета, крім верхньої частини кістяка (голови, верхньої ділянки грудної та правої руки), лежали не в анатомічному порядку: хребці розкидані вздовж лівого боку похованої, як і ребра, що лежали вздовж тулуба у переміщаному стані, крила тазу — одне на одному, крижовий відділ знаходився взагалі збоку. Ногам, як видно із ситуації виявлення, намагалися надати скорченого стану, але за ними також помітне неправильно-штучне розташування.

За антропологічним визначенням**, у похованні 4 містився кістяк жінки, віком 25-30 років, зріст якої становив 154-158 см. Вивчення кісток засвідчило значну її фізичну активність за життя. На кістках не виявлено слідів поранень, рубання або ламання, як прижиттєвих, так і постмортальних.

Скоріше за все, тіло померлої жінки перед похованням досить тривалий час знаходилося у стані розкладу, внаслідок чого при вміщенні його до могили родичі померлої надали деяким частинам скелету правильної (з точки зору ритуалу) поховальної позиції суто штучно. Подібні явища у катакомбних похованнях Подоння детально проаналізовані В.І.Мельником. Подібна практика розчленування або вторинного поховання для катакомбної спільноти відома у нечисленних ситуаціях і пояснюється як суто природними явищами, так і впливом культово-релігійної сфери (Мельник, 1991, с.68-71). У даному випадку більш правдоподібною видається саме остання версія, оскільки існує кілька прямих аналогій умисного руйнування кістяків «небезпечної» особи — шамана (Мельник, 1991, с.70-71).

Цікавими у цьому випадку можуть бути спостереження науковців за тибетськими та іранськими звичаями. Останні дозволяли диким тваринам та птахам їсти мертві тіла, щоб

* Розкопки й повідомлення О.Б.Супруненка.

** Антропологічні визначення старшого наукового співробітника ЦОДПА, асистента УМСА А.В.Артем'єва.

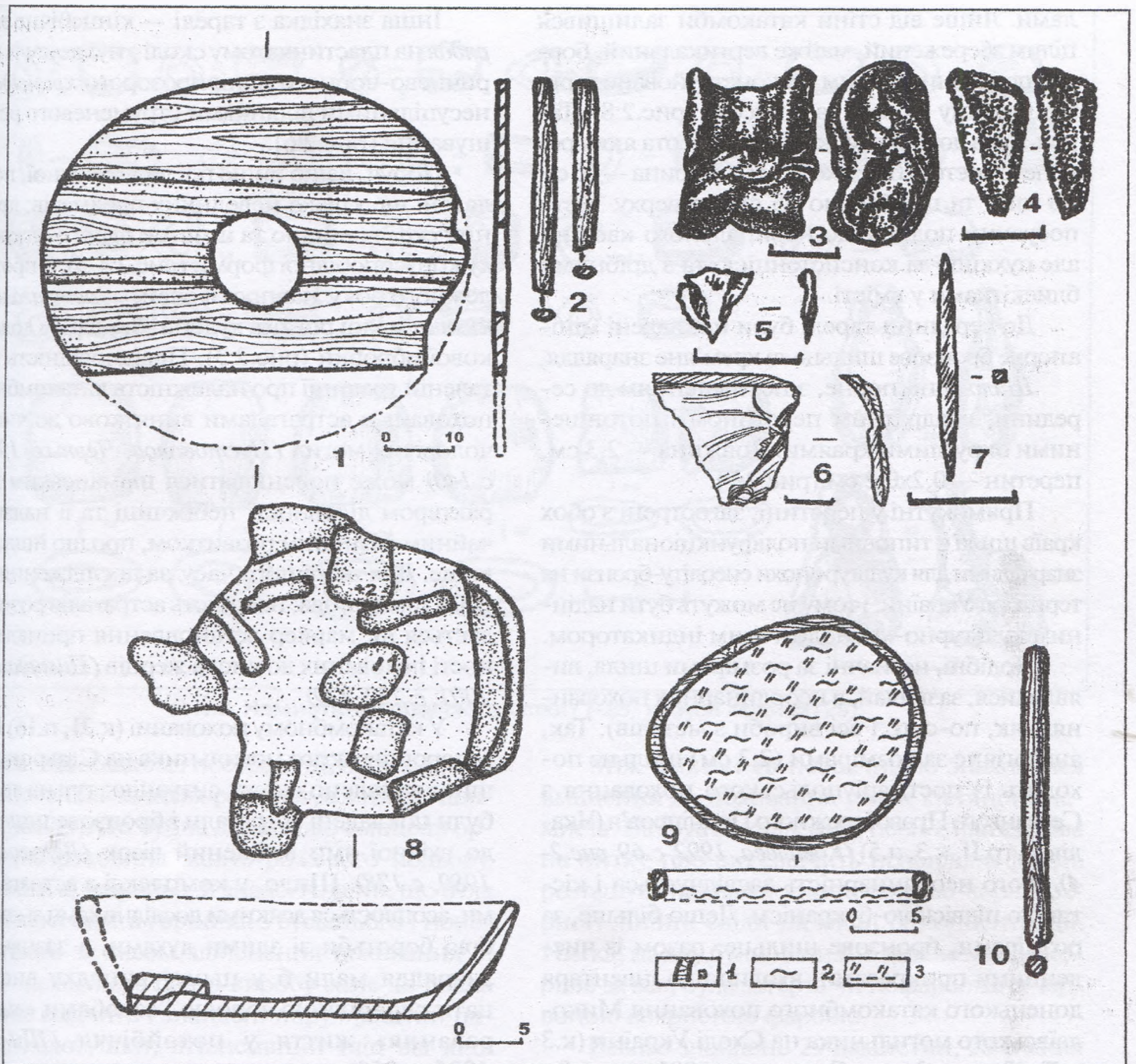

Рис.2. Знахідки з поховання.

1-2 — дерево; 3 — кістка; 4 — пісковик; 5-6 — кремій; 7 — бронза; 8 — алебастр (?).
 Цифрами позначені: шильце (1) та кремій (2); 9-10 — реконструкція залишків бубна і палиці.
 Умовні позначення до останньої реконструкції: 1 — дерево; 2 — фіто(?)органіка; 3 — шкіра.

таким чином швидше перетворити їх на скелет. Причина цього криється у вірі про воскресіння померлих з кісток. Як свідчать етнографічні та історичні дані, стародавні племена вважали, що саме з кісток відбувається переродження живих істот (Еліаде, 1964, гл.5).

Особливої уваги потребує опис та характеристика досить багатого супутнього інвентаря у могилі. Про рештки колеса згадувалося вище. Зліва, біля плеча небіжчиці, була вміщена алебастрова(?) таріль, стінки якої майже з усіх боків виявилися здавлені обва-

* На разі проводиться визначення структури вказаного матеріалу.

лами. Лише від стіни катакомби залишився цілим збережений, майже вертикальний, бортик посудини, за яким і реконструйовано верхню частину форми та її висоту (рис.2:8). Таріль мала доволі високі борти, висота яких реконструюється близько 9,5 см, ширина — 25 см по низу та приблизно 35 см по верху. Тісто посудини подібне до невипаленого каоліну, але пухкіше за консистенцією та з дрібними блискітками у вмісті.

До середини тарелі були покладені мініатюрне бронзове шильце та крем'яне знаряддя.

Шило мініатюрне, з потовщенням до середини, квадратним перетином і потоншими округлими краями. Довжина — 2,3 см, перетин — 0,2х0,2 см (рис.2:7).

Прямокутні у перетині, загострені з обох країв шила є типовими поліфункціональними знаряддями для культур енеоліту-бронзи на території України, і тому не можуть бути надійним культурно-хронологічним індикатором.

Подібні, незначні за розмірами шила, виявлялися, зазвичай, в неординарних похованнях (як, по-суті, і всі вироби з металів). Так, аналогічне за розмірами (2,3 см) шильце походить із постмаріупольського поховання з Середнього Правобережного Подніпров'я (Чкалівка, гр.ІІ, к.3, п.5) (*Ковалева, 1992, с.69, рис.2-4*). Його неординарність засвідчується і кістяною підвіскою-букранієм. Дещо більше, за розмірами, бронзове шильце, разом із численними прикрасами, входило до інвентаря донецького катакомбного поховання Миколаївського могильника на Сході України (к.3 п.7) (*Вангородская, Санжаров, 1991, рис.4:4*).

Схожі за параметрами знаряддя виконували функції стрекал. Що цікаво, в одному випадку (в катакомбному похованні поблизу с.Заможне) подібне знаряддя було знайдене у комплексі із колесами (*Черных, 1991, с.143-144*). Проте, більшість стрекал мають асиметричні боки (*Пустовалов, 2005, с.39*). Шило ж з Гребінки відрізняється рівністю сторін. Його досить важко уявити і в якості справжнього шила, як швацького знаряддя, зважаючи на його розміри. Отже, скоріше за все, подібні вироби мали поліфункціональне призначення.

Інша знахідка з тарелі — кінцебічне знаряддя на пластинчатому сколі з нуклеусу, із кричнєво-чорного напівпрозорого кременю, несупільними ділянками струменевого ретушування (рис.2:6).

Поруч, дещо вище плеча похованої, покладені ще кілька невеликих предметів: дрібний *скол* кременю та шматок бурого *пісковика* конусоподібної форми (рис.2:4-5). З протилежного боку, навпроти очей, — *астрагальна кістка* малої рогатої худоби, без слідів додаткової обробки (рис.2:3). Невідповідність усталеній традиції про належність катакомбних поховань з астрагалами винятково до чисел чоловічих могил (*Пустовалов, Черных, 1982, с.140*) може пояснюватися шаманським характером діяльності небіжчиці та її надзвичайним фізичним розвитком, про що йшлося вище. Для пізнішого часу, за дослідженнями В.В.Циміданова, наявність астрагалів розглядається як маркер встановлення приналежності похованих до числа жерців (*Циміданов, 2001, с.222-229*).

У катакомбному похованні (к.21, п.16) Веселорощівського могильника на Ставропольщині виявлено схожу ситуацію: тут на тарелі були покладені астрагали і бронзове шило, а до вхідної ями вміщений візок (*Державин, 1989, с.128*). Шило, у комплексі з астрагалами, асоціюється деякими дослідниками зі спробою боротьби зі злими духами, а зазначені знаряддя мали б у цьому випадку виступати своєрідною зброєю і засобами «відіравання» життя у потойбіччя (*Шилова, 1995, с.353*).

Ще вище, під стінкою катакомби, простежені рештки сформованої у правильне коло *маси* яскравої червоно-рудоді (*вохри*) (рис.1:8).

На рівні тулуба небіжчиці, де у донецьких катакомбних могилах зазвичай вміщували інвентар, що відображав прижиттєвий статус померлого (*Берестнев, 2001, с.22*), справа від кістяка, був покладений головний «шаманський» атрибут — *бубон* і *палиця-колотушка*. Рештки бубна простежені у вигляді дерев'яного тонкого обідка (товщиною дещо більше 1 см та діаметром 22х20 см). По бокам

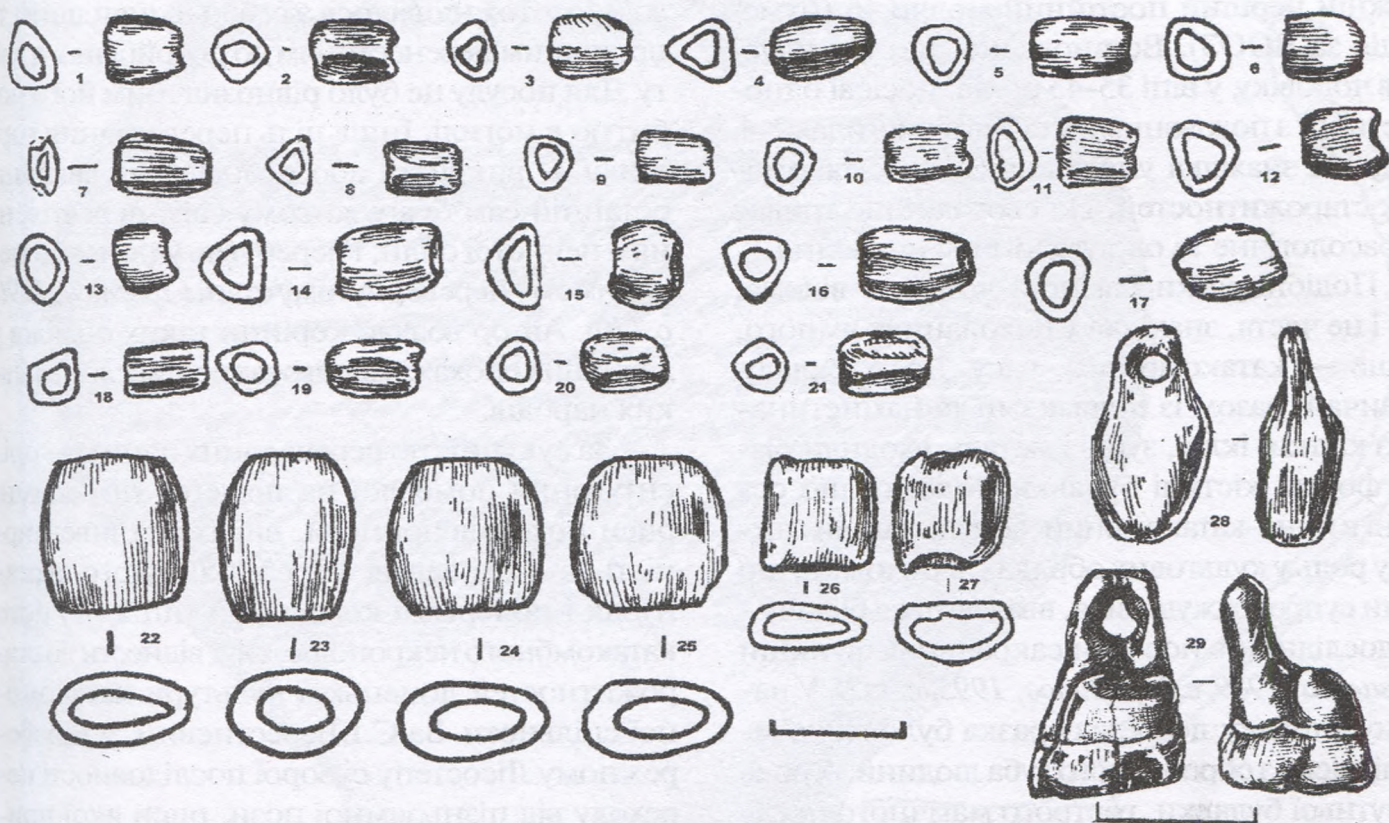

Рис.3. Намистини і підвіски з кістки (1-28) та зуба людини (29).

бубна, під обідком і посередині, відзначалася інтенсивніша за кольором пляма зотлілої шкіри (рис.2:9). До бубна додатково вміщена органічна речовина жовто-рожевого кольору, подібна, а, можливо, й аналогічна тій, що була виявлена на дні горщика з сусіднього і попереднього за часом здійснення поховання 3. Про належність цього виробу саме до числа бубнів свідчить і знайдені поруч рештки палиці-колотушки, інтенсивний тлін від якої простежений паралельно напрямку тулуба. Встановлено, що вона мала округлий перетин, зі збереженою товщиною близько 1,5 см, та довжину 26 см (рис.2:10).

Аналогії цій знахідці серед катакомбних комплексів віднайти поки що не вдалося.

Бубон і колотушка — основні шаманські застосування. Символіка бубна складна, а його магичні функції — різноманітні. Він необхідний для здійснення сеансу трансу, він відносить шамана в "Середину Світу", дозволяє йому лігати в просторі, закликає і "полонить" духів. Його гудіння дозволяє зосередитися і загіпнотизуватися (Елиаде, 1964, гл.5).

Між бубном та небіжчицею знаходився вміщений до поховання разок кістяного намиста. Він був покладений, певно, нанизаним на нитку, про що свідчить правильна форма розташування намистин та яскраво-чорні вохристі лінійні сліди на місці їх концентрації. Нитка, на яку були нанизані намистини, скоріше за все, була затерта чи пофарбована червоною вохристою фарбою.

Всього знайдено 29 намистин, 28 із яких були виготовлені з кістки, а одна — із людського зуба. Їх можна розподілити, за розмірами та формою, на 4 групи. Це намистини:

1) невеликих, майже однакових, розмірів овальної чи підтрикутної у перетині форми (21 од.) (рис.3:1-21);

2) овальної у перерізі та діжкоподібної у плані форм, дві з яких — середніх розмірів, чотири — великих (рис.3:22-27);

3) підвіска витягнутої краплеподібної форми, з просвердленим тонким вушком (рис.3:28);

4) намистина, виготовлена із людського зуба, просвердлена біля фолікула (рис.3:29).

Виявлений у складі намиста зуб — правий нижній перший постійний моляр 46 (нумерація за ВООЗ). Встановлено, що він належав чоловіку, у віці 35–45 років, носієві одного етносу з похованими у сусідніх могилах 2–4. Подібна знахідка унікальна серед катакомбних старожитностей. На сьогодні ще триває її трасологічне та одонтологічне вивчення.

Подібні разки намиста-чоток — відома, хоч і не часта, знахідка у похованнях ямного, рідше — катакомбного, часу. До їх складу, зазвичай, разом із підвісками та намистинами з кістки, іклів, зубів і металу, входили різної форми кістяні булавки. Відомо, що останні в ямно-катакомбний час відігравали важливу роль у кульгових обрядах, а поховані, що ними супроводжувалися, вважаються більшістю дослідників носіями сакральних функцій (Ковалева, 1989, с.16; Шилов, 1995, с.343). У нашому випадку, до складу разка було включено підвіску з обробленого зуба людини. А роль відсутньої булавки, гострого магічного предмета, могло виконувати вищеописане «шило».

У ногах небіжчиці, поблизу північно-західної стінки катакомби, стояв перевернутий догори дном ліпний горщик (рис.4). Посудина опуклобока, із коротким відігнутих вінцем, на якому нанесений горизонтальний ряд скошених в один бік насічок. Тулуб прикрашений орнаментом у вигляді 14-ти майже паралельних горизонтальних ліній, нанесених відбитками перевитої мотузки. Його розміри — діаметри: вінця — 14,0 см, тулуба — 13,5 см, дна — 7,4 см; висота — 13,4 см. З внутрішнього боку та незначно назовні є сліди кіптяви. Зсередини наявні легкі сліди загладжування гребінцем.

Відому традицію перевертання посудин у похованнях доби енеоліту-бронзи переважно розглядають як полегшене переведення горщика, разом із похованим небіжчиком, у потойбіччя (Ляшко, 1996). Можна лише вказати на цікаву функцію перевертання небіжчиків, речей, у т.ч. — і посуду, що, за етнографічними матеріалами слов'янських народів, розкриває М.І.Толстой (Толстой, 1990). У першому, більш поширеному випадку, перевертання будь-якої речі у могилі чи в про-

цесі траурної процесії, як і у вказаній точці зору, ототожнювалося з їх більш швидшим та простішим перенесенням до потойбічного світу. Для посуду це було рівнозначним його побиттю в могилі. Інша ціль перевертання горщика — викриття або позначення чаклуна: останній сам був у живому світі перевтіленням нечистої сили, і перебував у немовби невидимому перевернутому стані (Толстой, 1990, с.120). Автор вбачає коріння таких обрядів у давніших епохах, задовго до появи слов'янських народів.

За сукупністю всіх наявних даних, — орієнтування померлої на південь, пізньоямні риси поховальної пози, виражена інвентарність, — поховання 4 Гребінківського кургану, як і попередні комплекси (пп.2 і 3) його катакомбного некрополю, слід віднести до старожитностей донецької культури катакомбної спільноти. За С.І.Берестневим, у Лівобережному Лісостепу суворої послідовності переходу від пізньоямної пози, риси якої присутні в усіх трьох донецьких катакомбних похованнях з Гребінки, до звичної східнокатакомбної скорченої на боці, немає (Берестнев, 2001, с.20, 22). Проте, все ж опосередковано, ямні риси більш характерні саме для раннього етапу розвитку катакомбних племен.

Як показують дослідження С.Ж.Пустовалова, у південних степових областях України, для донецької (східнокатакомбної) культури, особливо на пізніх етапах її розвитку, подібний супутній інвентар (транспортні засоби та їх рештки, зброя, метал і т.д.) перестає бути показником високого соціального статусу похованих (Пустовалов, 2005, с.74, 75–76 та ін.). Деяко диференційованіша картина спостерігається у комплексах цієї ж культури у лісостеповій зоні Сіверсько-Донеччини та Лівобережжя Дніпра, особливо, на ранньому етапі (Берестнев, 2001, с.15–28). Кількість соціальної верхівки в донецько-катакомбному суспільстві у ранній період його розвитку значно більша, а, за домінування інгульської катакомбної культурно-історичної спільноти, вона зменшується, більше ніж у три рази (Пустовалов, 1999, с.124–125). Отже, можна підтвердити, що в даному випадку ми маємо

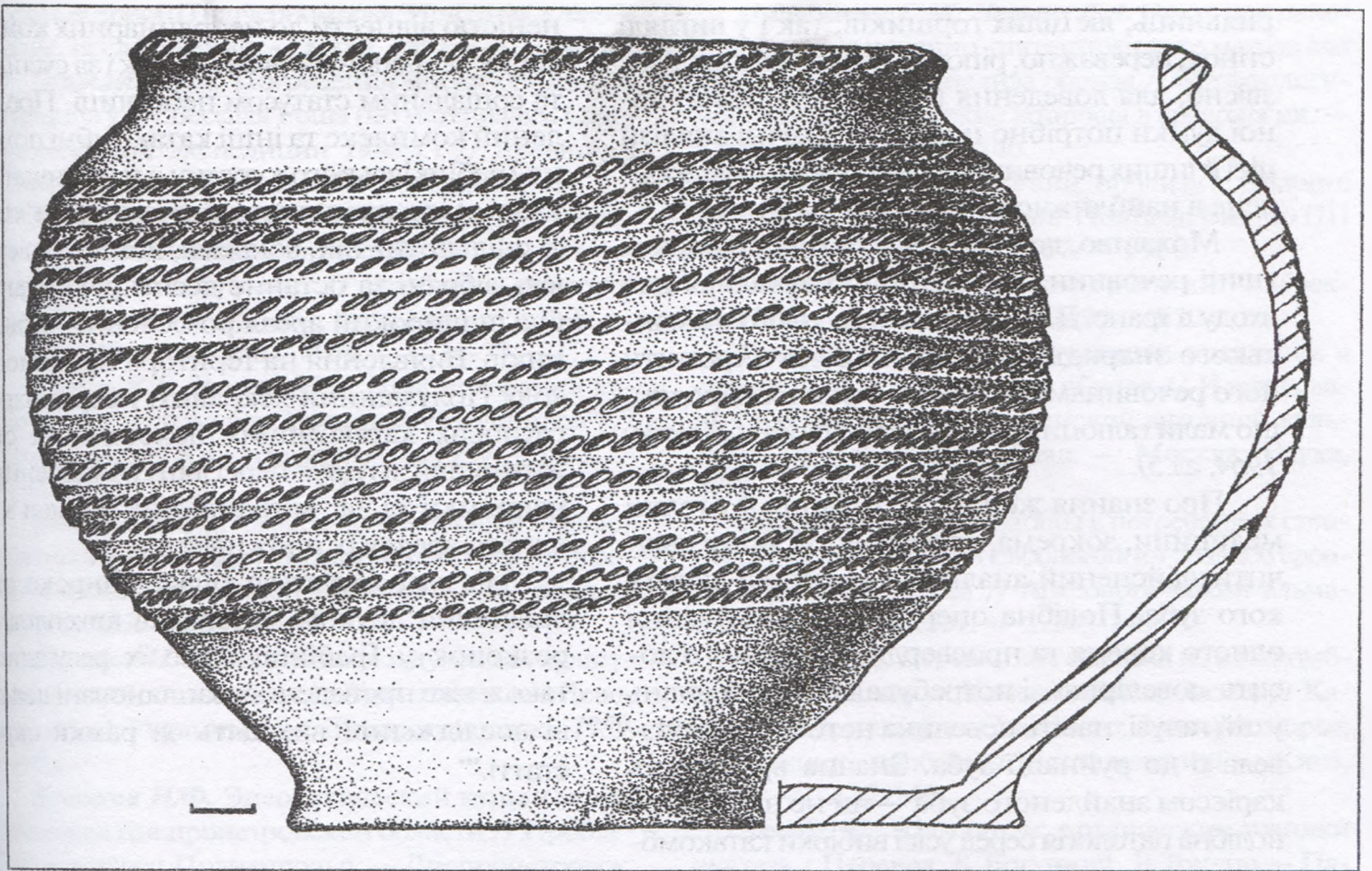

Рис.4. Горщик ліпний.

підтвердження свідчення високого соціального статусу носіїв сакральних функцій.

І ще одне зауваження. У стародавніх племен шамани нерідко або майже завжди поєднували у собі функції як чаклунів, що спілкувалися з племінними богами, так і цілительів, стародавніх лікарів. Знахарство виступало складовою і невід'ємною частиною шаманізму (Токарев, 1990, с.104-109). У зв'язку з цим хотілося б висловити кілька зауважень до можливої інтерпретації частини супутнього інвентаря з поховання 4. Так, у середині бубна виявлені рештки жовтої з червоними відтінками речовини. Подібні, за кольором (невідомо, чи за складом?), органічні рештки неодноразово виявлялися археологами в горщиках чи курильницях катакомбних поховань і переважно інтерпретувалися як залишки напугної їжі. Не вдаючись до визначення походження таких речовин, вміщених до глиняного посуду, все ж важко повірити у покладення решток їжі до такого ритуального предмету як бубон.

На цікаву думку нашої думки наштовхнув той факт, що у попередньому похованні 3, яке також входило до цього ж родинного могильника, поруч із літньою жінкою стояв горщик, стінки якого зсередини були закіпчені, а на дні містилася аналогічна речовина. Можна зробити припущення, що ці рештки є залишками ароматичних фіторечовин, якими обкурювали приміщення катакомби, до чи під час здійснення поховання. Та й загальновідомо, що обпалені, тлілі речі в похованнях зберігаються значно краще, ніж звичайна органіка, а тим більше — рештки рідкої чи кашоподібної їжі. Тоді стає зрозумілим покладення цієї речовини до бубна: вона також є річчю, що позначає суспільну функцію похованої, або її власністю.

Інтерпретація використання обкурювання у стародавньому суспільстві не виглядає такою вже фантастичною, адже ароматерапія, разом із фітотерапією, — одна із найдавніших галузей медицини. Крім того, серед посуду катакомбників часті знахідки ку-

рильниць, як цілих горщиків, так і у вигляді стінок, переважно, ріпоподібних посудин. Але, звісно, для доведення (чи спростування) даної думки потрібно провести хімічні аналізи цієї й інших речовин, що, можливо, буде зроблене в найближчому майбутньому*.

Можливо, до бубна було вміщено наркотичні речовини, що використовувалися для входу в транс. Для «оживлення» цього шаманського знаряддя необхідно було окропити його речовинами (різними у різних народів), що мали галюциногенні властивості (*Ешаде, 1964, гл.5*).

Про знання жінки з поховання 4 у галузі медицини, зокрема, стоматології, може свідчити здійснений аналіз намистини з людського зуба. Подібна операція з облямування одного кореня та просвердлення іншого досить «ювелірна», і потребувала певних знань у цій галузі: навіть невелика неточність призвела б до руйнації зуба. Значна враженість карієсом знайденого зуба — чи не найбільша подібна патологія серед усієї вибірки катакомбних поховань Полтавщини за останні 10 років. Виявлені на поверхнях зуба-підвіски сліди надзвичайно тонкого шліфування можуть бути як наслідками прижиттєвого лікування, так і постмортальної обробки** (*Артем'єв, Шерстюк, 2007*).

На можливу поліфункціональність виявленого у могилі шильця вказувалося вище. Крім того, за конфігурацією це шило нагадує сучасні стоматологічні пристрої для видалення решток їжі (зубочистку). До речі, цікавим може бути припущення, спираючись на неординарність статусу похованої, його використання для нанесення татуювань, хоч, у даному випадку, ця теза не може бути повністю доведена.

Таким чином, виявлене в кургані у м.Гребінка жіноче поховання 4 представниці донецької катакомбної культури можна зі впев-

неністю віднести до неординарних комплексів, як за місцем виявлення, так і за суспільним та соціальним статусом небіжчиці. Представлений комплекс та інші катакомбні поховання Гребінківського кургану є надзвичайно цікавими для наступного вивчення пам'яток її спільноти. Так, зокрема, вони підтверджують зібрані за останнє десятиріччя дані про більш широкий ареал розселення катакомбників. Виявлення на території північного ходу Полтавщини яскравих, неординарних групових катакомбних поховальних старожитностей змушує переглянути уявлення про напрямки та час міграцій цих племен з основного ареалу їх проживання.

На разі готується більш широке оприлюднення друком матеріалів археологічних розкопок у Гребінці, адже їх результати, також вже проведені та заплановані додаткові дослідження виходять за рамки окремої статті.***

Література

Артем'єв А.В., Шерстюк В.В. Підвіска із зупиненою людиною з катакомбного поховання у Гребінці АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2007. — № 1-2. С.2 обкл.

Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). — Харьков: ПФ Амет, 2001. — 264 с.

Блоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини: XX тис. до н.е. — V століття / Підручник для 6-го класу. — Полтава: Оріяна, 2008. — 168 с.

Братченко С.Н., Шапошникова О.Г. Катакомбная культурно-историческая область // Археология Украинской ССР: В 3-х т. — Т.1: Первобылинная археология. — Киев: Наук. думка, 1985. С.403-420.

Вангородская О.Г., Санжаров С.Н. Погребення донецької катакомбної культури Николаевського могильника с украшениями // Катакомбные кул-

* Думку з цього приводу розвинули та підтвердили А.В.Артем'єв, канд. мед. наук, доцент УМСА Л.Ф.Чуприна і канд. мед. наук асистент І.Л.Маковка. Останніми дегустаційно припущена наявність у порошок решток ароматичних трав.

** Дослідження канд. мед. наук, асистента УМСА І.І.Сидоренко та А.В.Артем'єва. Ці аналізи продовжуються, їх детальні результати будуть оприлюднені окремо.

*** Вважаємо за приємний обов'язок висловити подяку всім тим, хто так чи інакше причетний до підготовки цієї публікації.

туры Северного Причерноморья: Источники, проблемы, исследования. — Киев, 1991. — С.214-234.

Державин В.Л. Погребения эпохи бронзы из курганов у хут.Веселая Роща (по материалам Ставропольской экспедиции 1980 г.) // Древности Ставрополя. — Москва, 1989. — С.125-194.

Иевлев М.М., Сердюкова И.Л. К вопросу о причинах проникновения катакомбных племен в лесостепное Поднепровье // Проблемы археологии Сумщины / ТД обл. науч.-практ. конф. — Апрель, 1989. — Сумы, 1989. — С.36-37.

Ключко В.І., Ричков М.О. Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1989. — № 3. — С.60-65.

Ковалева И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Лесостепной Украины). — Днепропетровск, 1983. — 108 с.

Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск, 1989. — 90 с.

Ковалева И.Ф. Энеолитический курган у села Чкаловка Днепропетровской области // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. — С.66-75.

Ляшко С.Н. Деревообрабатывающее производство в эпоху бронзы // Ремесло эпохи энеолита-бронзы. — Киев: Наук.думка, 1994. — С.133-151.

Ляшко С.Н. О «перевернутых» сосудах в погребениях энеолита-эпохи бронзы // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи. — Воронеж, 1996. — С.17-18.

Мельник В.И. Особые виды погребений катакомбной общности. — Москва: Наука, 1991. — 136 с.

Пустовалов С.Ж. Некоторые проблемы изучения колесного транспорта эпохи бронзы // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности многоваликовой керамики. — Запорожье, изд ЗГУ, 1998. — С.50-55.

Пустовалов С.Ж. Питання реконструкції соціального ладу катакомбного суспільства // Археологія. — Київ: вид. ІА НАН України, 1999. — № 1. — С.119-131.

Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. — Київ: Шлях, 2005. — 412 с.

Пустовалов С.Ж. Черных Л.А. Опыт применения формализованно-статистического метода для половозрастного анализа обряда // Методологические и методические вопросы в археологии. — Киев, 1982. — С.105-140.

Супруненко О.Б. Курганы поблизу с.Солонці на Нижньому Пслі. — Київ-Полтава: Вид-во ПП «Гротеск», Археологія, 2007. — 142 с.

Токарев С.А. Ранние формы религии. — Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1990. — 622 с.

Толстой Н.И. Перевооруживание предметов в славянском погребальном обряде // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. — Москва: Наука, 1990. — С.119-128.

Цимиданов В.В. Астрагалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа // Археологический альманах. — Донецк, 2001. — С.215-248.

Черных Л.А. Деревянная повозка из катакомбного погребения у г.Каменка-Днепровская // Катакомбные культуры Северного Причерноморья: Источники, проблемы, исследования. — Киев, 1991. — С.137-149.

Элиаде М. Шаманизм: архаические техники экстаза / Перевод: К.Богущий, В.Трилис — Париж, 1964.

Шилов Ю.А. Прародина ариев: история, обряды и мифы. — Киев: Синто, 1995. — 744 с.

<http://www.shaman.aha.ru/homepage/shaman/shaman3/shaman03-05.html>.

Шерстюк В.В.

Катакомбное погребение шаманки в Гребенке

Резюме

Весной 2007 г. в г.Гребенка Полтавской области раскопан разрушенный курган, в котором исследовано семь погребений, шесть из которых принадлежат катакомбному времени. Одно из них, женское, погребение 4, относится к группе могил донецкой катакомбной культуры. Оно имеет явные черты захоронения представителя культового сословия — шаманки. Это подтверждается своеобразным инвентарем (бубен, палка-колотушка, ожерелье-чётки с зубом человека и т.п.). Исходя из этноисторических параллелей и находок предполагаются занятия врачевательной практикой для погребенной при жизни.

07.06.2008

ДОСЛІДЖЕННЯ У НОВОСАНЖАРСЬКОМУ РАЙОНІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 2006 р.

Влітку 2006 р. експедицією Інституту керамології — відділення Інституту народознавства Національної академії наук України та Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка у Новосанжарському районі Полтавської області проведені археологічні розкопки та обстеження на двох поселеннях епохи неоліту — скіфського часу.

Клюсівка, ур. Татарський бугор. Поселення епохи неоліту — скіфського часу розташоване в ур. Татарський бугор, за 2 км на захід від кутка Живилівка с.Клюсівка. Пам'ятка відома за розвідками О.Б.Супруненка 1984 р. (Супруненко, 1987, с.417), В.О.Мокляка 1989 р. (Бовкун, Мокляк, 1989, с.41; Мокляк, 1990, с.111-113), неодноразово оглядалася полтавськими археологами у 90-х рр. ХХ ст.

Поселення знаходиться на підвищенні — відрізаний частині першої надзаплавної тераси лівого берега р.Ворскла. З південного боку розмивається старицею ріки. Частково задерноване, вкрите кущами, східний схил підвищення розорюється. Висота над рівнем заплави — близько 3 м. Розміри — 70 х 50 м.

Всі зазначені вище огляди фіксували ями та шурфи «скарбошукачів». Така посилена увага грабіжників зумовлена місцевою легендою про поховання тут татарських воїнів у повному бойовому спорядженні та з дорогішими прикрасами, які загинули у бою із козаками, що відбувся неподалік. Станом на серпень 2006 р. нараховувалося десять грабіжницьких ям різного розміру (найбільша — 3х4 м) та глибини.

На поселенні закладений розкоп, його розташування визначила необхідність перекрити грабіжницькі ями. Дослідження проводилося методом перекидних траншей. Вісьова траншея, довжиною 15 м та шириною 2 м, і три траншеї, довжиною 13 та 11 м, при ширині 2 м, орієнтовані довгим боком по вісі північ — південь. Дві траншеї, довжиною 7 м,

шириною 2 м, одна — 7 х 1 м, відповідно, закладені перпендикулярно попереднім, паралельно південного схилу підвищення. Загальна площа розкопів склала 163 кв. м.

Розкопками встановлено наявність двох зон на поселенні — основної та периферійної. Основна обіймала центральну ділянку підвищення та прилягала до його південного схилу. Вона мала насичений знахідками культурний шар, потужністю близько 0,9 м. Периферійна зона охоплювала пологі ділянки, схили (крім південного), відзначалася переважанням культурного шару незначної товщини (0,2-0,3 м), із невеликою кількістю знахідок (змиви та наноси під час змін рівня води заплави), повною відсутністю об'єктів.

Культурний шар по всій площі розкопу не стратифікований. На рівні передматерик і материка (жовтого мулистого суглинку) виявлені об'єкти: 6 ям (2 ями від вогнища, зернові, 1 стовпова та 1 господарська яма циліндричної форми) та житло, що фіксувалося невиразними обрисами заглибини, близької до овальної форми, розмірами 2,5х3,2 м при глибині 0,11-0,20 м. По кутах житла розміщувалися 11 стовпових ямок, що утворювали прямокутник із сторонами розміром 3,1 х 4,2 м. Довгим боком житло чітко орієнтоване по лінії північ-південь. По центру виявлена пляма попелу, що позначала місце розташування вогнища та скупчення органіки. Міжпівнічними стовпчиками зафіксована округла заглибина, з плавним спуском до середини об'єкта. Її розміри — 0,5х0,5 м, глибина — 0,16 м. Вірогідно, вона позначала вхід до житла. Заповнення житла складалося з жовтуватого сіро-чорного чорноземно-супіщаного, і домішками суглинку, ґрунту без помітних включень та будь-яких знахідок. У заповненні двох стовпових ямок виявлені фрагменти кераміки неоліту ямково-гребінцевої кераміки.

В цілому ж, у культурному шарі залягали фрагменти глиняного посуду, знаряддя з кре-

меню та їх уламки (всього 1346 од.). Всі фрагменти кераміки розподілені на 37 груп, на підставі специфіки формувальної маси, орнаментатії тощо. Крім посуду трапилися: випаленого формувального джгута посудини, важок і пряслице скіфського часу, люлька XVIII ст. із глекоподібною чашечкою. Металеві вироби представлені єдиним предметом — фрагментом залізного ножа із прямою спинкою, скіфського часу. Також знайдено 39 виробів із кременю та кременевих порід. Типологічно вироби розподілені на: нуклеуси (нуклеуси аморфні та нуклеоподібні уламки); скалки (платівки широкі, відщепи платівчасті, скалки підживлення нуклеусів поперечні); скребачки (підокруглі відщепові, кінцевобічні відщепові, кінцевобічні на платівках, ретушовані платівки); уламок з ретушшою, ретушер. Безумовно, крем'яні вироби є різночасними, проте, вкрай обмежена їх кількість не дозволяє виокремити статистично значимі культурно-хронологічні групи, а, головне, — встановити зв'язок крем'яного комплексу з кількома керамічними, належними добі неоліту — ранній бронзі. Здогадно можна припускати досить пізній вік (в окреслених межах) кількох скребачок — двох високих на уламках й атипової кінцевобічної, а також широкої ножеподібної платівки, ретельно обробленої досить крупною підгострювальною ретушшою. Решта знарядь, імовірно, датуються в межах раннього — середнього неоліту (визначення канд. іст. наук, доцента Полтавського національного технічного університету І.М.Гавриленка).

Атрибуція і датування знахідок, виявлених у культурному шарі, засвідчили наявність на поселенні тимчасових стоянок та сезонних поселень різних історичних епох — неоліту (ямково-гребінцевої кераміки, дніпро-донецької культури); енеолітичного часу (типи Засуха та Бузьки). Ранній бронзовий вік представлений знахідками ямної культурно-історичної спільноти різних хронологічних етапів, зокрема, раннього (репінська культура), середнього (синхронного шару Михайлівки III), пізнього, катакомбної культурно-історичної спільноти. Крім того, зафіксована наявність слідів поселень бабинської культури, піз-

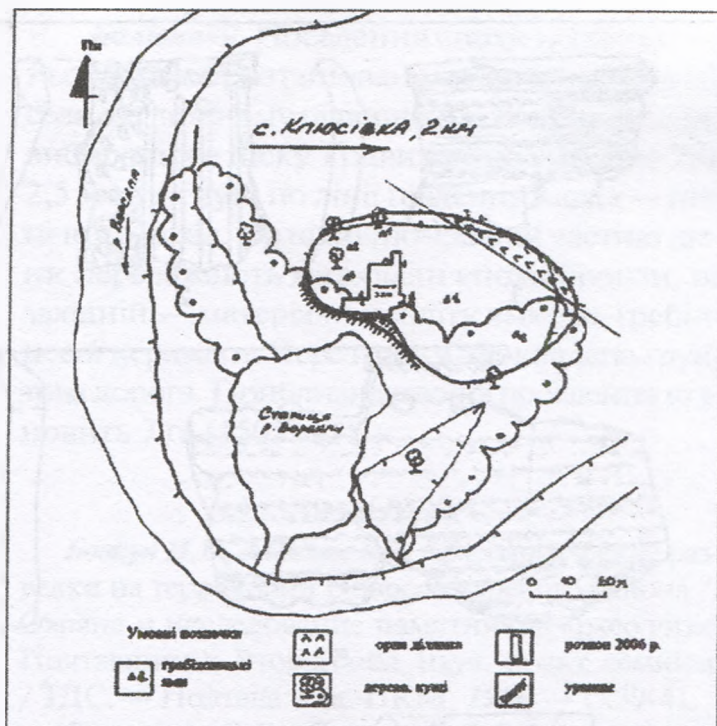

Рис. 1. Ключівка, с., Татарський бугор, ур. Схематичний план поселення.

нього та фінального періодів епохи бронзи, раннього заліза. Виявлені поодинокі знахідки XVIII ст. Здобуті результати є дуже цікавими, зважаючи на вперше віднайдення та дослідження на території Поворскля поселенських пам'яток репінської культури, ряду типів енеолітичних культур, матеріалів раннього бронзового віку.

Ключівка-5, ур. Дашків бугор. Поселення, відоме за розвідками В.О.Мокляка 1989 р. (Мокляк, 1990, с. 111), О.М.Ткаченка (Ткаченко, 1991, с. 79), матеріали яких неодноразово публікувалися. Поселення розміщене на правому березі р. Рашна (притоки р. Ворскла), який має висоту 3,6-3,5 м над рівнем заплави. Витягнуте вздовж берега та займає смугу шириною 20-70 м, довжиною близько 250 м. Поселення активно розорювалося, а в останні роки під посіви не використовується. На пам'ятці закладено два шурфи (2x2 м) та розкоп № 1 (13 кв. м), що прилягав до шурфу № 1. Встановлена потужність культурного шару — 0,4-0,5 м. Він складається із сірого не стратифікованого чорноземного супіску, в ньому трапляються знахідки, переважно фрагменти глиняного посуду, доби неоліту ямково-гребінцевої кераміки, ямної, бабинської культур,

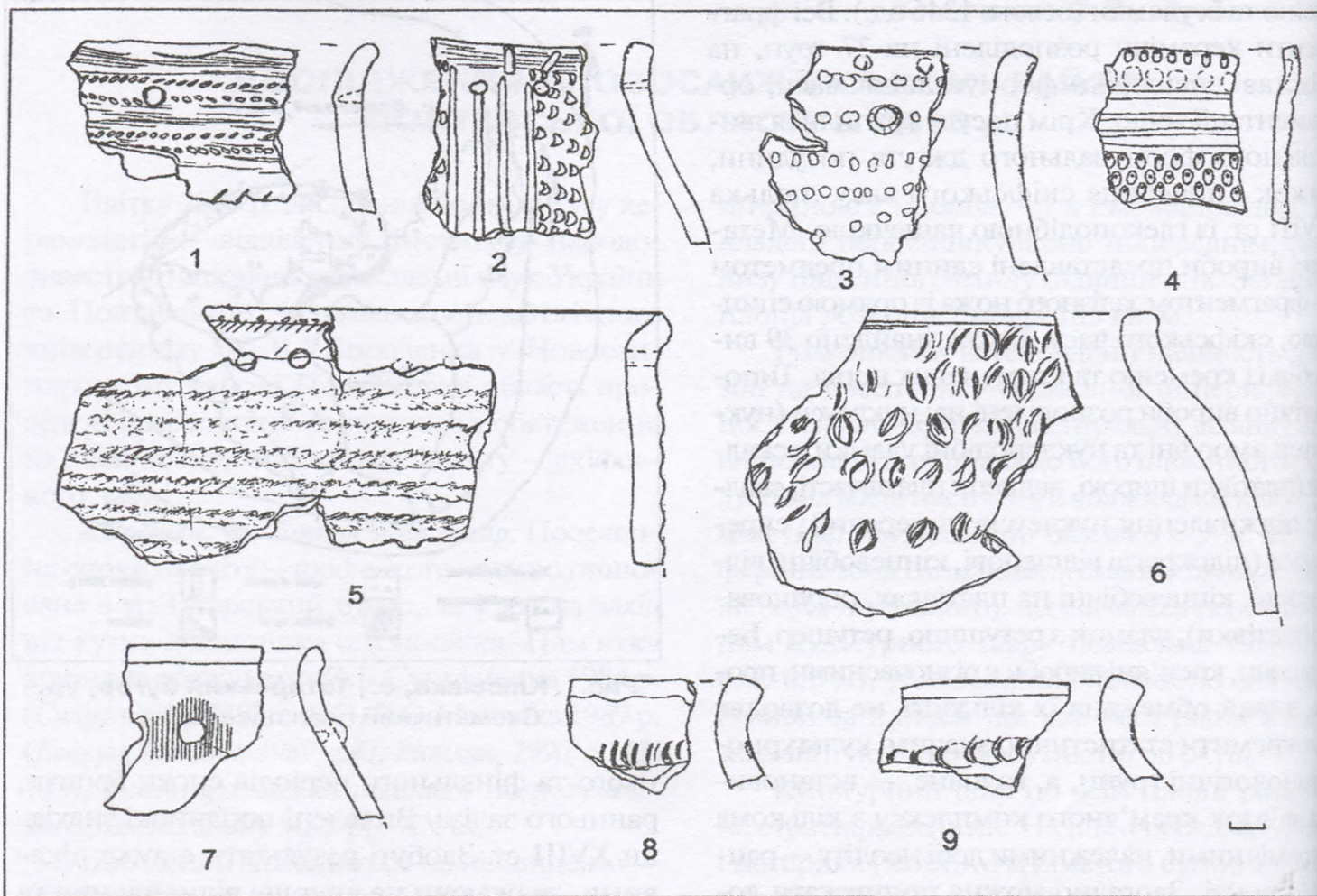

Рис.2. Ключівка, с., Татарський бугор, ур. Фрагменти ліпленого посуду.

скіфського часу. Найбільш насичений такими матеріалами культурний шар на глибині 0,2-0,4 м. У розкопі досліджено яму, обриси якої овально-трикутноподібної форми, а розміри — 0,78x1,2 м. По дну форма ями — трикутноподібна, розміри — 0,77x0,88 м. Глибина її — 0,51 м від рівня впуску.

Ключівка-6. Поселення розташоване за 1,2 км на північ від околиці с.Ключівка (куток Семиволоси), на діючому підвищенні у заплаві р.Ворскла (Мокляк, 1990, с.111). Висота діони становить 2,6-3,0 м на рівнем заплави. Розміри — 85x105 м. Розорюється, на південно-західному схилі помітні сліди старого хатництва, через поселення проходить лінія електропередач, на ньому помітні невеликі грабіжницькі ями. На поселенні закладені 3 шурфи, розмірами 1x2 м. У шурфі №1, на рівні материка (глибина 0,6 м від денної поверхні), виявлені три ями, у зв'язку з чим шурф розширено, його площа охопила 6 кв. м. Потужність не стратифікованого культурно-

го шару 0,6 м, у ньому виявлені знахідки — фрагменти кераміки та знаряддя з кременю, які датуються неолітом ямково-гребінцевої кераміки, епохою бронзи (ямна, катакомбна культури), скіфським часом, наявні фрагменти гончарного посуду XVIII-XIX ст.

Рукасі-2. Поселення знаходиться за 2 км на південь від кутка с.Кунцеве, на правому березі р.Ворскла (повідомлення про місцезнаходження поселення Д.І.Левченка), зайняте лісом. Довжина вздовж берега — 220 м. Ширину, а тому і площу пам'ятки, встановити не вдалося. Розмивається річкою, частково зруйноване. У зсувах берега зібрані матеріали скіфського часу, зустрічається і кераміка епохи бронзи. Остання концентрується у північно-східній частині поселення. За 70 м від південного краю, у зсуві берега, досліджена яма скіфського часу.

Дубина-7. Місцезнаходження матеріалів епохи бронзи розташоване на лівому березі р.Рашна, на схилі першої надзаплавної те-

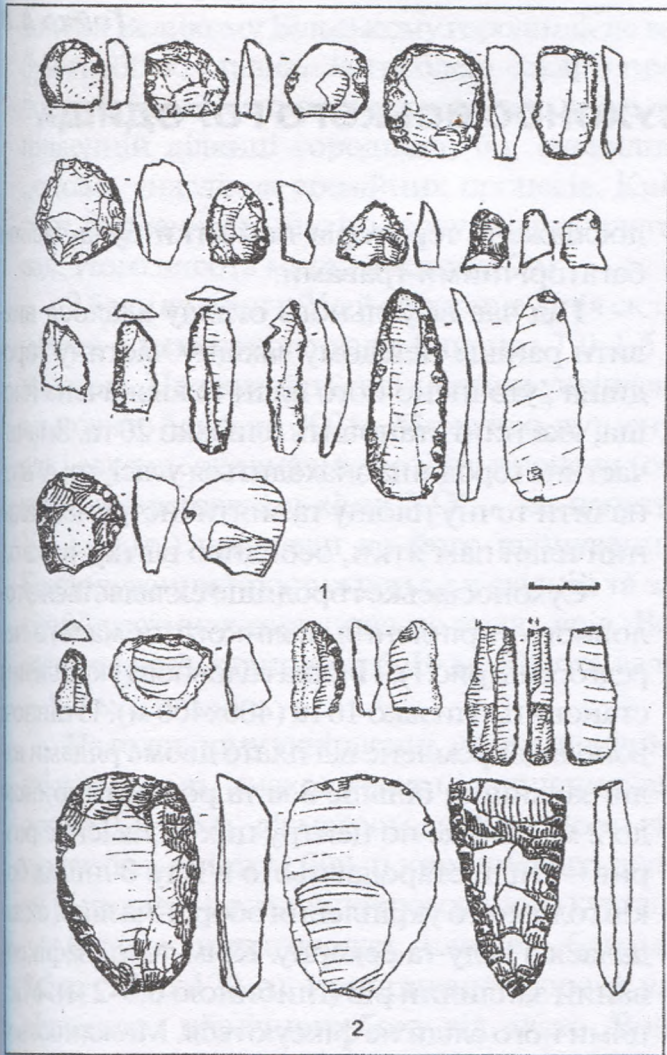

Рис.3. Вироби з кременю з поселень в
ур.Татарський бугор (1) та Ключівка-6 (2).

Рис. І.М.Гавриленка.

раси лівого берега Ворскли. Відкриті розвід-
ками В.О.Мокляка 1989 р. (Мокляк, 1990). На
городах садиб північної околиці с.Дубина та на
дорозі, що веде із села до с. Кунцеве, зібрані
невиразні обкатані стінки глиняного посуду
епохи бронзи на площі 15x20 м.

Балівка-1. Поселення скіфського часу роз-
ташоване на західній околиці села, на другій
надзаплавній терасі р.Ворскла, висотою близь-
ко 4-5 м. Через поселення проходить дорога
сс.Балівка - Кунцеве. Ділянка з боку заплави
руйнується піщаним кар'єром. Також на се-
лищі розміщене старе кладовище. У кар'єрі за-
кладена зачистка, якою встановлена потуж-
ність культурного шару 0,5 м. З неї та поверх-
ні походять фрагменти ліпленого посуду скіф-
ського часу.

Балівка-2. Поселення епохи неоліту і піз-
ньої бронзи розташоване за 2 км на захід від
села, на дюнному підвищенні, пошкодженому
вибиранням піску. Підвищення висотою 2,0-
2,5 м витягнуте по лінії південний-схід — пів-
нічний-захід. На північно-східній частині дю-
ни переважають матеріали епохи бронзи, на
західній — матеріали неоліту ямково-гребін-
цевої кераміки. Через дюну прокладена грун-
това дорога. Приблизна площа поселення ста-
новить 3 га (150x200 м).

Література

Бовкун И.В., Мокляк В.А. Археологические раз-
ведки на территории Новосанжарского района //
Охрана и исследование памятников археологии
Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар
/ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1989. — С.39-41.

Коваленко О.В., Луговой Р.С. Звіт про архео-
логічні розкопки та розвідки поблизу с.Ключівка
Новосанжарського району Полтавської області у
2006 р. // НА ІА НАНУ; НА НМЗУГ. — Ф.е. 1-7.
— Од.зб. 107. — 268 арк., іл.

Мокляк В.А. Археологические памятники в ок-
рестностях Новых Санжар // Археологические
исследования на Полтавщине. — Полтава: изд.
ПКМ, 1990. — С.109-115.

Супруненко А.Б. Работы в бассейне р.Ворсклы //
АО 1985 г. — Москва: Наука, 1987. — С.417.

Ткаченко О.М. Нові пам'ятки в околицях сіл Ключо-
сівка та Кунцеве Новосанжарського району //
Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид.
ПКМ, 1991. — С. 79-83.

Коваленко О.В., Луговой Р.С.

Археологические исследования в Новосанжарском районе Полтавской области в 2006 р.

Резюме

В сообщении представлены предварите-
льные результаты археологических разведок и
раскопок, проведенных в Новосанжарском ра-
йоне Полтавской области в 2006 г. Охранные
раскопки осуществлены на двух поселениях, а
разведки с шурфовкой — вблизи с.Ключовка. В
результате последних получены материалы эпох
неолита, энеолита, бронзы и скифского време-
ни. Находки представлены в основном фрагмен-
тами лепных сосудов и орудиями труда из
кременя.

01.04.2008.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУХОНОСІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Городища скіфського часу у басейні р. Сула відомі з кінця ХІХ ст., але археологічні дослідження на них починають проводитися лише з кінця 40-х рр. ХХ ст. (Іллінська, 1950, с. 184-191; 1952, с. 34-42; Ильинская, 1961, с. 59-63; Іллінська, 1965, с. 48-76). У 90-х рр. ХХ ст. на Басівському (Болтрик, Бунятян, 1993, с. 17-19; Болтрик, Фиалко, 1995, с. 44-46), Свиридівському (Білозор, Гейко, 2002, с. 74-77; Гейко, 1997, с. 106-111; 1997, с. 56-58.), Глинському (Гейко, 1995, с. 35-44; 1995а, с. 96-99; 1996, с. 242-249; 1996а, с. 148-150) городищах розкопки здійснюються експедиціями Інституту археології НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні.

Влітку 2005 р. експедицією Національного музею-заповідника українського гончарства та Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України велися дослідження Сухоносівського городища. Дана пам'ятка — найбільше, після Басівського, посульське укріплення. Воно обстежувалося Ф.Б.Копиловим у 1945-1946 р., пізніше відвідувалося співробітниками Полтавського краєзнавчого музею, А.О.Моруженко, В.В.Приймаком та ін. В.А.Іллінською поданий короткий опис та план городища, яким і користуються донині (Іллінська, 1949, с. 145). На жаль, цей план неповний, городище віднесене дослідницею до скіфської доби та часу Київської Русі.

Пам'ятка знаходиться за 3,5 км на південний захід від села Сухоносівка Чорнухинського району Полтавської області, на лівому березі р. Удай, правої притоки р. Сула, в урочищі Вали. Городище розташоване на мису, утвореному глибокими ярами, що впадають у долину р. Удай. Наразі ці яри поросли лісом, по їх дну протікають струмки. З півночі городище межує з плато. На час проведення

досліджень територія пам'ятки була засіяна багаторічними травами.

Під час візуального огляду вдалося виявити раніше невідому західну частину городища¹, уточнено його план та визначена площа, яка нині становить близько 20 га. Значна частина городища знаходиться у лісі, тому визначити точну площу та зняти інструментальний план пам'ятки, особливо влітку, важко.

Сухоносівське городище складається з головного укріплення, великого та малого передгородь (рис. 1). Площа головного укріплення становить близько 16 га (400x400 м). Із півночі воно відокремлене від плато двома рядами валів заввишки більше 3 м та ровом глибиною до 2 м. Майже по центру цих валів існує розрив — сліди стародавнього в'їзду. З інших боків головного укріплення оборонна лінія складалася з валу та ескарпу. Крім того, зафіксований заплилий рів (глибиною 0,5-2 м). Місцями його сліди не фіксуються. Можливо, вони знищені ерозією.

Існують п'ять розривів в оборонній лінії великого укріплення: три у північній, північно-західній та північно-східній, два — у південній і південно-східній частинах. Останній розрив існував у скіфські часи, коли на головному укріпленні городища можна було пройти через мале передгороддя. На велике передгороддя, очевидно, можна було потрапити й з боку західного яру. Підхід до нього, протяжністю близько 150 м, — це дорога, над якою нависає стіна валу великого передгороддя, а з іншого боку знаходиться крутий схил яру.

Виявлена західна частина головного укріплення. Вона укріплена ескарпом, висота якого місцями досягає 10 м. Він добре зберігся по всій протяжності, близько 350 м до земляної дамби. Дамба, що перекривала яр, нині частково розмита. Подібний випадок відомо

¹ Увагу на пам'ятку звернув колишній вчитель Сухоносівської ЗОШ 1-2 ступенів Володимир Бухало, який виявив невідому західну частину городища. Вдячний за допомогу в проведенні археологічних розкопок Сухоносівського городища.

мий на Великому Більському городищі, де вал був греблею ставка. За греблею ескарп продовжується. Не простежується він лише на південній ділянці городища, бо, очевидно, „сповз» унаслідок ерозійних процесів. Крім того, зафіксовано, що по верху мису пролягав вал. Його висота могла досягати 2 м.

З боку долини р. Удай оборонна лінія складалася з невисокого валу, близько 1,0-1,5 м висотою. Протяжність цієї частини укріплень становить близько 300 м. Можливо, тут існував і ескарп, але значні ерозійні процеси (останні зафіксовані у кінці XIX — на початку XX століть) призвели до його руйнування. Ескарпування простежується у східній та західній частинах городища по краях ярів. Висота ескарпів становить 5-10 м. Висота валів — 2-3 м.

На головному укріпленні, у його північно-східному куті, знаходиться підвищення висотою 0,5-0,6 м, діаметром до 20 м. Воно вирізняється вмістом більш коричневого ґрунту. Можливо, це залишки розораного кургану.

Велике передгороддя, площею близько 2,5 га (220 x 120 м), прикривало головне укріплення з північного боку від плато. Воно оточене валом висотою до 3 м та заплилим ровом. На це передгороддя можна було потрапити з боку яру, який пролягає від східної частини городища, через вузький прохід між валом головного укріплення та передгороддя. Ще один, сучасний розрив існує в центрі оборонної лінії передгороддя.

Мале передгороддя зайняте повністю лісом, на мисоподібному виступі-стрілці, у південно-східному куті городища. На сьогодні його укріплена лінія недостатньо виражена. Висота валів досягає 1 м, ширина рову — 2 м, глибина — 0,5 м. Точну площу передгороддя встановити не вдалося. Приблизно вона займає менше 1 га (120 x 80 м).

Розкоп закладений у південно-східному куті великого передгороддя, на місці грабіжницьких розкопок, і орієнтований зі сходу на захід (рис.2). Його площа — 40 кв. м (20x2 м). Культурний шар мав товщину 0,4-0,6 м, на глибину — близько 0,3 м, він перемішаний оранкою. Нашарування склалися з чорно-

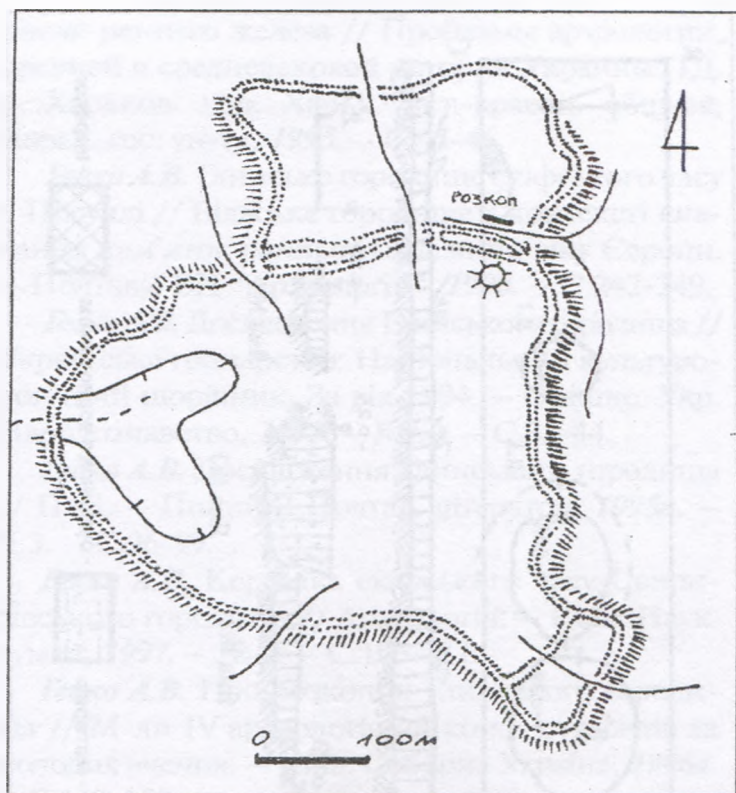

Рис. 1. Сухоносівське городище. План, 2007 р.

зему, насиченого знахідками: фрагментами кераміки, шматками обмазки, камінням, кістками тварин тощо. Східна частина розкопу бідніша на знахідки, вони дуже подрібнені. Це дозволяє стверджувати, що останні могли потрапити сюди під час оранки.

На жаль, виробів із металу у розкопі знайдено мало. Це пов'язане з діяльністю сучасних грабіжників, які за допомогою металодетектора зібрали археологічні предмети. Варто зазначити, що сліди грабіжницьких ям помітні на всьому городищі.

З культурного шару походить лише невеликий фрагмент залізного ножа з горбатою спинкою. Серед знахідок можна назвати уламки посуду, з яких найбільше фрагментів горщиків місцевого виробництва. Горщики прикрашалися пальцевими (рідше — кісткою) вдавненнями, заціпами, зрідка проколами. Ці види декорування могли комбінуватися між собою. Певна частина посудин неорнаментована. Серед них виділяються корчаги. Фрагменти вінець мисок складають незначну кількість. Денця посуду мали діаметр 8-10 см. Вони були плоскими, зрідка ввігнутими до середини, крім того, нерідко мали закраїну.

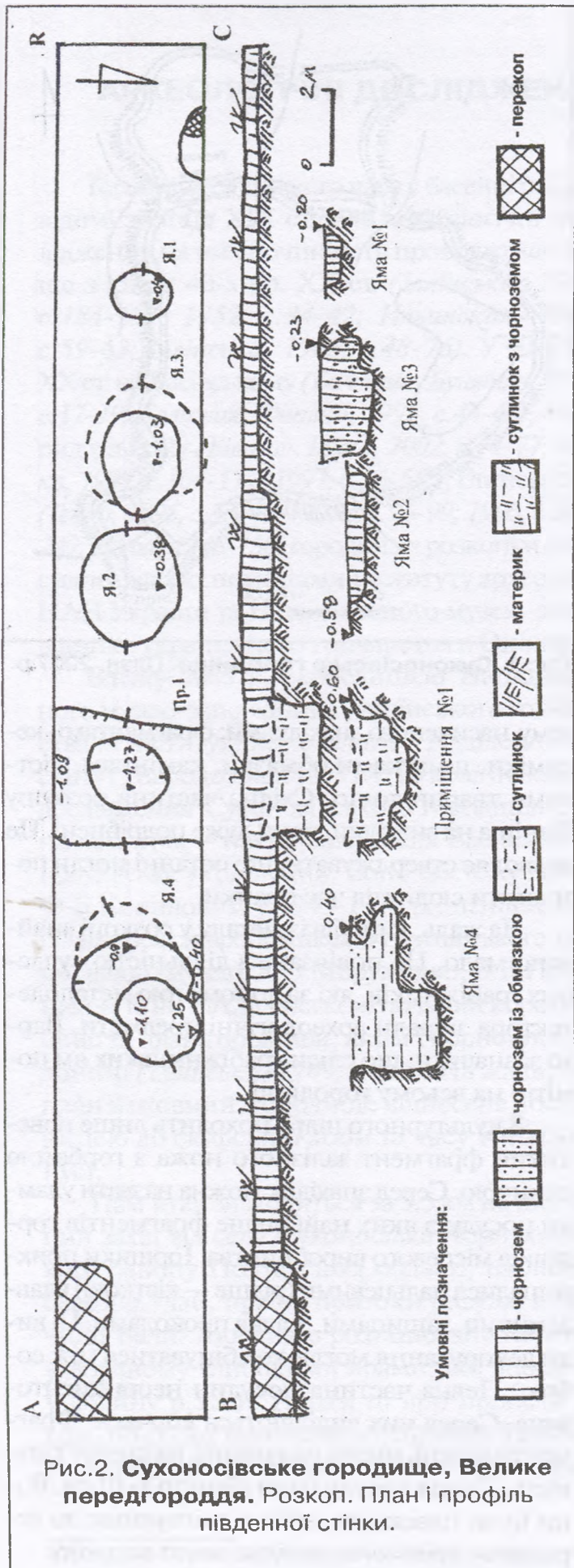

Рис.2. Сухоносівське городище, Велике передгороддя. Розкоп. План і профіль південної стінки.

Значна частина посуду репрезентована уламками стінок привізних амфор, є дещо античної теракотової мисочки.

На поверхні городища, неподалік від розкопу, у викиді від грабіжницьких розкопок було підібране залізне вістря стріли часу Київської Русі. Інших знахідок, що належать до цього часу, не виявлено.

Досліджені господарсько-побутові ями, частина житла тощо. Зафіксовано, що навколо житла знаходилися погріб, господарська яма та надвірна пічка з передпечною ямою. Нижче подана їх коротка характеристика.

Яма 1. Яма округла, діаметром 0,75x0,78 м, глибина — 0,2 м від рівня материка. Її стінки вертикальні, дно — пласке. Заповнена чорноземом зі шматками обмазки. Яму можна віднести до господарсько-побутових.

Яма 2. Виявлена в материку. Хоча на глибині 0,3–0,4 м у культурному шарі відмічена значна кількість обмазки, точні контури ями встановити не вдалося. Яма овальна. Її розміри — 1,75x1,46 м, глибина — 0,38 м. Була заповнена чорноземом. Серед знахідок найбільше обмазки, яка потрапила сюди з ями. В заповненні виявлені дещо посудини та стінка амфори. Помітний зв'язок ями 2 з ямою 3, всередині якої влаштована пічка. Очевидно, яму 2 можна віднести до числа передпечних ям.

Яма 3. Пошкоджена грабіжниками, тому шматки обмазки з неї лежали на денній поверхні. Контури ями виявлені у материку. Яма овальна. Її розміри у верхній частині: 1,50x1,05 м, глибина — 0,8 м. У материку східна стінка ями заокруглювалася донизу, західна — була вертикальною. Яма мала підбій шириною 0,25–0,4 м. Заповнення ями суглинково-чорноземне, з дуже великою кількістю обмазки. Незважаючи на руйнування, встановлено, що в ямі була споруджена пічка, стінки і дно якої обмазувалися глиною. Своїми “челюстями” піч виходила до передпечної ями 2.

Яма 4. Виявлена у материку, хоча значна кількість знахідок зустрічалася, починаючи з глибини 0,15 м. Це, очевидно, пов'язано з грабіжницькими розкопками. Яма мала складну форму, що нагадує цифру вісім, власне, скла-

далася з двох ям овальної форми, які перерізають одна одну. Їх стінки звужуються до низу. Глибина першої ями — 0,63 м, діаметр — 1,58 м, дно — пласке. Вона мала підбій, що заглиблювався на 0,50 м. Глибина другої ями — 0,5-0,65 м. Її дно похиле. Яма була заповнена суглинком. Серед інших знахідок знайдений розвал амфори, розбитої у давнину. Судячи з усього, в ямі 4 знаходився погріб.

Приміщення 1. Контури приміщення виявлені в процесі зачистки материка, хоча знахідки, які можна віднести до цього об'єкту, зустрічалися в культурному шарі. Воно мало вертикальні стінки, витягнуте з півночі на південь і виходило за межі розкопу. Зафіксована лише ширина — 1,7 м та глибина — 1,09 м від рівня залягання материка. У центрі житла виявлена яма діаметром 1,0 x 0,95 м, глибиною 0,18 м від дна житла. Заповнення суглинкове, з домішкою чорнозему. Знайдені пряслиця (кружала), бронзова шпилька з відламанною верхньою частиною, уламки глиняного посуду та амфор. Призначення приміщення 1 не з'ясоване.

Знахідки із Сухоносівського городища, а ще, в основному, уламки посуду, конуси, кружала (пряслиця), типові для пам'яток Посулля. Їх можна датувати VI - IV, можливо, і початком III ст. до н.е.

Дослідження 2005 р. дали змогу отримати уявлення про матеріальну культуру мешканців та час існування Сухоносівського городища, зокрема, його великого передгороддя. Розкопки доповнюють джерелознавчу базу з вивченні пам'яток скіфської доби Посулля.

Література

Білозор В.П., Гейко А.В. Нові дослідження на Свиридівському городищі // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1. — С.74-77.

Болтрик Ю.В., Бунятян К.П. Розкопки на Басівському городищі // АДУ 1992 р. — Київ: вид. ІА АН України, Запоріж. держ. ун-ту, 1993. — С.17-19.

Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. Басовское городище — центр посульського узла пам'ятников

эпохи раннего железа // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: ТД. — Харьков: изд. Харьк. ист.-археол. общ-ва, Харьк. гос. ун-та, 1995. — С.44-46.

Гейко А.В. Глинське городище скіфського часу в Посуллі // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: ВЦ "Археологія", 1996. — С.242-249.

Гейко А.В. Дослідження Глинського городища // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішне: Укр. Народознавство, 1995. — Кн.2. — С.35-44.

Гейко А.В. Дослідження Глинського городища // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1995а. — Ч.3. — С.96-99.

Гейко А.В. Кераміка скіфського часу Свиридівського городища // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1997. — № 2. — С.106-111.

Гейко А.В. Про розкопки Глинського городища // М-ли IV археологічної конф. студентів та молодих вчених. — Київ: Соборна Україна, 1996а. — С.148-150.

Гейко А.В. Свиридівське городище // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1997а. — № 1-2. — С.56-58.

Іллінська В.А. Басівське городище // Археологія. — Київ, 1965. — Т.XVIII. — С.48-76.

Іллінська В.А. Верхньосульська експедиція 1947 р. // АП УРСР. — Киев, 1952. — Т.IV. — С.34-42.

Іллінська В.А. Пам'ятки скіфського часу на Посуллі // Археологія. — Київ, 1950. — Т.4. — С.184-191.

Іллінська В.А. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.) // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.2. — С.145.

Ильинская В.А. Позднескифский слой Басовского городища // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — Киев, 1961. — Вып.11. — С.59-63.

Гейко А.В.

Археологические исследования Сухоносского городища

Резюме

Публикуются результаты исследований Сухоносского городища скифского времени в бассейне р.Сула, произведенных экспедицией Института керамологии — отделения Института народоведения НАН Украины и Национального музея-заповедника украинского гончарства в Опішнє, в 2005 г.

01.01.2008.

ГОРОДИЩЕ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ В УРОЧИЩІ БАРВІНКОВА ГОРА У БІЛЬСЬКУ

Дослідження Великого Більського городища триває вже понад 100 років. Початок археологічного вивчення пам'яток Більська припадає на кінець XVIII ст., коли О.Ф.Шафонським були обстежені укріплення городища та складений його опис. У кінці XIX – на початку XX ст. городище та його околиці оглядали І.А.Зарецький, О.О.Бобринський, В.Г.Ляскоронський, Г.О.Коваленко. Перші розкопки на Західному укріпленні здійснені В.О.Городцовим у 1906 р. У першій половині XX ст. городище неодноразово відвідувалося В.О.Грінченком, О.К.Тахтаєм, М.А.Станом, І.І.Ляпушкіним, Г.Т.Ковпаненко, А.О.Моруженко (Шрамко, 1987).

Стационарні розкопки Великого Більського городища розпочав Б.А.Шрамко 1954 р. З цього часу ним та його учнями й вихованцями активно вивчаються не тільки старожитності в межах укріплень, а й різночасові пам'ятки околиці величезного комплексу. Найбільша кількість з них належить саме до епохи раннього залізного віку і пов'язана з функціонуванням Більського городища. Археологічні розкопки ведуться переважно на Західному укріпленні. В кінці XX ст. експедицією Полтавського центру охорони та досліджень пам'яток археології під керівництвом О.Б.Супруненка здійснені кілька розрізів укріплень Великого валу. Роботи велися також на відкритих поселеннях та курганных могильниках північно-західної периферії Більського городища.

У кінці XX – на початку XXI ст. пам'ятки Великого укріплення Більського городища вивчалися двома археологічними експедиціями: спільною Українсько-Німецькою експедицією Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства (В.Ю.Мурзін, Р.А.Ролле, С.А.Скорий та ін.) і Полтавського обласного археологічного центру (керівник О.Б.Супруненко) (Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999, с. 11-19).

Зі створенням історико-культурного заповідника "Більськ" (директор В.В.Приймак)

роботи, які проводяться експедицією заповідника, акцентують увагу, передусім, у пам'яткоохоронній сфері. Розпочаті археологічні розвідки у північній, найменш дослідженій частині Більського городища, метою яких є створення археологічної карти об'єктів раннього залізного віку. За останні роки тут було виявлено п'ять нових городищ раннього залізного віку, відкриті поселення, численні кургани та курганні могильники. Досліджуються, перш за все, ті пам'ятки, які руйнуються в результаті господарської діяльності – прокладання траншей газогонів, на ділянках руйнувань 80 - 90-х рр. XX ст.

Найбільш пошкодженою ділянкою є північна частина Великого валу, на території якого розташоване с.Куземин. У цій частині проводилися розвідки на північ від укріплень Великого Більського городища.

У 2007 р. археологічною експедицією ІКЗ „Більськ” на чолі з В.В.Приймаком обстежена одна з найменш вивчених складових Гелону – припортові укріплення, розташовані поблизу с.Куземин. Був знятий новий план Східного укріплення із залученням супутникової системи навігації. В результаті розвідок на Східному городищі виявлені передвалові укріплення – берма (рис.2).

Обстеження проводилися і на мисах другої та третьої надзаплавних терас правого берега р.Ворскла. Розвідки, проведені авторами на Середньому Пслі, показали, що саме в таких умовах можуть розташовуватися невеликі городища-схованки епохи раннього залізного віку. Поблизу Східного укріплення виявлене нове городище, яке розташоване за 2 км на захід від північно-західної околиці смт.Котельва Полтавської обл., в урочищі Барвінкова Гора (рис.1:2). Воно займає похилий мис другої надзаплавної тераси правого корінного берега р.Ворскла.

Городище має овальну форму (рис.3). Його розміри 270 x 50-70 м, висота над рівнем заплави становить 25-30 м, падіння висоти

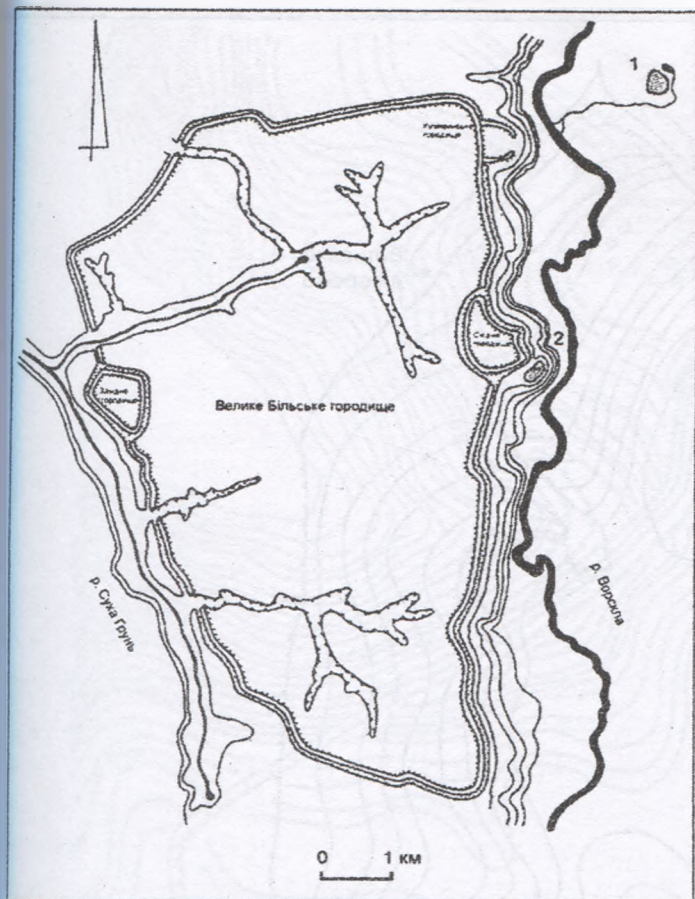

Рис. 1. Карта розташування городищ раннього залізного віку в околицях великого Більського городища. 1 — Котелевське городище, 2 — городище в урочищі Барвінкова Гора.

майданчика городища з півдня на північ складає 5-6 м. З південного та західного боків городище обнесене валом, шириною 5-6 м та висотою 1,2-1,5 м, і ровом, шириною 5-6 м та глибиною 1 м. Лінія укріплень проходить схилом мису та дном яру до місця, де бере початок невеликий струмок. У цьому місці укріплення починає підніматися вгору і змінюється його характер — починається ескарп висотою 1,5 м, який на окремих ділянках переходить у рів. Північна частина мису відрізана ескарпом, який на схилі переходить у рів. Східна частина городища практично не має укріплень, за винятком похилого схилу мису, який додатково укріплений валом і ровом. Підніжжя мису частково зруйноване ерозією. Глибокі промоїни утворилися в результаті ерозії та мають вертикальні схили, висотою до 6 м. У південній частині укріплення, за винятком схилу мису, вони відсутні. Тут, біля підосви мису, пролягає русло струмка зі стрімкими берегами, при цьому утворився схил, висотою 5 м.

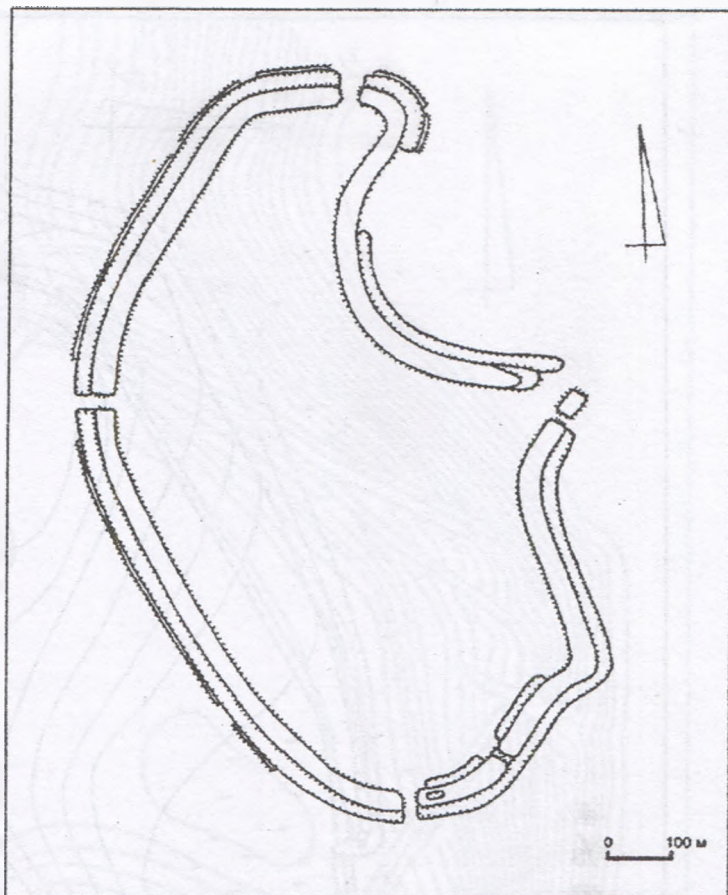

Рис. 2. Більськ, с., Полтавська обл. Східне укріплення Великого Більського городища. План О.В. Короті та Є.М. Осадного, 2007 р.

Городище в урочищі Барвінкова Гора розташоване безпосередньо поблизу Східного укріплення Більського городища та належать, найімовірніше, до типу городищ-супутників. Воно відрізняється від загату середньоворсклинських городищ, що мали складну потужну систему укріплень і належали до типу не населених фортець. Незначні укріплення стали причиною того, що довгий час городище знаходилося поза увагою археологів. Цьому сприяли і особливості розташування укріплень, які проходили по підніжжю гори, що є не типовим для городищ Сули та Ворскли.

Розміри укріплень та їх особливості більше нагадують городища Середнього Псла — Бездрик, Вакалівщина, Новотроїцьке, Боромля й Опішня у Поворсклі. Тут, як і на городищі Бездрик, лінія укріплень пролягає не по краю мису, а спускається донизу яру, де протікає струмок (рис. 4). Подібне будівельне рішення приймалося у випадку, коли був потрібен постійний доступ до води в межах городища (Коротя, Кравченко, 2003, с.98). Подіб-

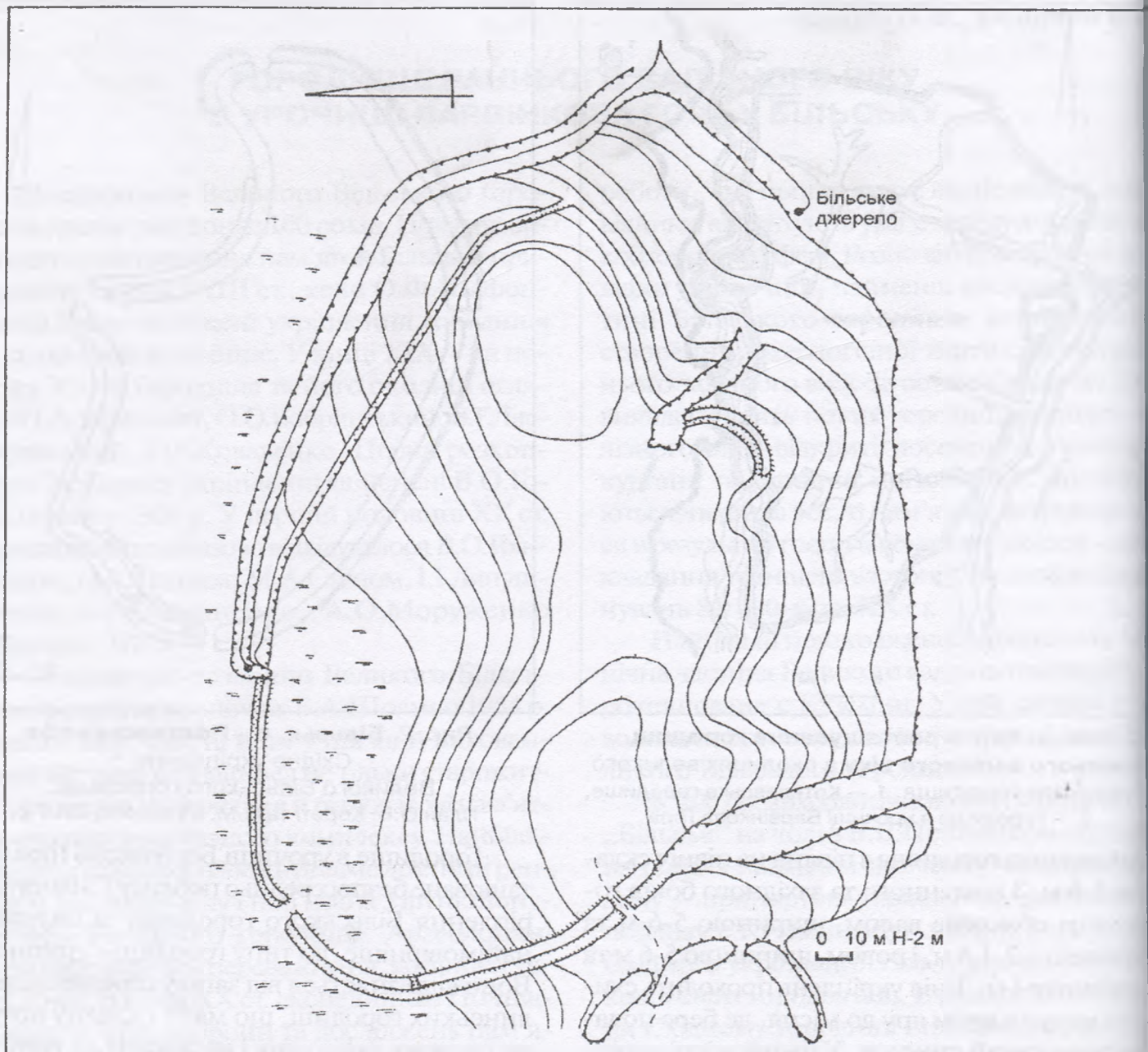

Рис. 3. Більськ, с., Полтавська обл. Городище раннього залізного віку в урочищі Барвінкова Гора. План О.В. Короти та Є.М. Осадчого, 2007 р.

ні городища відносяться за типом до числа тимчасових схованок, які використовували для сезонного перебування. На думку багатьох дослідників, вони могли призначатися для перебування у зимовий період табунів коней або великої рогатої худоби. Культурний шар на таких городищах часто відсутній, або містить поодинокі фрагменти ліпного посуду скіфського часу.

Городище не має потужних земляних укріплень з напільного боку і не могло протистояти нападу значних сил ворога, але добре підходило в якості загону для худоби чи розташування там тимчасового табору торговців.

Городище розташоване в місці, де схил річкового берега був не таким крутим і саме між знаходиться підйом до Східного укріплення з боку річки. Якщо це так, тоді місце розташування городища є цілком логічним, воно, з одного боку, прикривало в'їзд, а з іншого — могло бути допоміжним пунктом, де зупинялися купці, які з певних причин могли потрапити до Більського городища.

Таким чином, відкриття нового городища безпосередньо поблизу укріплень Великого укріплення Більського городища підтверджує думку про те, що саме тут в епоху раннього залізного віку розташовувався Гелонський торговельно-промисловий пункт.

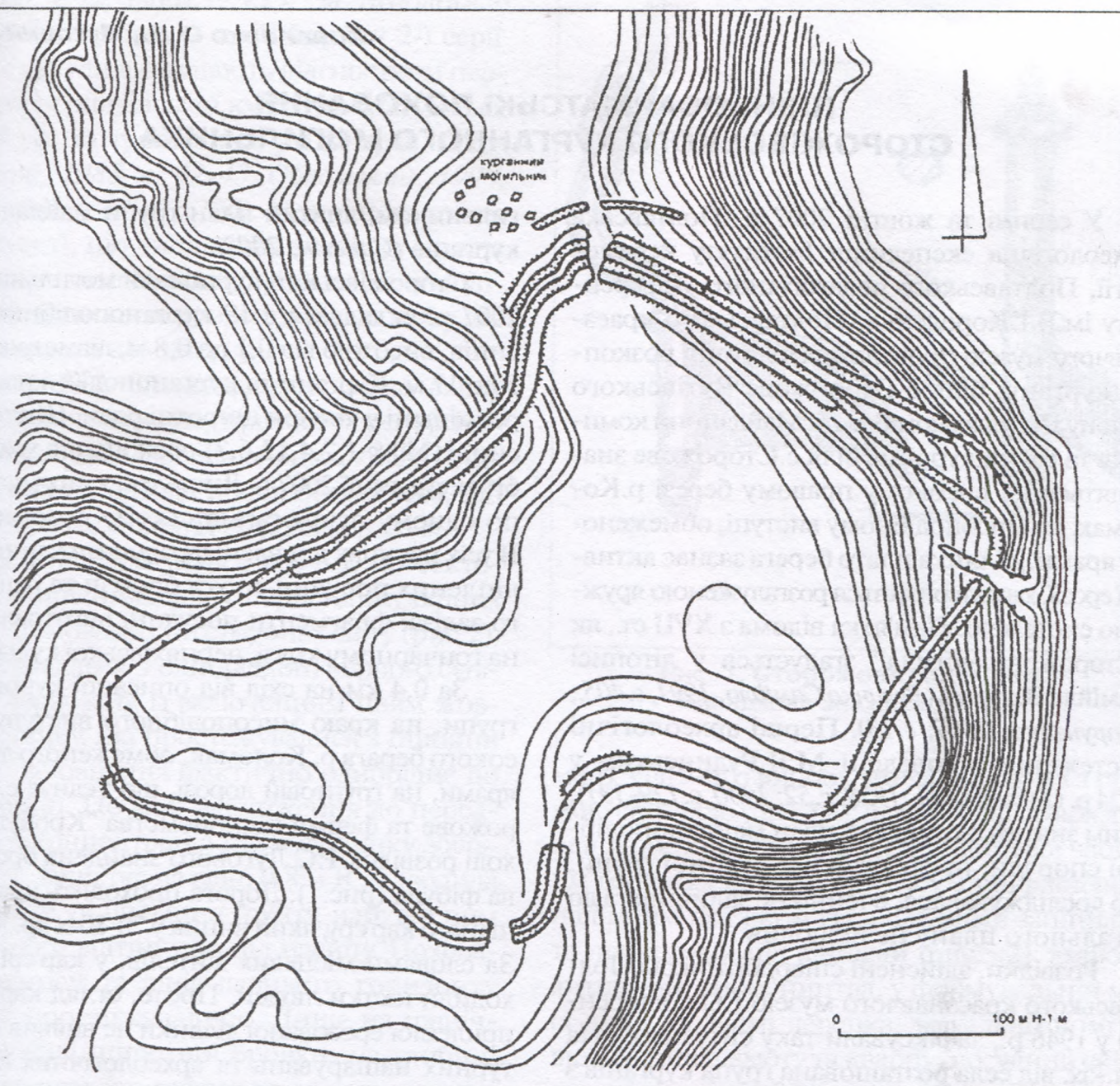

Рис. 4. Городище раннього залізного віку поблизу с.Бездрик Сумського р-ну Сумської обл.
План О.В. Короті та Є.М. Осадчого.

місто-держава з розвиненою інфраструктурою та городищами-супутниками.

Література

Коротя О.В., Кравченко О.М. Територія Сум та його околиць в епоху раннього залізного віку // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. — Суми, 2003. — С.95-99.

Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. — Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — 104 с.

Охріменко А.І., Приймак В.В., Приймак В.М. Археологічні пам'ятки північної периферії Більського городища // АЛЛУ. — Полтава: Археологія,

2006. — № 1. — С.123-126.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — 184 с.

Коротя А.В., Осадчий Е.Н.

Городище раннего железного века в урочище Барвинкова гора в Бельске

Резюме

Публикуется описание и план городища скифского времени в ур.Барвинкова гора к востоку от Большого укрепления Бельского городища, принадлежащего к числу городищ-спутников огромного комплекса.

14.05.2008.

ПІЗНЬОСАРМАТСЬКІ ПОХОВАННЯ СТОРОЖІВСЬКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА

У серпні та жовтні 2007 р. Полтавська археологічна експедиція Інституту керамології, Полтавського педагогічного університету ім.В.Г.Короленка, Полтавського краєзнавчого музею провела археологічні розкопки курганів біля с.Сторожове Чутівського району Полтавської області. Майданний комплекс та групи курганів біля с.Сторожове знаходяться на високому правому березі р. Коломак, на мисоподібному виступі, обмеженому ярами. Ділянка плато берега зазнає активної ерозії, характеризується розгалуженою яружною системою. Пам'ятка відома з XVII ст., як "Сторожова могила" згадується у літописі Самійла Величка (*Величко Самійло, 1991, с.405.; Супруненко, 2007, с.13*). Перші археологічні обстеження проведені М.Я.Рудинським у 1924 р. (*Рудинський, 1928, с.52; 1930, с.129-131*), яким знятий окомірний план майданоподібної споруди, проте опису курганної групи, що досліджувалася, вчений не залишив та до загального плану не включив.

Розвідки, здійснені співробітником Полтавського краєзнавчого музею Г.О.Сидоренко у 1946 р., зафіксували таку ситуацію: "На пн.-зх. від села розташована група курганів з курганом-майданом до 30 шт. Один з них розкопаний під землянку в період війни і поритий траншеями. Ближче до села група курганів, обведена навкруги ровом" (*Сидоренко, 1945*). Власне Г.О.Сидоренко і відкрита ця курганна група. У 1987 р. майданна споруда оглянута І.М.Кулатовою та О.Б.Супруненком (*Кулатова, Супруненко, 1987, арк.21-22; Кулатова, 1999, с.63*). Детальний план груп курганів та майданів біля Сторожового не знімався, тому досліджувана група увійшла до опису частково. У 2002 р. майданний комплекс обстежувався С.В.Сапегіним – зроблений переріз двох бургтів, проведені рятивні розкопки кургану зрубного часу зі впускним похованням скіфської доби, пошкодженого скотомо-

гильником, знятий план групи майданів та курганів (*Сапегін, 2002*).

Сторожівський курганний могильник на 2007 р. складався з 19 курганоподібних насипів, висотою від 0,1 до 0,8 м, діаметром від 5 до 17 м. Кургани та курганоподібні насипи розміщені у чотири широтні ряди. Шість насипів (№№ 1,2,4,12,6,7) розкопані в ході робіт експедиції 2007 р. Лише три з них містили по одному пізньосарматському похованню. В усіх насипах виявлені фрагменти глиняних ліплених посудин епохи бронзи та раннього заліза, фрагменти посудин, виготовлених на гончарному крузі, черняхівської культури.

За 0,4 км на схід від описаної курганної групи, на краю мисоподібного виступу високого берега р. Коломак, обмеженого двома ярами, на ґрунтовій дорозі, що з'єднує с.Сторожове та ферми підприємства "Крокуль", в ході розвідок Р.С.Лугового знайдена бронзова фібула (рис.1). Дорога проходить край піщаного кар'єру, який виник у 70-80-х рр. ХХ ст. За словами місцевих жителів, у кар'єрі знаходили кістки людей. Проте, огляд кар'єру і прилеглої ерозованої ділянки не виявив культурних нашарувань та археологічних об'єктів. Знайдена двочленна фібула, з високим платівковим приймачем, невеликою гладкою дужкою (рис.1). Голівка округла, без кнопки. Прикрашена двома кільцями — над приймачем та під голівкою. Під приймачем, на спинці наявні дві врізні лінії. Дужка у перетині близька до овальної форми, зі злегка сплющеним внутрішнім боком. Висота 4,5 см; ширина спинки 0,35 см (низ), 0,5 см (верх); діаметр приймача 2,3 см; ширина приймача 1,1 см; діаметр кілець 0,7х0,65 см; діаметр дроту кільця 0,15 см; діаметр стрижня 0,15 см; діаметр голівки 0,5 см. Пружина відсутня, приймач зігнутий.

За класифікацією А.К.Амброза, фібула відноситься до серії III, групи 18, типу 1 (*Амб-*

роз, 1966, с. 72, табл. 12:13.). За типологією Є.Л.Гороховського, — до VII групи 2-ї серії. Подібні фібули виступають діагностами першої фази черняхівської культури і датуються 230-270 рр. та траплялися у Поворсклі (Гороховський, 1988, с. 42-43; Обломский, 1999, с. 26-38; Гейко, 1998, с. 170). Зі значною долею вірогідності, цю випадкову знахідку можна пов'язати з могильником, проте лише наступні роботи дозволять провести більш чітко датування усього комплексу.

Курган №2. Знаходився на краю схилу мисоподібного виступу правого берега р. Коломак. Його нівельована висота склала 0,12-0,42 м (такий перепад пояснюється тим, що насип сповзав по схилу). Діаметр 10 м.

Курган досліджувався вручну, по секторах, із залишенням двох перпендикулярних бровок, трасованих по сторонах світу (рис. 2). Насип складався з однорідного чорного супіщаного чорнозему, із включенням плям жовтого суглинку, які простежувалися з глибини 0,4 м R. Заповнення фактично однорідне по всій глибині. По мірі наближення до передматерика концентрація плям суглинку збільшувалася. Зачистка на рівні 0,8 м R дозволила простежити ущільнення ґрунту, набуття ним коричневого відтінку до піл насипу. Похований чорнозем та лінія давнього горизонту чітко не простежувалися. Лише на північному профілі широтної бровки, на глибині 0,8-0,9 м, вдалося зафіксувати ледь помітні білі сліди зоглілої органіки, які позначали похований чорнозем. Передматерик — жовто-коричневий суглинок — знаходився на глибині 1,0-1,15 м. З глибини 1,15-1,2 м — материк. жовто-білий пісок. Похований чорнозем, передматерик та верхня частина материка були дуже пошкоджені норами гризунів. Викиду з поховання у насипу не простежено. Можливо, незначна частина викиду фіксувалася смугою жовтого суглинку та піску, між 2 та 4 м на схід, потужність якої становила 0,05 м. Переважна ж більшість масиву викиду була вмішена до поховальної ями.

У північно-західному секторі насипу, на глибині 0,2 м, виявлено кілька окремих деревних вуглинок. У насипу знайдені: фраг-

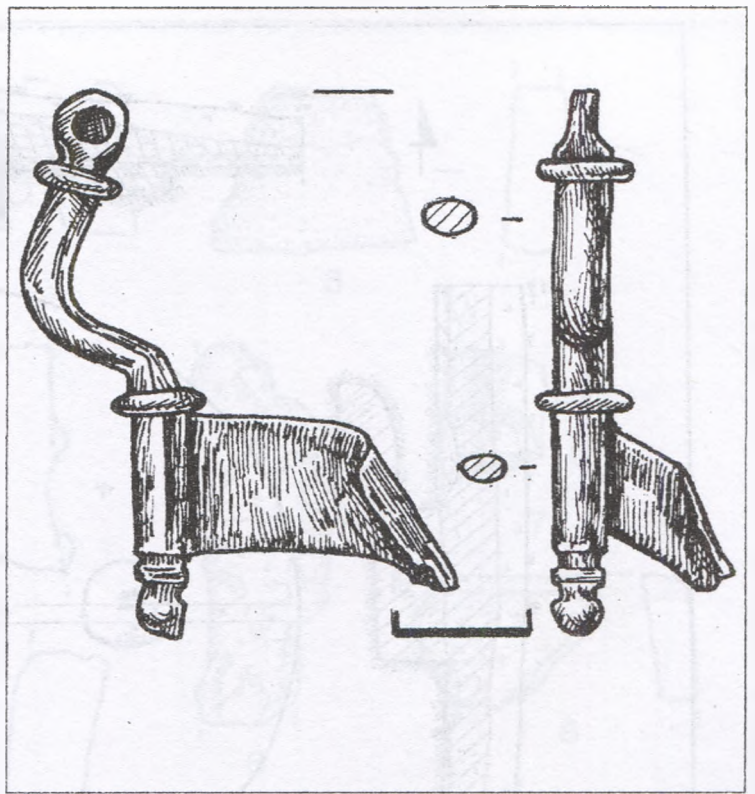

Рис. 1. **Сторожове, с.** Фібула. Випадкова знахідка. Бронза.

мент залізного виробу, можливо, ножа з прямою спинкою (рис. 3:6); фрагменти: стінок ліпленої посудини (рис. 3:1); привінцевої частини горщика скіфського часу, прикрашеного наліпним пружком із пальцевими заціпами та проколами під вінцями (рис. 3:2); амфори античного виробництва, у формувальній масі якої, на зламі черепка, візуально помітні включення шамоту та кварцу; посудини скіфського часу (рис. 3:9); ліпленої посудини, прикрашеної двома наліпними пружками, бабинської культури (рис. 3:5); уламки: вінець ліпленої посудини (рис. 3:8); дрібні невизначені частини стінок ліплених посудин (рис. 3:3,4); фрагмент платівки з кременю без ретуші (рис. 3:7).

На материк у виявлені дві чорноземні плями (рис. 2). Перша, по центру насипу, видовженої неправильної прямокутної форми, із заокругленими кутами, довжиною 2,2 м (по лінії північ-південь), шириною 1,0 м (по лінії схід - захід), чітко фіксувалася з глибини 1,21 м R. Вона була індексована як поховання 1.

Друга пляма, що мала нечіткі обриси, розміщувалася у північно- і південно-західному

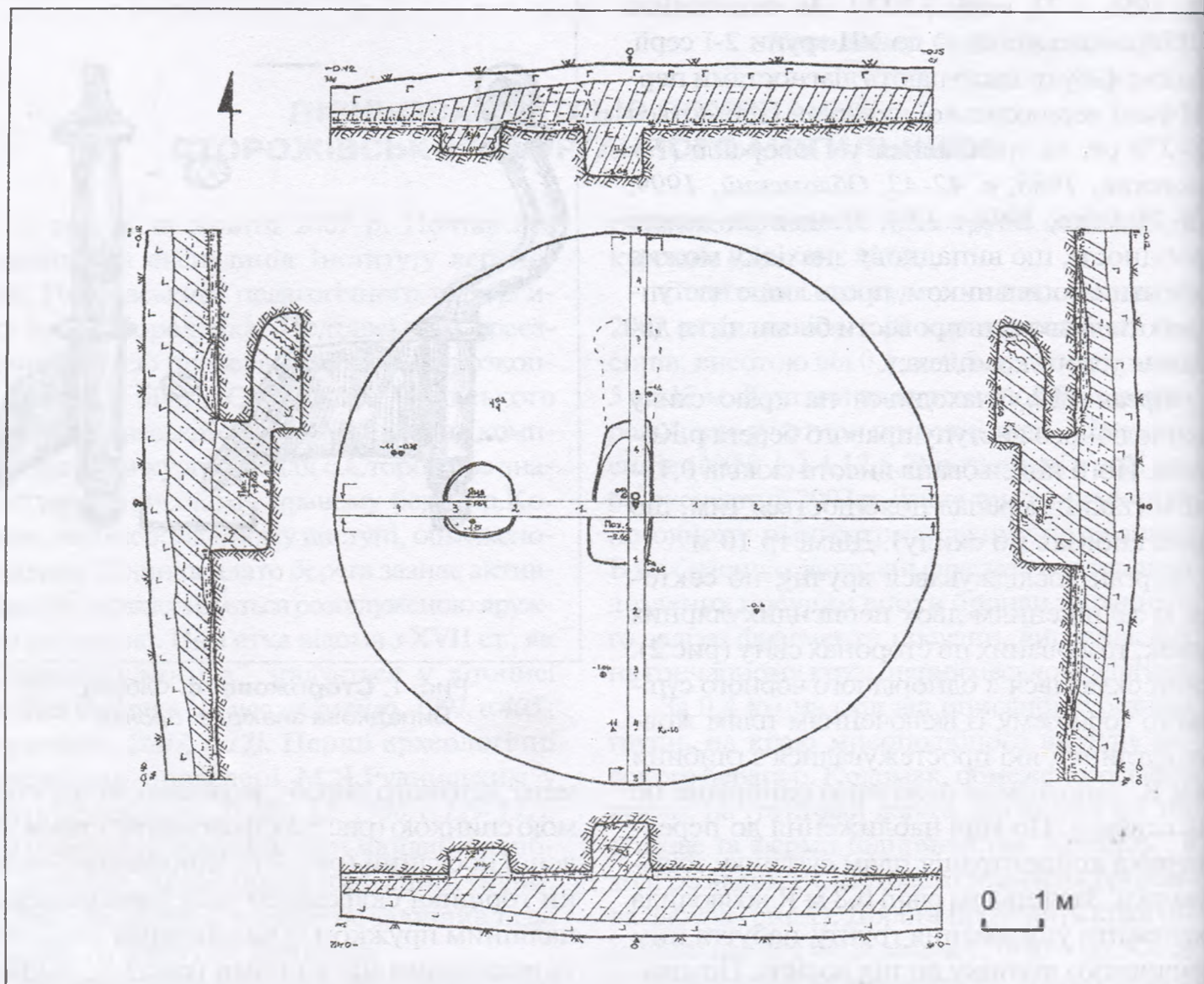

Рис. 2. Курган № 2. План і профілі бровок.

секторах. Глибина її виявлення 1,22 м R. Спочатку вона була індексована як поховання 2. Проте, прокопування показало, що це яма, округлої форми, із прямими стінками, рівним дном, діаметром 1,4x1,18 м, глибиною 0,42 м від рівня виявлення. Заповнення її однорідне — суглинково-чорноземне. У заповненні виявлений лише дуже дрібний фрагмент глиняної ліпленої посудини, який не підлягав атрибуції. Поховання яма не містила.

Поховання 1 знаходилося по центру насипу, впусене з рівня передматерика, з глибини 1,21 м R. Здійснене у склепі-катакомбі (рис.4). Вхідна яма неправильної прямокутної форми із заокругленими кутами. Орієнтована по лінії північ — південь, із незначним відхиленням південної частини на захід. Роз-

міри: довжина 2,2 м, ширина в північній частині 0,75 м, у південній — 0,9 м. Стінки прямовисні. Дно рівне, на відстані 1,4 м від південної стінки розміщувався незначний уступ глибиною 0,2-0,3 см. Рівень впуску вхідної ями 0,9 м (2,12 м R). Вона заповнена чорноземно-піщаним ґрунтом, перемішаним із жовтим суглинком, у її заповненні знайдений фрагмент стінки глиняної ліпленої горщика, поверхня якого вкрита гребінцевими розчосами, епохи ранньої бронзи. У вхідній ямі виявлена нижня частина кістяка людини. Кістки фіксувалися з глибини 0,2 м по всьому заповненню та на дні. Найбільша їх концентрація виявлена у південній частині. Впритул до південної стінки знаходилися кістки ніг та тазу. Положення кісток свідчить

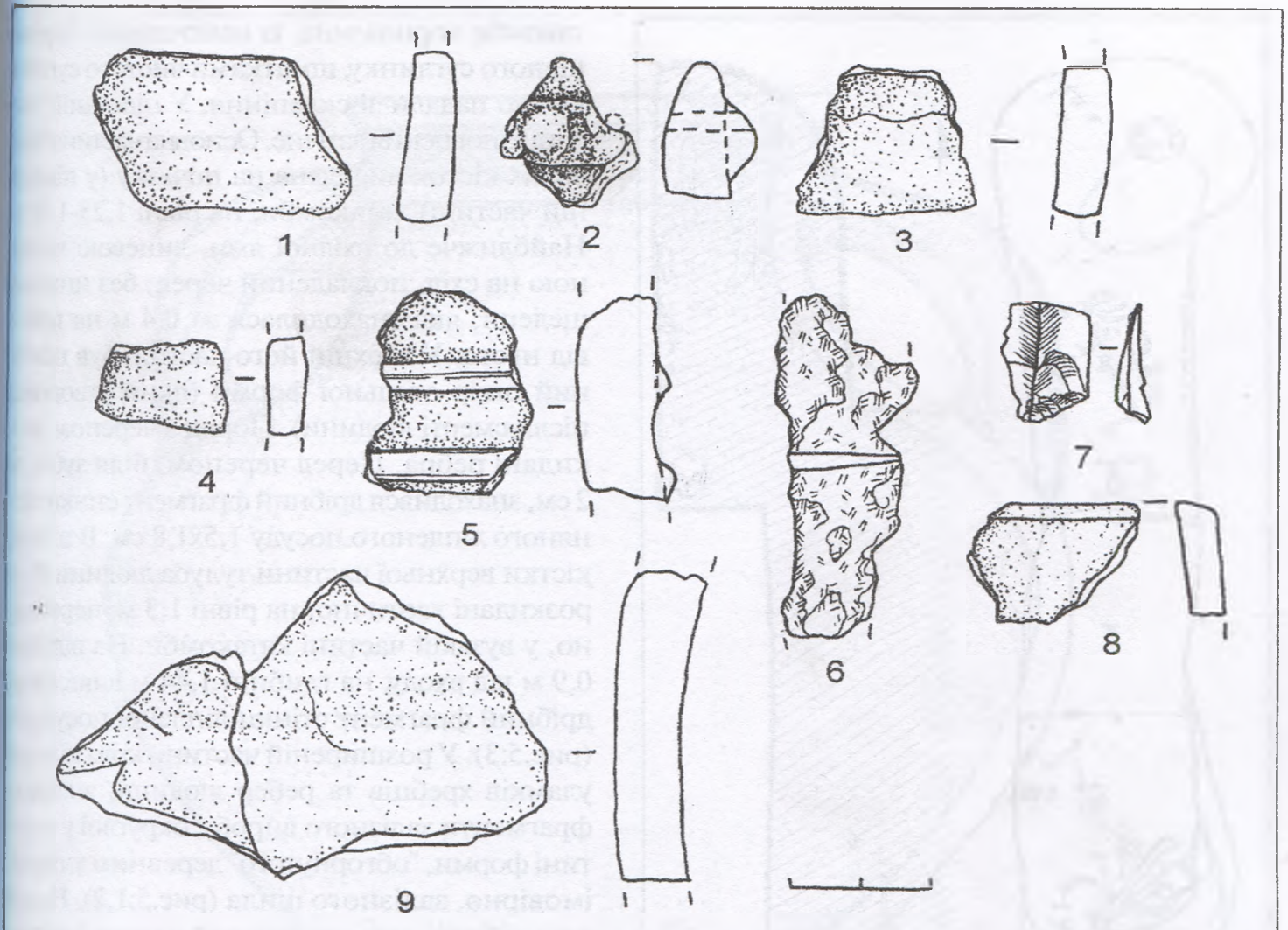

Рис. 3. Знахідки з насипу кургану № 2. 1-5, 8,9 — глина, 6 — залізо, 7 — кремій.

про їх навмисне переміщення, після того як тіло небіжчика зотліло. Таз розламаний. Одна його частина лежала на великій гомілкової кістці, яка голівкою була вперта у західну стінку ями (дуже щільно, у стінці навіть залишилися сліди від кістки). Під нею — мала гомілкова кістка та фаланги пальців ніг. П'яткові кістки розміщувалися таким чином: одна під тазом, інша на цьому ж рівні, але зміщена по кротовині убік. Тобто, положення цих кісток показує, що ноги були підігнуті під таз, стопи залишалися непорушними, за винятком кількох пальців. Поряд з цим масивом знаходилися фрагменти хребців, ребер. Далі на південь лежали розкидані кістки рук. На кістках ніг, на глибині 1,75 м R, знаходилися дві плями деревного тліну, розмірами 2х3 см та 1х2 см, які, зважаючи на відсутність дерев'яного покриття, слід розглядати як залишки дерев'яного предмета, зі складу інвентаря.

Катакомба збереглася повністю. Вона розпочиналася з північної частини вхідної ями. Орієнтована по лінії північ — південь, із незначним відхиленням у кілька градусів на схід, відносно вхідної ями. Довжина 2,3 м. Ширина на вході дорівнювала 0,75 м. До 1,4-1,6 м фактично не розширювалася, на цій відмітці її ширина становила 0,85 м. Проте, її північна частина розширювалася (переважно у західному напрямку) та округлювалася, досягаючи максимальної ширини 1,2 м. Дно катакомби знаходилося на 0,57 м нижче дна вхідної ями. На дні не зафіксовано жодних слідів підсипок, устілок тощо. Відсутні сліди й від закладів чи покриття. Висота аркового склепіння 0,85-0,90 м. Стінки та дно рівні. На східній і західній стінках виявлені сліди від робочої частини інструменту, яким прокопувалася катакомба — вузькі (3-5 см), довгі, із заокругленими кутами. Заповнення ка-

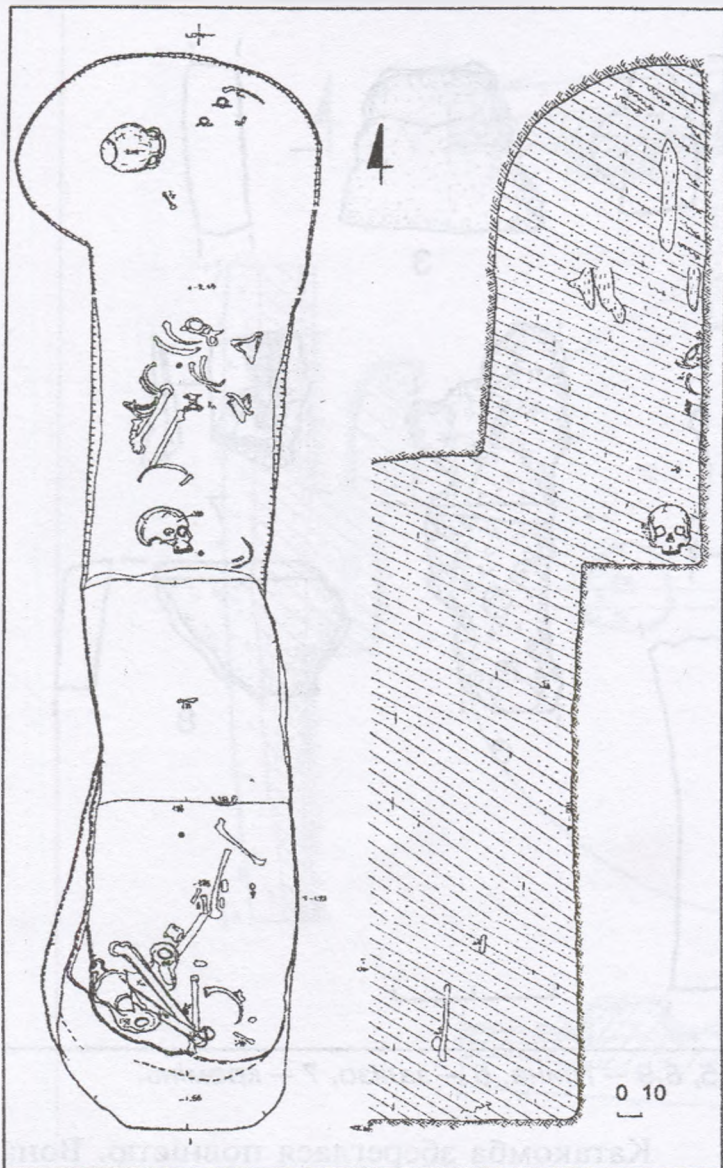

Рис. 4. Курган № 2. План і перетин поховання.

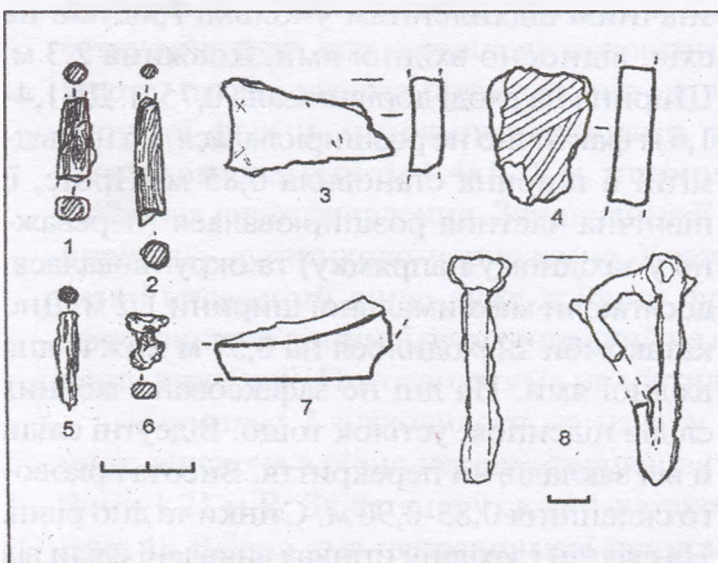

Рис. 5. Знахідки з кургану № 2, поховання 1 (1-4,8) та кургану № 12, поховання 1 (5-7). 1,2,5 – залізо, дерево, 3,4,7 – глина, 6,8 – залізо.

такоми чорноземне, із включенням переміщеного суглинку, шматками чистого суглинку, що падали зі склепіння. У північній частині заповнення затічне. Основна частина людських кісток виявлена на початку (у південній частині) катакомби, на рівні 1,25-1,30 м. Найближче до вхідної ями, лицевою частиною на схід, покладений череп, без нижньої щелепи, яка знаходилася за 0,4 м на північ від нього. У верхній його частині був помітний отвір овальної форми (який утворився після смерті людини). Поряд з черепом розкидані ребра. Перед черепом, біля зубів, за 2 см, знаходився дрібний фрагмент стінки глиняного ліпленого посуду 1,5x1,8 см. В цілому кістки верхньої частини тулуба людини були розкидані хаотично, на рівні 1,3 м, переважно, у вузькій частині катакомби. На відстані 0,9 м від входу, на глибині 1,44 м виявлений дрібний фрагмент стінки ліпленої посудини (рис.5:3). У розширеній частині, крім кількох уламків хребців та ребер людини, знайдені фрагменти залізного виробу, округлої у перетині форми, "обгорнутого" деревним тліном, імовірно, залізного шила (рис.5:1,2). На цій же глибині, далі, виявлений розвал залізної фібули (рис.5:8).

Фібула двочленна, підв'язна. Більш детально типологізувати застібку неможливо через вкрай поганий стан збереження.

За 0,3 м від північної стінки катакомби знайдена посудина — двовушковий глек з короткою шийкою, опуклобоким тулубом та рівним дном (рис.6). Вуха у поперечному перетині овальної форми. Зовнішня поверхня шерехата, сірого кольору. Висота 19,0 см; діаметр вінець 8,8 см; діаметр шийки 8,3 см; діаметр тулуба 18,4 см; діаметр дна 8,2 см; діаметр вух 2,0x2,6 та 2,2x 2,4 см (рис.6). Глек лежав на боці, вінцями на схід, вушка у горизонтальній площині (рис.4).

Всі виявлені у похованні кістки належали одній людині — чоловіку 45-50 років (антропологічні визначення проведені ст. науковим співробітником Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистентом Української медичної стоматологічної

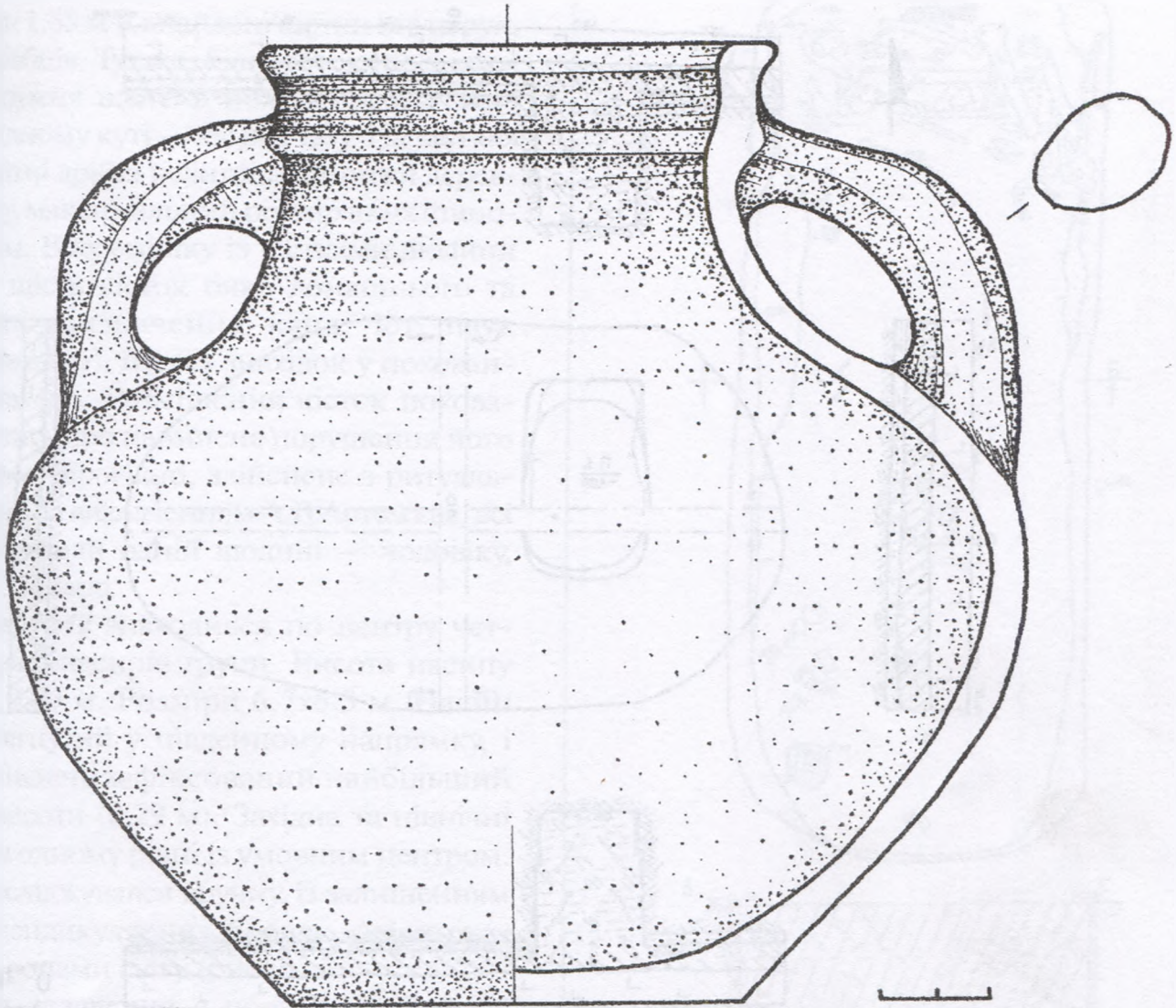

Рис.6. Двоушковий глек з поховання **кургану № 2**. Глина, гончарний круг.

підкадмії *А.В.Артем'євим*). Їх розміщення свідчить про навмисне порушення кістяка похованого, як і ламання залізних виробів, що, вірогідно, здійснене з ритуальною метою.

Курган №4 розміщувався у третьому ряді малих насипів, по центру курганної групи. Нівельована висота насипу 0,04-0,11 м. Насип розтягнутий плантажною оранкою у напрямку схід - захід, у результаті чого набув розмірів 6,0х4,0 м. Курган прокопувався вручну, із залишенням двох перпендикулярних бровок, орієнтованих за сторонами світу.

Насип складався з однорідного чорнозему. Материк залягав з глибини 0,75 м R. Лінія давнього горизонту не фіксувалася. Єдине в кургані поховання виявлене з рівня пе-

редматерика, за темною плямою невиразних обрисів овальної форми. Розміри плями 1,65 м (північ - південь) і 1,25 м (схід - захід) (рис.7). У широтній бровці, обабіч плями поховання, на глибині 0,55 м виявлене скупчення суглинку, у вигляді двох невеликих плям аморфної форми, розмірами до 0,4 м, потужністю до 0,1 м. Вони є невеликою частиною викиду із поховальної ями, основна ж його частина була скидана у поховальну яму. У насипу знайдений фрагмент вінець гончарної посудини сірого кольору черняхівської культури.

Поховання 1 (рис.8). Поховальна яма розміщувалася у північно- та південно-західному секторах кургану. Форма ями прямокутна — північні кути чіткі, південні — округлі. Орі-

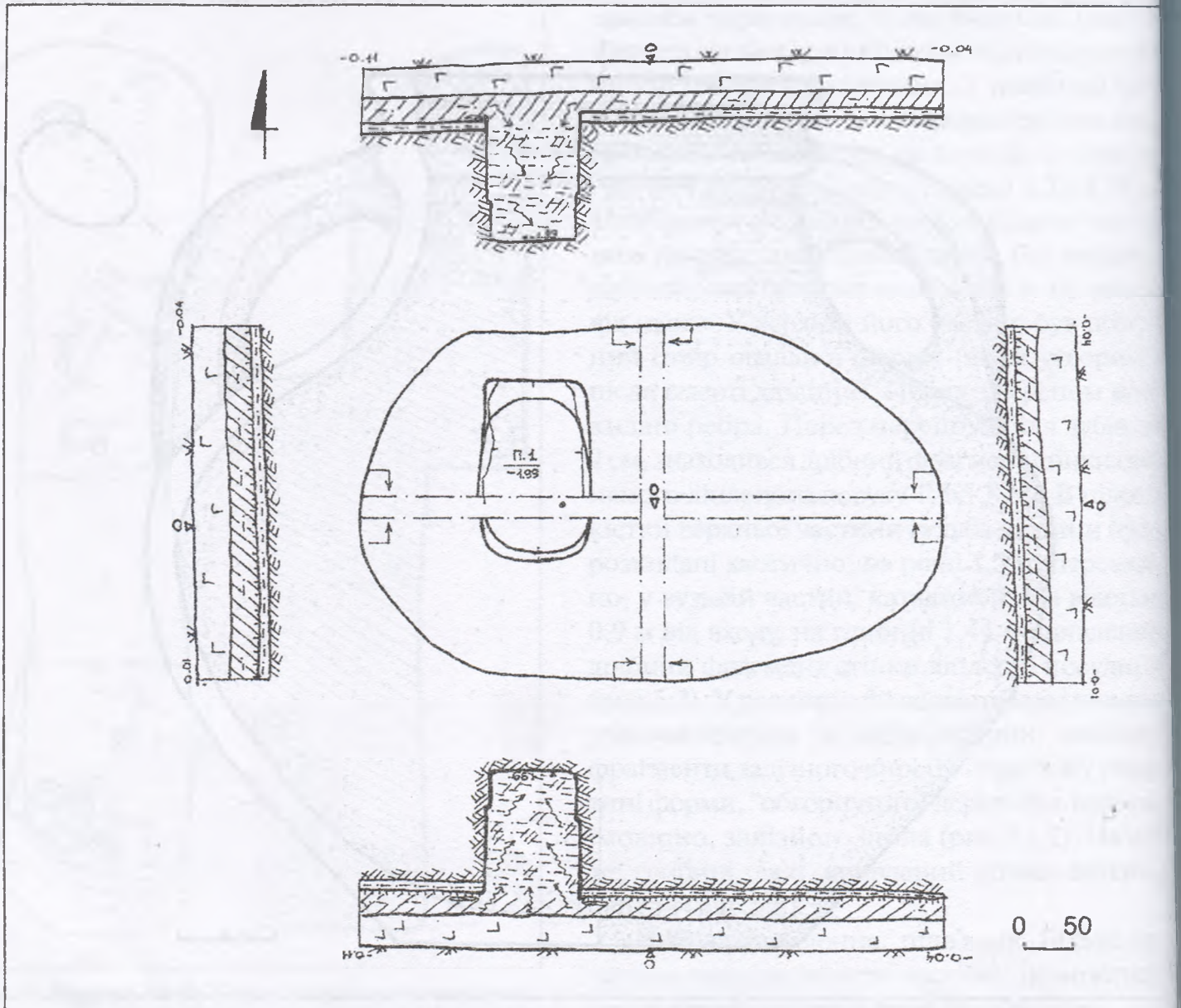

Рис. 7. Курган № 4. План і профілі бровок.

ентована яма по лінії північ — південь, із незначним відхиленням на захід. Розміри ями 2,27 x 0,84 м. Стінки прямовисні, до глибини 1,30 м R, де зроблений уступ шириною 0,1 м. Уступ заокруглювався по кутах. Дно ями рівне, впущене на глибину 1,99 м (1,29 м від рівня впуску). Заповнення складалося із суміші чорнозему та суглинку, було дуже щільним затічним, особливо у верхній частині ями. Нижня частина заповнення (з глибини 1,3 м R) майже суцільно складалася з суглинку; особливо в північному куті ями, де потужність глиняного масиву складала близько 0,3 м від рівня дна. У південно-західному кутку ями, на глибині 0,68 м від рівня виявлення, знайдений скелет черепахи.

Кістки людини знаходилися в ямі не анатомічному порядку. Вони розміщувалися трьома скупченнями на дні поховальної ями. Біля північної стінки кісток було найменше. На глибині 1,70 м R тут знаходилися залишки обох стоп. Фаланги пальців ніг траплялися по всьому дну. На глибині 1,71 м (1,01 м від рівня впуску ями), за 0,82 м від південної стінки, ближче до центру ями, знаходився череп людини без нижньої щелепи. Він був покладений на лівий бік, чітко лицевою частиною на схід. Біля зубів похованого (фактично, впритул) знаходився фрагмент вінегетосуди червоного кольору. Навколо черепа інших кісток, крім ключиці чи кісткової тліну, не було. Основне скупчення кісток

знаходилося неподалік північної стінки ями. З глибини 1,65 м R знайдені кістки ніг та рук, ребер і хребців. Тут же, біля кісток ніг, знаходилася нижня щелепа похованого. У північно-східному куті — кістки тазу. На кістках були помітні дрібні невиразні шматки деревного тліну, максимальний розмір яких становив 5x6 см. Вперемішку із кістками людини залягали шість кісток бика домашнього та кози-вівці (визначення канд. іст. наук *О.П.Журавльова*). Інших знахідок у похованні не виявлено. Розміщення кісток похованого свідчить про навмисне порушення його скелету, яке, вірогідно, здійснене з ритуальною метою. За визначенням А.В.Артем'єва, всі кістки належали одній людині — чоловіку, віком 30-35 років.

Курган №12 знаходився по центру четвертого ряду насипів групи. Висота насипу складала 0,29 м. Розміри 6,7x6,3 м. Насип ледь розтягнутий у південному напрямку, і саме на південь зафіксований найбільший перепад висоти (0,29 м). Західна та північні поли — на одному рівні із умовним центром. Курган досліджувався вручну, із залишенням двох перпендикулярних бровок, орієнтованих за сторонами світу (рис.9).

Насип складений з чорнозему. З 0,85-0,95 м залягав передматерик, темний жовто-коричневий суглинок; з 0,95-1,00 м — материк, жовта глина. Лінія давнього горизонту не простежувалася. Материк мав незначний ухил (до 0,05 м) на південь (у напрямку схилу берега).

Поховання 1 (рис.10). Пляма поховання виявлена у південно-східному та південно-західному секторах, за 0,9 м на південь від репера, на глибині 1,0 м. Поховальна яма впущена з рівня передматерика. Вона вирізнялася темним заповненням. Орієнтована по лінії південь — північ. Викиду з поховання у насипу не виявлено.

Форма ями прямокутна — північні кути чіткі, південні заокруглені. Розміри ями: довжина 2,25 м, ширина у північній частині 0,95 м, у південній 0,65 м. Дно рівне, на глибині 1,4 м (2,4 м R). Вздовж східної та західної стінок, з глибини 0,7-0,8 м, влаштовані заплічки, ши-

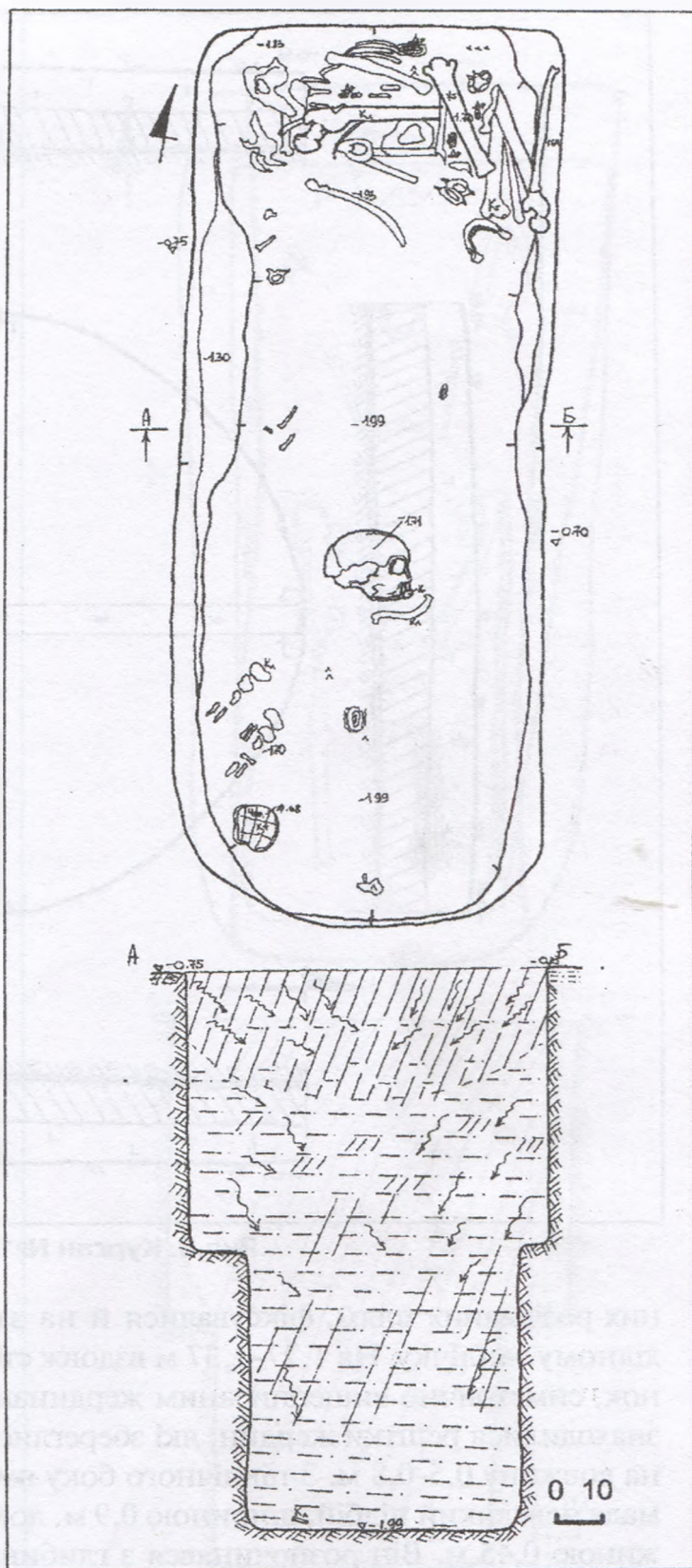

Рис.8. Курган № 4. План і перетин поховання.

риною 0,15-0,25 м. Вони заокруглювалися по кутах ями. По центру північної та південної стінок заплічок не було. Вздовж східного заплічка, за 0,05-0,07 м від його краю, зафіксовані сліди від жердини довжиною 1 м. Аналогічно, сліди деревного тліну, у вигляді дріб-

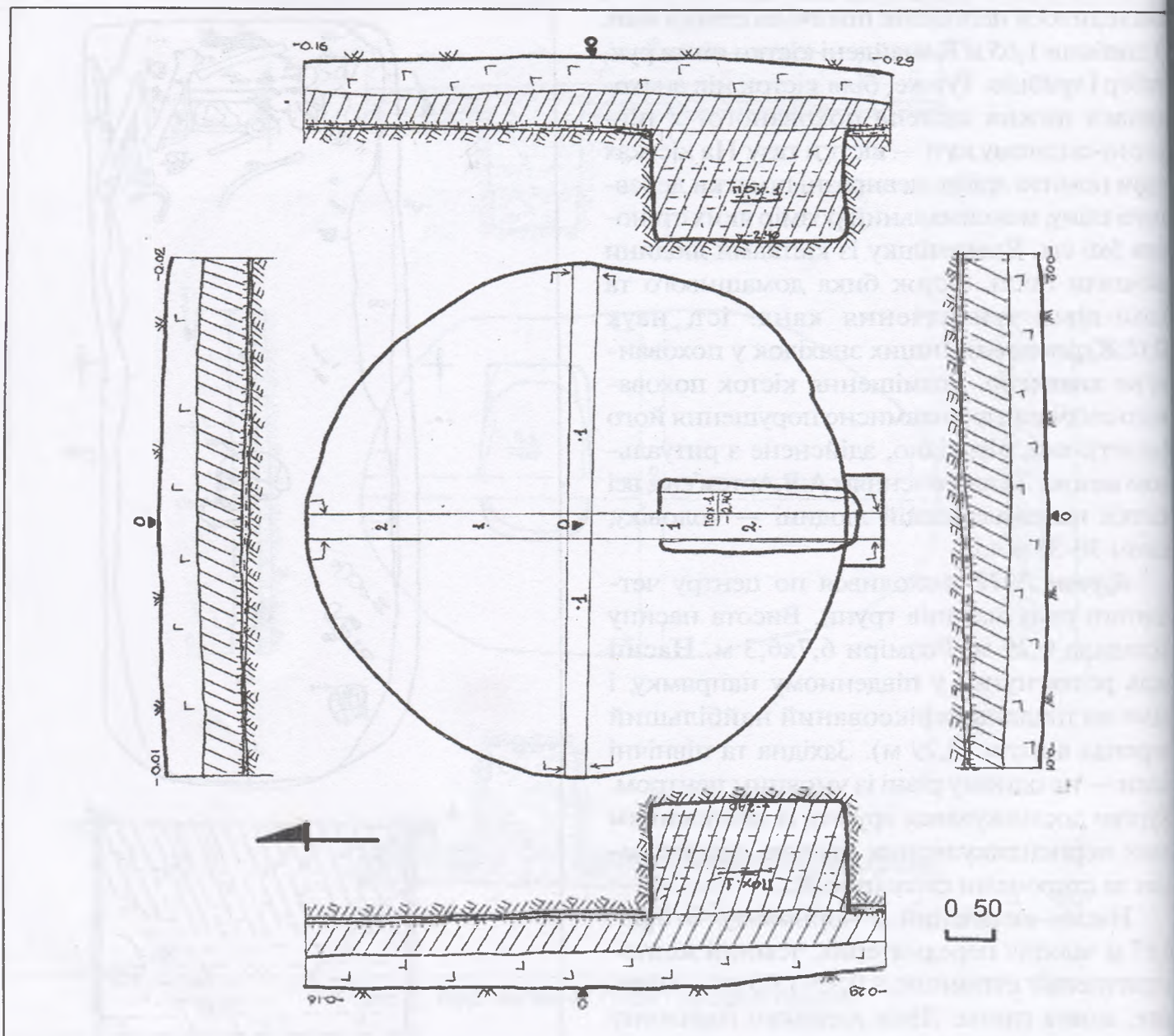

Рис.9. Курган №12. План і профілі бровок.

них розірваних плям, фіксувалися й на західному заплічку. На 1,27-1,37 м вздовж стінок, симетрично вищеописаним жердинам, знаходилися рештки жердин, які збереглися на довжину 0,5-0,8 м. З північного боку яма мала невеликий підбій, шириною 0,9 м, довжиною 0,45 м. Він розпочинався з глибини заплічок (0,75-0,8 м від рівня впуску). Дно його знаходилося на одному рівні із дном ями.

Заповнення ями поділялося на два відмінні прошарки: 0-0,2 м (від рівня впуску) — чорноземний шар, абсолютно ідентичний чорноземному ґрунту насипу (просів насипу); 0,2-1,4 м — суглинкове заповнення із включенням чорнозему (вірогідно, ґрунт ви-

киду). Воно різнилося з глибини 0,8 м: у південній частині ями переважало суглинкове заповнення із включеннями чорнозему, у північній — чорноземне із включеннями суглинку.

У заповненні, на глибині 0,35 м, біля західної стінки ями, знайдений фрагмент дна горщика черняхівської культури (рис.5:7). На глибині 0,2 м край східної стінки ями, — фрагменти дуже корозованого залізного виробу (залишки залізного шила-?) (рис.5:5).

На дні поховальної ями знаходилися кістки людини. Під північною стінкою, на боці лицевою частиною на захід лежав череп, без нижньої щелепи. Остання знаходилася на 0,25 м на південь. Справа від черепа, біля

східної стінки — плечові кістки рук та ключиці. Дві інші кістки рук лежали по центру ями. Кістки ніг розміщувалися у південній частині ями в анатомічному порядку, проте на дуже великій відстані одна від одної. Так, частини тазу та великі гомілкові кістки — на відстані 0,45-0,50 м. Порушений був і порядок кісток правої ноги. Тобто, складалося враження, що кістки померлого були покладені до могили з імітуванням анатомічного порядку. За визначенням А.В.Артем'єва, всі кістки належали дорослій людині, віком 40-50 років.

На кістяку виявлені сліди коричневого тліну покриття (товщина 2-4 мм). Аналогічний тлін, суцільним покриттям лежав під кістками на дні ями, особливо виразно під нижньою частиною скелету похованого. На кістках ніг простежувалися сліди яскраво-малинової фарби, можливо, від залишків одягу.

Таким чином, поховальний обряд усіх трьох поховань не є безумовно тотожним, проте виявляє кілька споріднених рис: орієнтація поховальних ям в меридіональному напрямку; форма — близька до прямокутної, із заокругленими кутами; наявність у двох похованнях запліччків. Особливістю досліджених комплексів є навмисне порушення кістяків похованих, яке, вірогідно, здійснювалося після їх смерті. Системності у розміщенні кісток не спостерігалося, крім однакових випадків укладання черепа на бік, без нижньої щелепи. Випадки досліджень на черняхівських могильниках поховань з порушеними кістяками непоодинокі. Пояснення дослідників базуються на двох основних гіпотезах: ритуальне порушення (К.В.Гончаров, Є.В.Махно, Е.А.Симонович, І.С.Винокур, Г.Б.Федоров, М.Г.Рошаль, Г.Ф.Нікітіна) та пограбування поховань (Д.Т.Березовець, В.П.Петров) (Елпашев, 1997, с.94). В якості робочої версії розглядаємо порушені поховання як такі, що піддані спеціальним ритуальним діям, що допомагають остаточному відправленню померлого до "іншого" світу.

Висновки антрополога А.В.Артем'єва, отримані в ході антрополого-одонтологічного вивчення кістяків, вказують на кровну

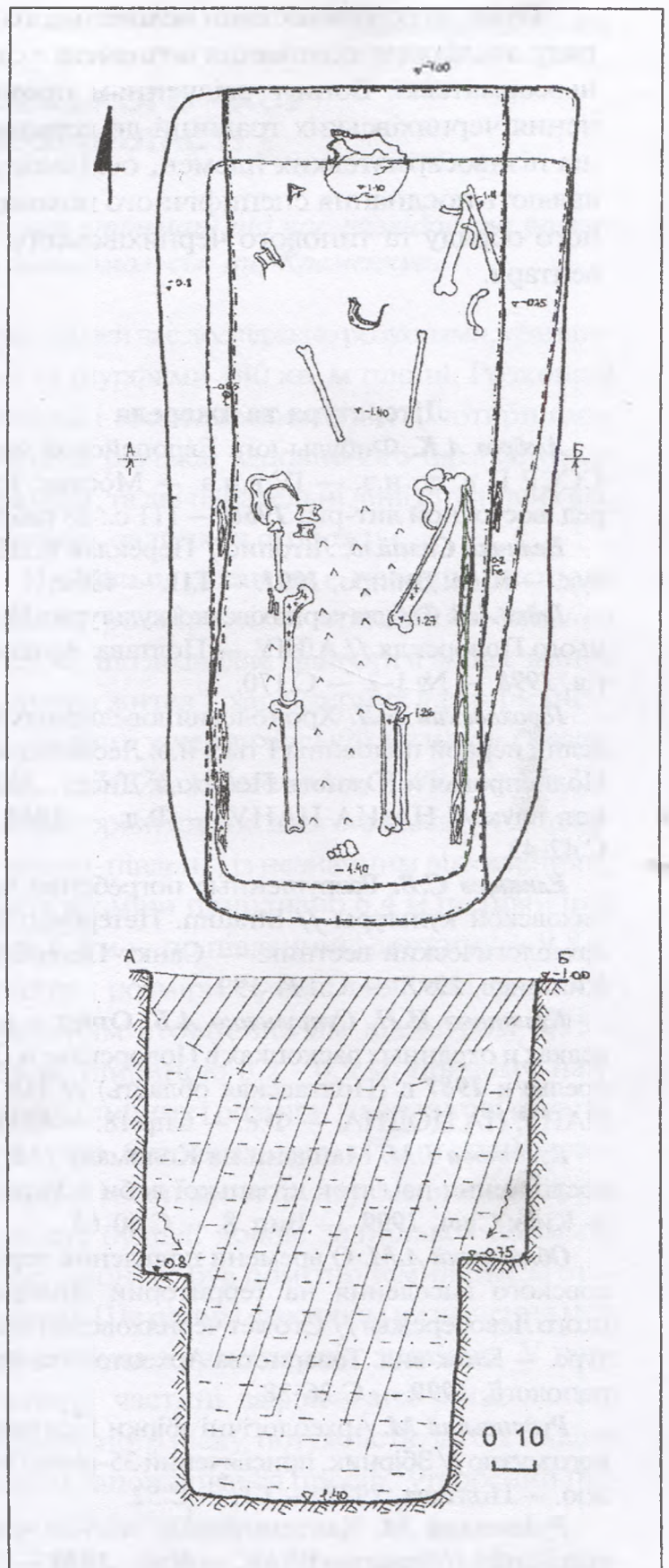

Рис. 10. Курган № 12. План і перетин поховання.

спорідненість всіх похованих. Це може попередньо свідчити проте те, що сторожівський могильник є невеликим родовим пізньосарматським некрополем.

Отже, за особливостями поховального обряду, досліджені поховання визначені як пізньосарматські. Вони є свідченням проникнення черняхівських традицій до середовища пізньосарматських племен, оскільки виявляють поєднання специфічного поховального обряду та типового черняхівського інвентаря.

Література та джерела

Амброз А.К. Фібулы юга Европейской части СССР II в. до н.э. — IV в.н.э. — Москва: Глав. ред. восточной лит-ры, 1966. — 111 с.: 28 табл.

Величко Самійло. Літопис / Переклад В.Шевчук. — Київ: Дніпро, 1991. — Т.ІІ. — 486 с.

Гейко А.В. Фібула черняхівської культури з Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1998. — № 1-2. — С.170.

Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н.э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Дисс. ... канд. ист. наук // НА ИА НАНУ. — Ф.д. — 1988. — С.42-43.

Елпашев С.В. Разрушенные погребения черняховской культуры // Stratum. Петербургский археологический вестник. — Санкт-Петербург-Кишинев, 1997. — С.194-199.

Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Отчет о разведках и охранных раскопках в Поворсклье и Поорелье в 1987 г. (Полтавская область) // НА ИА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.18. — 43 арк.

Кулатова І.М. Майдани на Коломаку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: Сіяч, 1999. — Вип. 8. — С.60-65.

Обломский А.М. О времени появления черняховского населения на территории Днепро-вского Левобережья // Сто лет черняховской культуре. — Київ: вид. Товариства Археології та Антропології, 1999. — С.26-38.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.52.

Рудинський М. Кантемирівські могили римської доби // Записки ВУАК. — Київ, 1930. — Т.1. — С.129-131.

Савєгін С.В. Звіт про охоронні розкопки селітряного комплексу на території Полтавської області у 2002 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — № 2752.

Сидоренко Г.О. Щоденник описів Середньодніпровської розвідочно-археологічної експедиції ІІМК АН СРСР 13.09-10.10-45 р. / Матеріал археологічних експедицій Полтавського історико-краєзнавчого музею 1945 р. // НА ПКМ. Спр.03-145.

Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині. — Київ-Полтава: Видав. во ПП "Гротеск", ВЦ "Археологія", 2007. — 124 с. XII с.

Коваленко О.В., Луговой Р.С.

ПОЗДНЕСАРМАТСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА У с.СТОРОЖЕВОЕ

Резюме

Публикация посвящена результатам исследований трёх курганов с погребениями позднесарматского времени у с.Сторожевое Чутовского района Полтавской области.

Все они имеют ряд общих черт: меридиональную ориентацию погребальных ям, подпрямоугольную форму, с округленными углами, в двух случаях — наличие заплечиков. Особенностью обряда является ритуальное разрушение скелетов погребённых, осуществлённое уже после смерти.

Исследованный некрополь рассматривается как родовой позднесарматский могильник, в котором наблюдается сосуществование специфического сарматского погребального обряда с помещением в могилы типично черняховского инвентаря.

Погребальные комплексы относятся к времени сложения черняховской культуры. Последнее подтверждает и находка неподалёку от курганов бронзовой двучленной фибулы с высоким приёмником серии III, группы 18, типа по А.К.Амброзу или VII-й группы, 2-й серии по Е.Л.Гороховскому, датируемой 230-270 гг. н.э. Подобные находки, уже несколько раз обнаруженные в Поворсклье, являются надёжным хронологическим индикатором для комплекса начала позднеримской эпохи.

15.05.2008.

МАТЕРІАЛИ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ ПІВДНЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У роботі розглянуті археологічні матеріали, що отримані під час розвідок та розкопок поселень пізньоримського часу в околицях міст Комсомольськ та Кременчук.

Поодинокі знахідки кераміки черняхівської культури та римських монет відомі на території та поряд з м. Кременчук досить давно (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков, 2004, с. 99-103). Серед старожитностей III-IV ст. н.е. околиць м. Комсомольськ найбільш відомий могильник Компанійці (с. Григоро - Бригадирівка), відкритий у 1960 р. А.В. Бодянським, який у 1960 - 1965 рр. розкопувала Є.В. Махно (Махно, 1967, с. 160 - 162, 1971, с. 87-99). Місцевими краєзнавцями виявлено та описано групу поселень біля с. Дмитрівка та поселення Барбара I та II на території міста (Шилов, Шкляр, Еремеев, 1993, с. 29-30).

Системні пошуково-розвідувальні роботи в цьому регіоні розпочаті О.Б. Супрунеником з літа 2002 р. Їх відмінність від попередніх — це те, що території досліджуються суцільними масивами. За ці роки було обстежено, перевірено стан і уточнено дані як про відомі пам'ятки, так і відкрито ряд нових (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков, 2004, с. 99-103, Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2004а, с. 14-16, 21-25, Супруненко, Шерстюк, 2006, с. 18-32, 37-40, 43-45, Супруненко, Шерстюк, 2007, с. 17-19, 21-22, 24-29).

У 2003 р., в результаті співробітництва Комсомольського краєзнавчого музею та ІА НАН України, створена Комсомольська ранньослов'янська археологічна експедиція під керівництвом автора.

У 2005-2006 рр. досліджувалося багатопарове поселення Барбара I, розташоване в межах міста Комсомольськ, між річищем Дніпра та його колишньою старицею (сучасне оз. Бар-

бара). За цей час досліджено розкопами, траншеями та шурфами 440 кв. м площі. Розкопані житлова і господарська будівлі, чотири ями, залишки рівчака, заповненого фрагментами кераміки, та дві паралельні лінії стовпових ям, можливо, залишків огорожі.

Найбільш цікавою є наземна житлова будівля, розміри якої становили близько 70 кв. м, що дозволяє віднести її до так званих "великих жител", характерних для германської традиції у черняхівській культурі (Козак, 1992, с. 74-76; Магомедов, 2001, с. 21-23). Будівля орієнтована довгою віссю у напрямку північ-південь, із незначним відхиленням, і мала розміри приблизно 6,4 м по північній стіні, 6,8 м — по південній і довжину — 9,8 м. Контур і розміри будівлі виявлені за розташуванням стовпових ям діаметром 0,35 - 0,55 м, глибиною 0,2 - 0,5 м, причому, найбільшу глибину і розміри мали кутові стовпи. Крім того, було враховано різний ступінь зволоження і висихання ґрунту: після дощів ґрунт в межах будівлі довше залишався вологим, отже, її контур був помітно темнішим за оточуючий. Ще одним фактором визначення меж будівлі була концентрація знахідок. У центральній частині зафіксована лінза ясного алювіального піску, потужністю до 0,2 м. Цим піском заповнювався просів, утворений після загибелі будівлі.

Таким чином, за сукупністю ознак визначено, що будівля мала каркасно-плетену або каркасно-стовпову конструкцію, закладену деревом та обмазану глиною. Можливо, ця конструкція була комбінованою. Останнє можна стверджувати, враховуючи значну кіль-

кість стовпових ямок під східною стіною будівлі, де вони розташовані у два ряди, практично паралельно один одному. Не зовсім зрозумілим є скупчення ямок на межі квадратів 8 та 9 по лінії Б. Будівля поділялась на дві приблизно рівні частини — північну і південну — внутрішньою перегородкою, від якої залишився ряд стовпових ямок меншого, ніж у межах зовнішніх стін, діаметру — 0,15-0,20 м, глибиною 0,1-0,2 м. Виходячи з концентрації знахідок і місця знаходження вогнища, можна зробити висновок, що північна частина будівлі була господарською, а південна — житловою.

Вхід, швидше за все, розміщувався у південній стіні. На користь цього свідчить знахідка в кв. В-6, під завалом стіни, фрагменту римського замка. Хоча завал виявлений у середині будівлі, швидше за все, це були залишки стіни.

Біля східної та південної стін і частково всередині будівлі знайдені плями світлого супіску зеленуватого забарвлення, зі включеннями невеликих (до 3 см) вапнякових (?) конкрецій. Слідів пожежі у межах споруди не зафіксовано. Виявлені лише окремі невеликі фрагменти глиняної обмазки зі слідами деревини, які могли потрапити з культурного шару. Виходячи з цього, правомірний висновок, що глина потрапила до культурного шару не обпаленою і, через значну вологість ґрунту, практично розчинилася в ньому. Зафіксувати наявність обмазки стін вдалося лише за відмінністю у забарвленні та присутністю характерних для місцевої глини включень.

Глибина заповнення будівлі складала близько 0,2 м — від рівня виявлення стовпових ямок до рівня залягання завалів обмазки, розвалів кераміки у північній частині та слідів залишків вогнища.

Стационарних опалювальних споруд в будівлі не виявлено. Натомість, в південній частині (ближче до середини) зафіксовані сліди

відкритого вогнища, у вигляді плям обпаленого піску зі включеннями дрібних вуглинок.

Господарська будівля 2 мала підквадратну форму розмірами 2,2 x 2,15 м, глибина її по лінії північ - південь — 0,2 м, схід - захід — 0,2 - 0,1 м. Земляні стінки дуже пологі. В заповненні було виявлено небагато ліпної та гончарної кераміки черняхівської культури, значну кількість перепаленого каміння.

Дуже цікавим є керамічний комплекс поселення. Співвідношення гончарної та ліпної кераміки складає в усіх розкопах приблизно 55% на 45% відповідно, і лише в межах будівлі 1 незначно збільшується відсоток ліпної кераміки — до 47%. Саме з будівлі 1 походить традиційний для вельбарської культури набір кераміки, який має аналогії як на Правобережжі Дніпра (*Козак, 1992, с.88-94; Козак, Прищеп, Шкоронад, 2004, с.97-100, рис.30-33, 54, 55*), так і на Лівобережжі — Білопілья (*Обломський, 2002, рис.52*). Виділяється миска на ніжках. Подібні є на пшеворських пам'ятках Польщі, одинична знахідка — у вельбарській культурі (*Wolagiewicz, 1993, tabl.27*) (рис.1:1). Також цікавою є знахідка орнаментованого вінця ліпної посудини з «тамгоподібним» знаком (рис.1:2). Вона, швидше за все, відноситься до другої групи ліпного посуду, яку можна пов'язати з пізньоскіфсько - сарматською традицією.

Серед індивідуальних знахідок викликають інтерес дві намистини — скляна та сердолікова, бронзовий пінцет і частина залізного римського замка (рис.1:3-6).

Датування поселення за амфорною тарою (визначення С.В.Діденка) — кінець III — початок - перша чверть IV ст. З огляду на досить архаїчний керамічний комплекс, зокрема, дуже високий відсоток ліпного посуду, ця дата є прийнятною.

У 2003-2004 рр. розпочаті дослідження багатошарового поселення Дмитрівка III, розташованого на стариці р.Псел, неподалік від

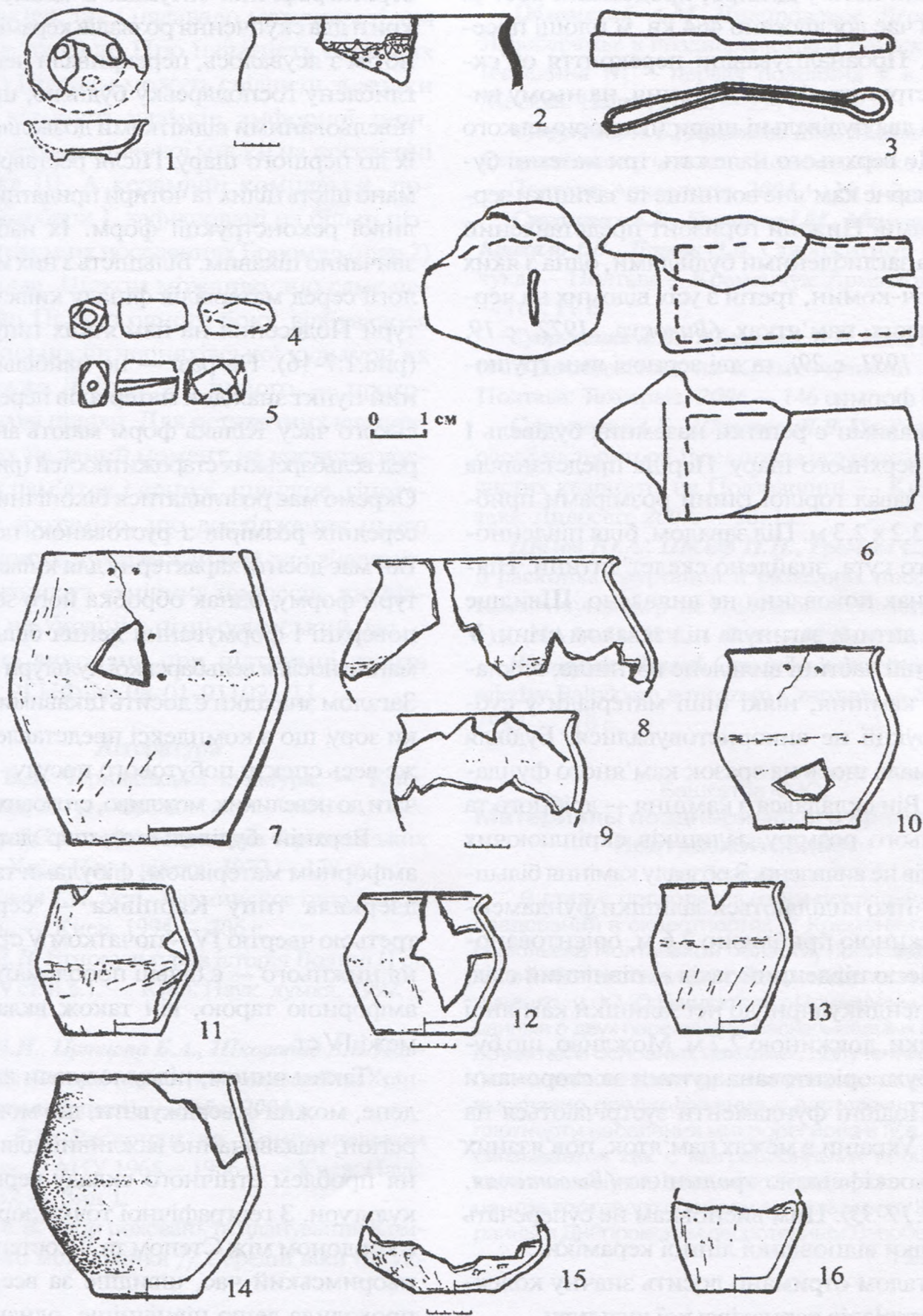

Рис. 1. Знахідки з поселень: Барбара I (1-6), Дмитрівка III (7-16).
 1-2, 7-16 – кераміка; 3 – бронза; 4 – скло, 5 – сердолік, 6 – залізо.

впадіння його у Дніпро, продовжені 2007 р. За цей час досліджено 464 кв. м площі поселення. Проаналізувавши перекриття об'єктів та стратиграфію поселення, на ньому виділено два будівельні шари пізньоримського часу. До верхнього належать три наземні будівлі, парне кам'яне вогнище та залишки зернової ями. Нижній горизонт представлений трьома заглибленими будівлями, одна з яких мала піч-комин, третій з усіх відомих на черняхівських пам'ятках (*Винокур, 1972, с.19, Баран, 1981, с.29*), та дві зернові ями грушовидної форми.

Цікавими є рештки наземних будівель I та VII верхнього шару. Перша представляла собою завал горілої глини розмірами приблизно 3,2 x 2,3 м. Під завалом, біля південно-східного кута, знайдено скелет дитини. Ніяких ознак поховання не виявлено. Швидше за все, дитина загинула під завалом стіни. У південній частині виявлене вогнище, викладене з каміння, ніякі інші матеріали у субконструкції не використовувалися. Будівля ж VII мала щось на зразок кам'яного фундаменту. Він складався з каміння — дрібного та середнього розміру, залишків скріплюючих розчинів не виявлено. З розвалу каміння більш чітко виділяються залишки фундаменту, довжиною приблизно 2,6 м, орієнтованого за віссю південний захід — північний схід, та перпендикулярні до неї залишки кам'яної викладки, довжиною 2,2 м. Можливо, що будівля була орієнтована кутами за сторонами світу. Подібні фундаменти зустрічаються на Півдні України в межах пам'яток, пов'язаних з пізньоскіфською традицією (*Высотская, 1994, с.17-33*). Цим висновкам не суперечать і знахідки відповідної ліпної кераміки.

Загалом отримано досить значну колекцію матеріалів черняхівської культури.

Одну з найбільш цікавих знахідок виявлено у 2007 р. На східній околиці поселення закладений невеликий розкоп для перевірки

стратиграфічної ситуації. В ньому були відкриті два скупчення розвалів кераміки, які, як потім з'ясувалось, перекривали невелику заглиблену господарську будівлю, що разом з нівельованими відмітками дозволяє віднести їх до першого шару. Після реставрації отримано шість цілих та чотири придатних до можливої реконструкції форм. Їх набір є надзвичайно цікавим. Більшість з них мають аналогії серед матеріалів фіналу київської культури Подесення на пам'ятках типу Хлопків (рис.1:7-16). На разі — це найбільш південний пункт знахідок матеріалів передслов'янського часу. Кілька форм мають аналогії серед вельбарських старожитностей (рис.1:15-16). Окремо має розглядатися біконічний горщик середніх розмірів з рустованою поверхнею. Він має досить характерну для київської культури форму, однак обробка його зовнішньої поверхні і формування денця більш притаманне носіям вельбарської культури (рис.1:14). Загалом знахідки є досить цікавими з тієї точки зору, що в комплексі представлений майже весь спектр побутового посуду — від корчаги до невеликих, можливо, столових горщиків.

Верхній будівельний шар датується за амфорним матеріалом, фібулами та уламком дзеркала типу Карпівка — серединою-третьою чвертю IV — початком V ст. Датування нижнього — є більш проблематичним. За амфорною тарою, він також вкладається у межі IV ст.

Таким чином, підсумовуючи вище наведене, можна стверджувати, що мова йде про регіон, надзвичайно важливий для вирішення проблем етнічного складу черняхівської культури. З географічної точки зору ці місця є кордоном між Степом та Лісостепом. У пізньоримський час, швидше за все, ця межа проходила дещо північніше, однак не надто далеко, що включало цю територію до контактної зони. Також дуже важливим для мешканців мікрорегіону був контроль над річи-

щами Дніпра і Псла. Це мало як стратегічний характер, так і надавало можливості для розвитку торгівлі. Про наявність торгових зв'язків з Півднем можуть свідчити знахідки великої кількості уламків амфорної тари, монет та червонолакової миски на поселенні Дмитрівка III. А керамічні комплекси, подібні до Барбари I, зафіксовані на більш пізніх черняхівських поселеннях Боромля (шар 2) та Білопілья. Цілком можливо, що саме через басейн Псла, з одного боку, відбувалося просування носіїв черняхівської культури на Лівобережжя Дніпра, а з іншого, — проходили торгові шляхи. Для остаточних висновків, звісно, на даний момент, не вистачає досліджених пам'яток і вони є, швидше, гіпотезою. Але зрозуміло, що дослідження цього мікрорегіону є дуже важливим для з'ясування історичних та етнічних процесів, що відбувалися на Україні в пізньоримський час.

Робота виконана при підтримці гранта НАНУ — РГНФ № 08-01-91102a/U

Література

- Баран В.Д.** Черняхівська культура. — Київ: Наук. думка, 1981. — 263 с.
- Винокур І.С.** Історія та культура черняхівських племен. — Київ: Наук. думка, 1972. — 178 с.
- Высотская Т.Н.** Усть-Альминское городище и некрополь. — Киев, 1994. — 206 с.
- Козак Д.Н.** Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. — IV ст. н.е.). — Київ: Наук. думка, 1992. — 118 с.
- Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Шкоропад В.В.** Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — Київ, 2004.
- Махно Е.В.** Раскопки на Компаниевском могильнике // АИУ 1965 — 1966 гг. — Киев: Наук. думка, 1967. — Вып. 1.
- Махно Є.В.** Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Ук-

раїні. — Київ: Наук. думка, 1971. — Т.1.

Обломский А.М. Днепроовское Лесостепное Левобережье в позднееримское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н.э.). — Москва: Наука, 2002. — 254 с.

Супруненко А.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Старожитності околиць Комсомольська // АЛТУ. — Полтава: Археологія, 2004. — № 1-2. — С.5-47.

Супруненко А.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука. — Полтава — Кременчук: Археологія, 2004. — 160, IV с.

Супруненко А.Б., Шерстюк В.В. Нові археологічні дослідження на Кременчуччині. — Київ-Полтава: Техсервіс, 2006. — 146 с.

Супруненко А.Б., Шерстюк В.В. Пам'ятки археології на території Галещинського родовища залізистих кварцитів на Полтавщині. — Київ-Полтава: Дивосвіт, 2007. — 38, 1 с.

Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А. Отчет о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском р-не Полтавской области (в 1993 г.) // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1993. — 56 арк.

Wolagiewicz Ryszard. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym. — Szczecin, 1993. — 310 с.

Башкатов Ю.Ю.

Материалы позднееримского времени юга Полтавской области

Резюме

В статье подводятся итоги последних лет исследований в окрестностях гг. Кременчуга и Комсомольска Полтавской области, произведенных в ходе работ экспедиций под руководством А.Б.Супруненко и Ю.Ю.Башкатова. Приведены краткие данные о двух поселениях, раскапываемых автором, объектах и основных находках, полученных на них. Основываясь на материалах раскопок и разведок, высказано предположение о достаточно высокой плотности населения микрорегиона в IV в. н.э., что связывается как с миграционными процессами, так и с наличием, возможно, находившегося здесь центра торгового посредничества между Югом Украины и Днепровским лесостепным Левобережьем.

15.05.2008.

НАПІВЗЕМЛЯНКА № 16 З ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

На основі комплексного аналізу звітної документації та матеріалів напівземлянки № 16 запропоновано варіант теоретично обґрунтованої графічної реконструкції взаєморозташування основних елементів житла під час його функціонування.

1. Опис напівземлянки (оригінальний текст звіту)

“Полуземлянка № 16 (раскоп 30, вторая поперечная траншея, северная часть). По типу постройки эта полуземлянка принципиально не отличается от других, описанных выше, хотя имеет некоторые своеобразные черты.

Углубленная в землю часть жилища, как и обычно, в основе своей имеет довольно правильную четырехугольную форму с закругленными углами, но в одном из них — северо-восточном — имеется довольно крупная яма, примерно на половину диаметра выходящая за пределы площади четырехугольника (за его северную стенку). Размеры углубленной в землю части жилища: 3,00 x 3,20 м; высота стенок — 0,20-0,40 м. Диаметр ямы — 0,50-0,60 м от уровня древней поверхности и 0,30-0,35 м от уровня пола опущенной в землю части полуземлянки. За пределы северной стенки она выдается на 0,60-0,65 м. Ориентация полуземлянки — довольно правильная — по сторонам света.

Посередине всех четырех стенок расчищены ямки от столбов. Их размеры: северной — диаметр 0,20 м, глубина — 0,30 м; южной — диаметр 0,20 м, глубина — 0,35 м; западной — диаметр 0,20 м, глубина — 0,20 м; восточной — диаметр 0,20 м, глубина — 0,10 м.

В юго-восточном углу находилась печь-полукаменка. Она была частично врезана в материковую глину, а сверху и спереди — выложена из камней. От нее уцелели нижняя часть всех трех стенок и часть пода. От каменной части печи сплошного завала не сохранилось: обнаружены лишь 5 или 6 камней, остальные были разбросаны по полу постройки в ее южной части. Размеры печи несколько меньше, чем обычно: длина пода — 0,60 м, ширина — 0,35 м. Стенки сохранились на высоту 0,20-0,25 м. Устье печи открывалось на запад.

На развалинах печи оказались лежащими два каменные (гранитные) жернова — нижний (лежняк) и верхний (бегун), причем верхний лежал частично под нижним. Очевидно, эти жернова находились в установке близ печи и в момент гибели жилища упали на печь, совершенно разрушив ее своей тяжестью. Характер жерновов несколько своеобразный: верхний имеет очень выпуклую, почти полусферическую форму.

В отношении находок полуземлянка № 16 оказалась одной из наиболее богатых. На западной и северной лежанках в момент гибели жилища находились три или четыре сосуда, которые были раздавлены и частично отброшены упавшей на них горячей стеной (именно в направлении на северо-запад распространялся завал кусочков обожженной глины от стен). Во всяком случае, три сосуда удалось реставрировать полностью, а от четвертого собрать значительную часть. Один из этих сосудов был лепным; это была большая корчага или горшок с отогнутым наружу венчиком, изготовленный из грубо обработанной, но плотной глины, неравномерно обожженной (возможно, в момент гибели жилища обломки сосуда подверглись повторному обжигу), без орнамента. Остальные сосуды были гончарные.

Один из них — типичный кувшинчик черняховского типа — с биконическим туловищем, одной ручкой (отбитой) и доньшком на кольцевой ножке. Изготовлен из тонко отмученной глины серого цвета, без заметных примесей, и имеет выглаженную поверхность. Другой — горшок «пастырского» типа, опуклобокий, с отогнутым наружу венчиком, сероглиняный (часть обломков, правда, вследствие вторичного обжига во время пожара изменила цвет на желтый), украшенный линейным и волнистым орнаментом, нанесенным многозубчатым штампом, а также — вертикальными пролощенными лини-

ями. Третій посуд (реставрирований не повністю) також представляє собою горшок «пастырського» типу — опуклобокий, з отогнутим наружу венчиком, красноглиняний, украшений лінійним орнаментом.

П'ятий посуд був виявлений на полу углубленої в землю частини жилища (в її юго-західній частині), де він лежав на боці в совершенно цілому вигляді. Це — лепний горшок, виготовлений із грубовато обробленої глини з поверхнею оранжевого кольору. Під цим горшком була знайдена янтарна бусина.

В заповненні напівземлянки знайдені: обломки лепної і гончарної посуду, кістки тваринних, велика кількість вугля, шматків обожженої глини і пережжених каменів. С цим же жилищем зв'язується знахідка залізної чотирикутної пряжки з подвижним язичком (нині щільно прикипівшим до дужки), знайденої поза углубленої в землю частини споруди, на рівні давньої поверхності.

Напівземлянка, як сказано, загинула вогні, про що свідчить велика кількість вугля і печини в її заповненні і вкриття на рівні давньої поверхності. В деяких місцях, зокрема вздовж південної стінки углубленої в землю частини споруди, печина залягала шаром, хоча і аморфним шаром. Багато шматків обожженої глини мають відбитки дерев'яних конструкцій. Характер і напрямки завалів свідчать, що стіни впали на північ і північно-захід. Рештки цього завалу зустрілися, між іншим, в заповненні ями, яка займала північно-східний кут углубленої в землю частини жилища, чим підтверджується синхронність даної ями самій напівземлянці”.

Брайчевский М. Ю. Отчет о работе раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в 1955 году (Пастырское городище) // ИА НАН. — 1955/10а. — Ф. е. — № 2686. — 2692. — С.31-34.

2. Кресленики, фотографії

Окрім опису напівземлянки №16, наведеного нами тут у повному обсязі (за винятком перекреслених рядків тексту), маємо для реконструкції також інші документи. Це кресленик та кілька фотографій і негативів.

Кресленик № 97. — “План напівземлянки №16 на розкопці 30 (2 — поперечна траншея)” — продубльовано на табл. VIII звіту, верхній малюнок (рис. 1) (опубліковано: *Приходнюк, 2005, рис. 8:3*).

Фотографічний матеріал — табл. XVIII.

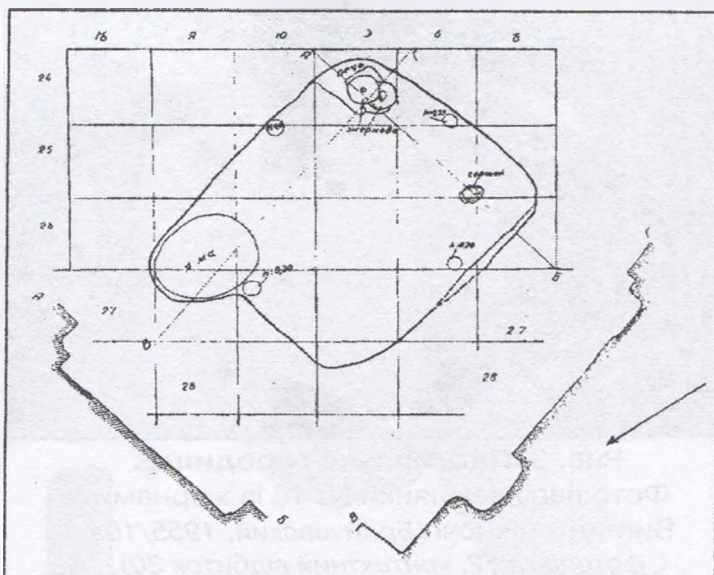

Рис. 1. Пастырське городище. План напівземлянки № 16 із зазначенням місця знахідки жорен (*Брайчевский, 1955/10а, табл. VIII, верхній малюнок*).

Підписи під фотознімками “напівземлянка № 16” та “жернова в напівземлянці № 16”. Ракурс фото не позначений, але, за описом верхнє фото було зроблене з півночі; нижнє (вигляд жорен зблизька) — з північного заходу.

Крім того, до звіту долучені контактні відбитки, серед яких також є зображення напівземлянки з різних боків та фото жорен. Це фотоплівка № 12, контактні відбитки 15-24, 27-32 (рис. 2, 3).

Отже, є все необхідне для графічного відтворення вигляду напівземлянки до її загибелі.

3. Розміри об'єктів

Для реконструкції того, що відбулося в результаті пожежі, важливими є розміри речей та пристроїв у напівземлянці. Власне, у цьому житлі піч, зі зрозумілих причин, не збереглася. Однак, в інших напівземлянках були відкриті печі загальною висотою приблизно від 0,30 до 0,45 м. Печі, ближчі за розмірами до тієї, що була у напівземлянці № 16, мали до 0,30 м висоти (*Брайчевский, 1955/10а*).

Діаметр жорнових каменів приблизно 0,40 м. Ширина нижнього каменю (за розрахунками, зі врахуванням співвідношення на фото і за аналогіями) — мала становити близько 0,05-0,07 м; висота бігуна — близько 0,20-0,25 м. Загальна висота — близько 0,30 м. Увесь постав, щоб на ньому було зручно працювати, не повинен перевищувати 1,0-1,1 м. Отже, дерев'яна його частина (підставка) мала бути заввишки не більше, як 0,7-0,8 м.

Рис. 2. Пастирське городище.
Фото напівземлянки № 16 із жорнами.
Вигляд з півночі (Брайчевский, 1955/10а,
фотоплівка 12, контактний відбиток 30).

4. Взаємне розташування, реконструкція процесу, графічна реконструкція житла до пожежі

Виключно за розташуванням жорен після падіння, слід було б шукати місце розташування конструкції по прямій, яку треба провести через центри жорнових каменів. У такому випадку вони мали б знаходитися на місці південного стовпчика, що неможливо з двох причин. Перша взагалі не потребує пояснення (оскільки фізично неможливо, щоб два об'єкти знаходилися в одному місці). Інша, в принципі, теж достатньо прозора — видається незручним розмішувати доволі громіздкий пристрій перед робочою частиною печі.

Звертає на себе увагу розташування жорен. Верхній камінь виявився внизу — під нижнім, але не у переверненому вигляді, а в „правильному”. Отже, конструкція впала не одночасно (оскільки, у такому випадку, верхній камінь був би перевернутий), а „в два етапи”.

Установка впала у результаті того, що одна з ніжок (якщо постав мав таку конструкцію) першою підломила. Це, як видно з результату, була ніжка, найближча до печі.

Абсолютно очевидно, що верхній камінь падав першим. Як видно на фотознімках, піч постраждала неоднаково — більше розламана стінка, що знаходиться біля південної стіни житла. Також важлива інформація, що каміння від печі було розкидане по підлозі житла в його південній частині. Це вказує на напрям, у якому розлетівся купол печі, що, в свою чергу, вказує, звідки відбувся удар по печі.

Рис. 3. Пастирське городище.
Фото напівземлянки № 16 із жорнами. Вигляд
південного заходу (Брайчевский, 1955/10а,
фотоплівка 12, контактний відбиток 18).

Якби жорна падали із заходу на схід, камінь з печі обвалилося б усередину і не розлетілося вздовж південної стінки житла.

Отже, з інформації, що маємо, випливає, що камінь падав не з заходу на схід, як може здатися при першому погляді на фотознімок, а з півночі на південь. Першим „зсунувся” бігун. Він продавив дальню установку частину куполу печі. Потім впав нижній камінь. Зважаючи на зображення, лежачок вже навряд чи щось зруйнував під час падіння. Зупинився ж він на недоруйнованій (північній) стінці печі. Підтвердженням такому припущенню є правильна послідовність та зменшення дуги, за якою падали обидва предмети, оскільки бігун знаходився вище, — він упав далі.

Висота печі, дерев'яної частини постав та ширина жорнових каменів дає підстави для моделювання ситуації. Максимальна висота з якої міг впасти верхній камінь, становить 0,85 м.

Найпростіший розрахунок відстані можливий за формулою прямокутних трикутників, де за гіпотенузу слід прийняти висоту постави (чи каменю, що впав на піч), а за один із катетів — висоту печі. Довжина другого катета покаже відстань від постави до печі (для зручності розрахунки зроблено в см)¹:

$$85 = \sqrt{30^2 + x^2} \quad (1)$$

$$x = \sqrt{85^2 - 30^2} \quad (2)$$

$$x = 79,5 \quad (3)$$

¹ Підрахунки здійснені для центральної осі жорнового постави.

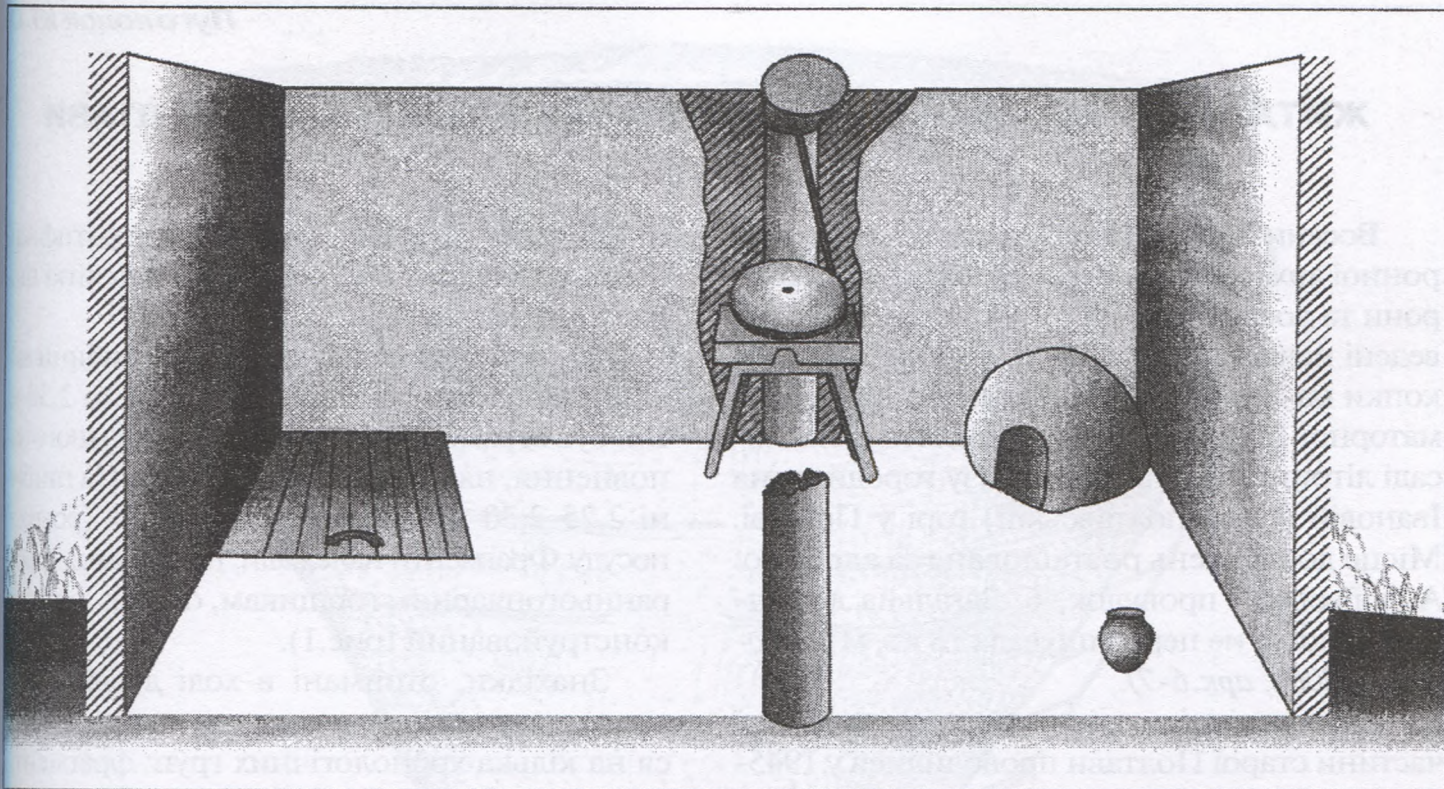

Рис. 4. Графічна реконструкція місця знаходження жорнового поставу (за матеріалами напівземлянки № 16).

Здійснено перерахунок для нижнього каменю:

$$80 = \sqrt{30^2 + x^2} \quad (4)$$

$$x = \sqrt{80^2 - 30^2} \quad (5)$$

$$x = 74,2 \quad (6)$$

Зважаючи на різницю у положенні каменів один відносно другого та на висловлене раніше зауваження, що верхній камінь після падіння мав ще „з'їхати” у напрямку до східної стінки, приблизну відстань цілком можна прийняти за середнє арифметичне між двома отриманими показниками:

$$(79,5 + 74,2) / 2 = 76,9 \quad (7)$$

Такій відстані відповідає розташування поряд зі східним стовпчиком. Окрім підрахунків, які показують на таке розташування, слід також звернути увагу на наступний факт. На стовпах мала знаходитися балка, що підтримувала стелю. І саме до таких балок прикріплювали маховий шток. Його верхній кінець напіврухомо закріплювали у стелі чи балці над жорнами. Нижній кінець важелю сполучали з бігуном луб'яним джгутом або вставляли у заглиблення дерев'яного бокового підшипника, що також закріплювався еластичним джгутом (див.: *Минасян, 1978*).

Отже, аналіз усіх даних дав змогу найбільш вірогідно реконструювати місцезнаход-

ження жорнового поставу під східною стінкою напівземлянки, поряд з опорним стовпом (рис. 4).

Література

Брайчевский М. Ю. Отчет о работе раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в 1955 году (Пастырское городище) // НА ИА НАН. — 1955/10а. — Ф. е. — № 2686—2692. — 54 с.

Минасян Р. С. Классификация ручного жорнового поставу (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — Москва, 1978. — № 3. — С. 101—112.

Приходнюк О. М. Пастырське городище. — Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2005. — 244 с.

Горбаненко С.А.

Полуземлянка № 16 Пастырського городища Резюме

На основе сохранившихся отчетных документов (текстов, фотодокументации, негативов, чертежей) сделана попытка графической реконструкции одной из наиболее полно описанных полуземлянок Пастырского городища до пожара. Опираясь на тексты о расположении находок в котловане жилища, фотографии и чертежи, а также размеры объектов, предложен следующий вариант взаиморазмещения основных выявленных объектов. Печь (как было зафиксировано раскопками) находилась в юго-восточном углу полуземлянки; жорновой постав по расчетам должен был находиться до падения по центру восточной стенки, под перекрытием между восточным и западными столбами.

24.05.2008.

ЖИТЛО РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОСАДІ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ

Восени 2007 р. Полтавським загоном Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології проведено невеликі рятувальні археологічні розкопки на ділянці під будівництво трансформаторної підстанції, яку розмістили на посаді літописної Лтави, поблизу городища на Івановій (Старополтавській) горі у Полтаві. Місце досліджень розташоване за адресою: Андріївський провулок, 6. Загальна досліджена площа не перевищувала 18 кв. м (Пуголовк, 2008, арк. 6-7).

Археологічні дослідження неподалік цієї частини старої Полтави проводилися у 1945-1946 рр. І.І.Ляпушкіним, а також 1990 р. експедицією Полтавського краєзнавчого музею, на чолі з І.М.Кулатовою та О.В.Григор'євим. В ході робіт виявлені добре збережені нашарування скіфської доби, роменської культури та часу Київської Русі (Ляпушкін, 1949, с. 58-75; Кулатова, 1994, с. 11-14; Григор'єв, Кулатова, 1999, с. 44-49).

Під час досліджень по Андріївському пров., 6 розкопані рештки двох житлових споруд, що належали до давньоруського часу та пізнього етапу роменської культури.

Власне, про рештки житлового комплексу (житло 2), що належить до кола старожитностей літописних сіверян, і піде мова нижче.

Рештки житла 2 виявлені на глибині 2,00 м від сучасної денної поверхні. Його заповнення позначалося шаром більш темного чорноземного ґрунту, зі значним вмістом вуглин. Цю споруду досліджено лише частково, оскільки більша її частина була «законсервованою» бетонними стінками фундаменту майбутньої силової підстанції.

Споруда орієнтована стінами за сторонами світу, із незначним відхиленням до північного-сходу. Довжина збережених частин: західної стінки — 2,00 м, південної — 3,00 м. За формою житло наближається до прямокутного, з округленими кутами.

Рештки споруди виявилися стратифікованими: вдалося прослідкувати два чіткі шари заповнення.

Перший шар досліджувався з глибини виявлення плями житла, — з 2,00 м до 2,30 м. Він був верхньою частиною чорноземного заповнення, насиченого вуглинами. На глибині 2,25-2,30 м виявлене скупчення (розвал) посуду. Фрагменти належали, принаймні, трьом ранньогончарним горщикам, один із яких реконструйований (рис. 1).

Знахідки, отримані в ході дослідження цього шару заповнення житла, розподіляються на кілька хронологічних груп: фрагменти посуду раннього залізного віку, матеріали роменської культури та доби Київської Русі.

До ранньоскіфського часу належать уламки слабо лискованого вінця миски і стінки чорнолискованого черпака, прикрашеного різьбленим орнаментом, що заповнений білою пастою. Візерунок останнього складався зі смуги, розбитої на трикутники, верхній ряд яких заповнений горизонтальними лініями (рис. 2:2).

Матеріали роменської культури представлені уламками та розвалами ліпних і ранньокружальних горщиків. До ліпного посуду належать фрагменти вінець, стінок, частина з яких орнаментована відбитками гусеничного штампу, а також донець. Ранньогончарний посуд репрезентований фрагментами вінець і стінок з лінійним орнаментом, а також розвалами горщиків. Найбільш повний із них — практично цілий горщик із широким, орнаментованим по зрізу косими насічками, вінцем, що помітно звужується донизу. Він прикрашений на плічках подвійною прокресленою хвилею, на тулубі двома, іноді скривленими, паралельними смужками (рис. 1). Посудина, напевне, відноситься до II типу роменських горщиків, з наявністю широкого горла, більшого за висоту конічного тулуба, вузького дна (Ляпушкін, 1958, с. 38, рис. 18:2). Досить показовими є уламки вінця і тулуба

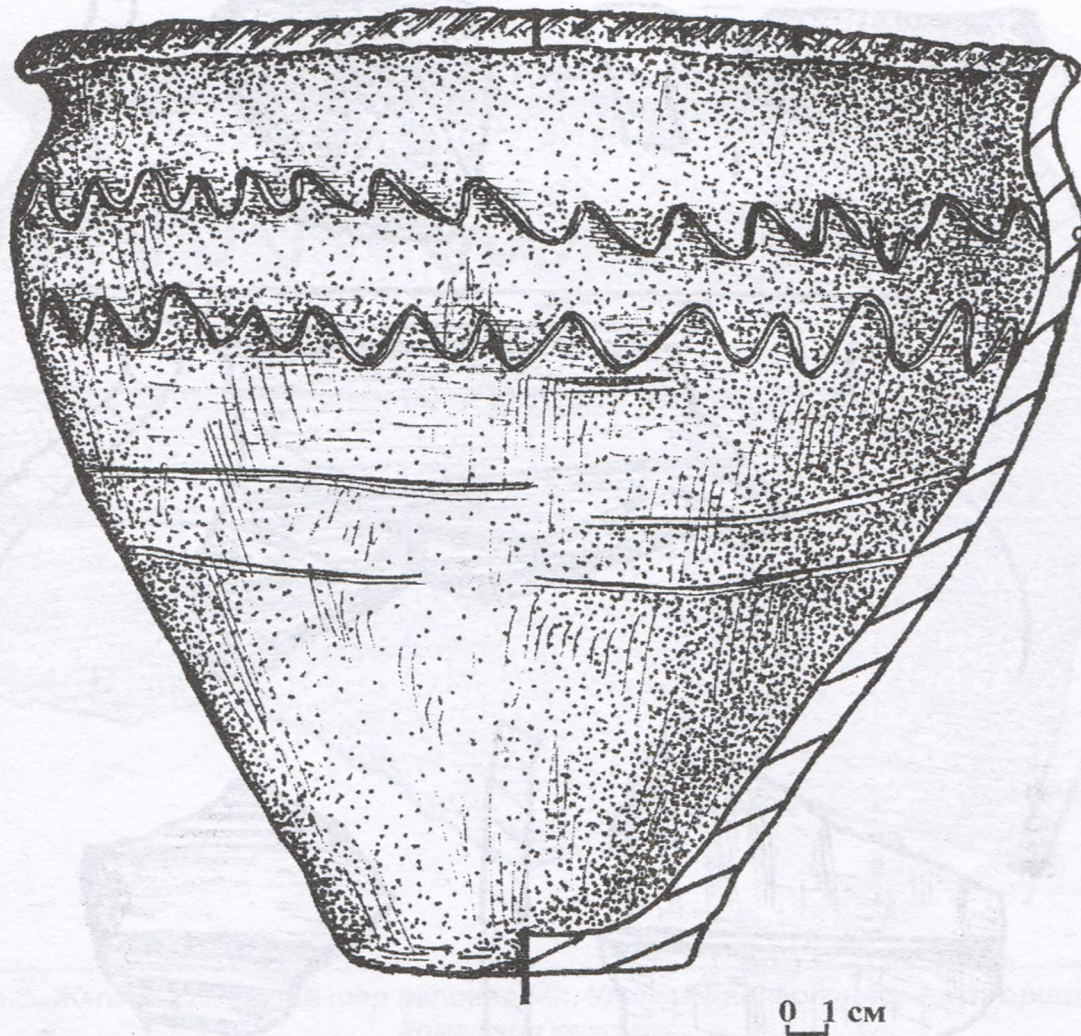

Рис. 1. Житло 2. Верхній шар заповнення. Ранньогончарний горщик. Роменська культура.

горщика, орнаментованого на зрізі косими насічками, на плічках — хвилею, нахиленою вліво, на тулубі — двома паралельними прокресленими лініями (рис.3).

Група кераміки давньоруського часу представлена фрагментами гончарного посуду — вінцями, стінками і приденними частинами. Серед їх загалу виділяється уламок профільованого вінця горщика з чітко вираженою закраїною, із частиною плічків, з нанесеним ближче до невисокої шийки хвилястим візерунком (рис.4). Фрагменти гончарного посуду XI ст. з розвалу виявлені на глибині 2,05 м.

До числа індивідуальних знахідок, виявлених у першому шарі заповнення, належать: уламок точильного каменю (рис.7:б) і фрагмент верхньої частини пряслиця, виготовленого із пірофілітового сланцю, з діаметром отвору 1 см (рис.7:а).

Другий шар заповнення, що залягав з глибини 2,30-2,36 до 2,80-2,90 м, позначався цілком відмінним від попереднього характером ґрунту. Він мав щільний суглинковий склад, з вуглинами і попелом, фрагментами кераміки й обпаленими кістками тварин. У передденному заповненні відзначені сліди затьоків.

На підлозі житла, у східній частині, виявлені залишки двох стовпових ямок. Практично між ними — попеляста пляма овальної форми.

Знахідки із передденного заповнення і шару відносяться також до раннього залізного віку, пізнього етапу роменської культури та давньоруського часу.

З матеріалів доби раннього залізного віку варто виокремити уламок вінця горщика, прикрашеного наскрізними проколами на шийці, з своєрідним «комірцем» зовні навколо них (рис.5:1).

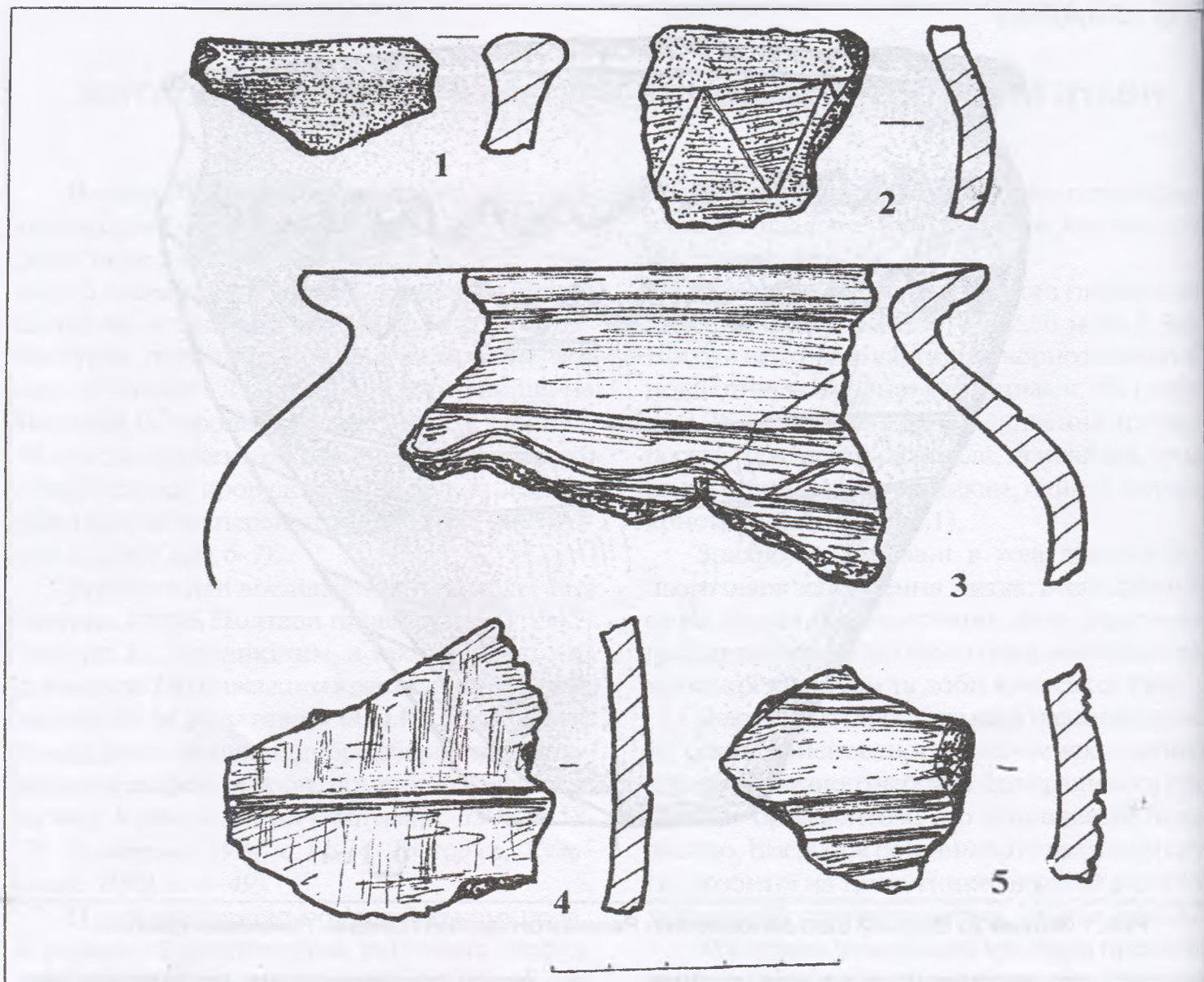

Рис.2. Житло 2. Знахідки з верхнього шару заповнення.
Кераміка раннього залізного віку (1,2) та роменської культури (3-5)

Серед фрагментів кераміки роменської культури — уламки ліпного та ранньогончарного посуду. З ліпних — фрагмент вінця із частиною тулуба горщика, орнаментованого на зрізі пальцевими защипами (рис.5:2); уламки вінця, прикрашених по верху відбитками гусеничного (рис.5:3,5,6) і паличкового штампів (рис.5:4). Численну групу фрагментів складають орнаментовані відбитками гусеничного штампів та неорнаментовані стінки, а також уламки приденних частин горщиків.

Ранньогончарний посуд представлений частинами дуже відігнутих назовні вінця горщиків, що орнаментовані косими насічками на зрізах і горизонтальними лініями — на тулубі (рис.6:1,2), уламками стінок, вкритих го-

ризонтальними прямими і хвилястими лініями, що чергуються (рис.6:3,4).

Давньоруська кераміка репрезентована фрагментами гончарних: профільованого вінця, підтрикутного у перетині, з валикоподібним потовщенням на зовнішньому боці, опущеним донизу (рис.6:5), що датується XI ст., й уламками неорнаментованих та орнаментованих горизонтальними і паралельними смугами різної ширини, комоподібними відбитками стінок горщиків.

Індивідуальні знахідки з нижнього шару заповнення є виробами з кістки, каменю, глини та бронзи. З кістяних — це кочедик із загостреної реберної кістки лося (рис.7:5) (визначення к.і.н. О.П.Журавльова). Подібні виро-

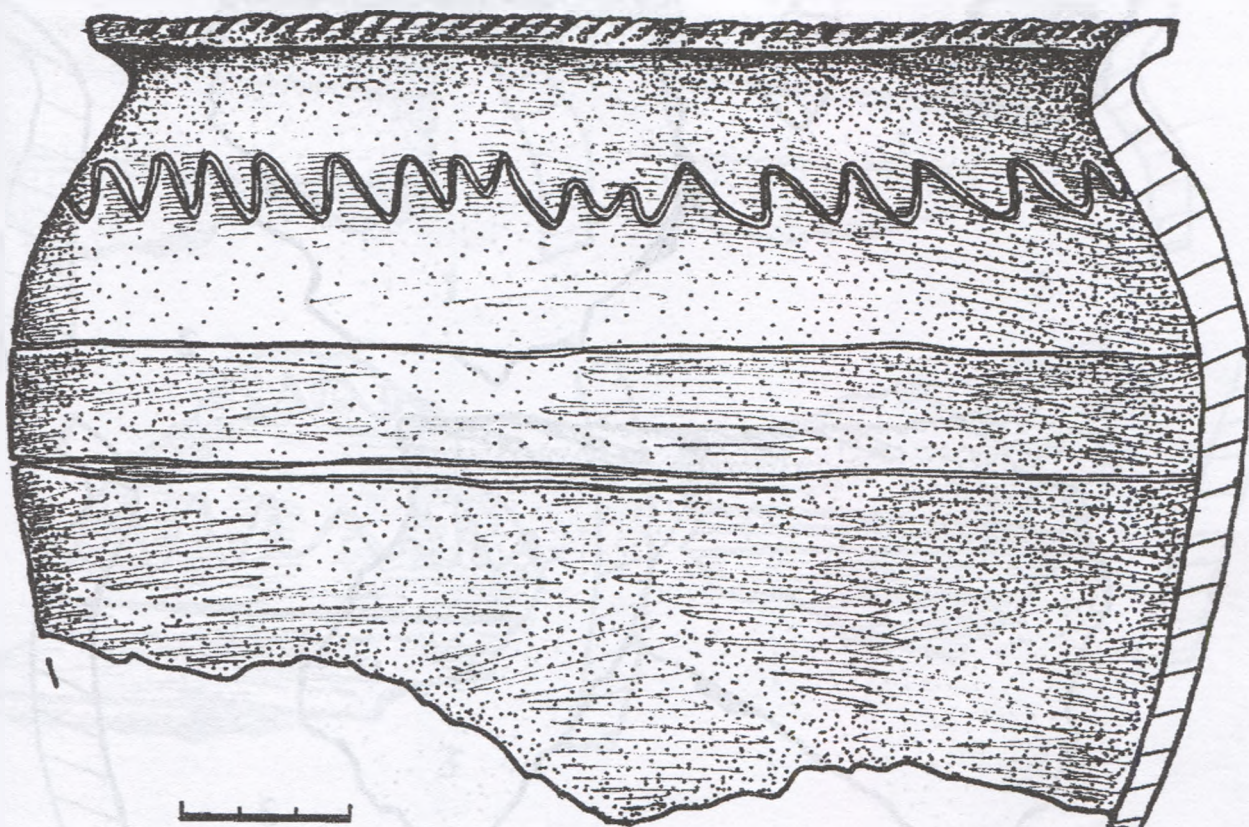
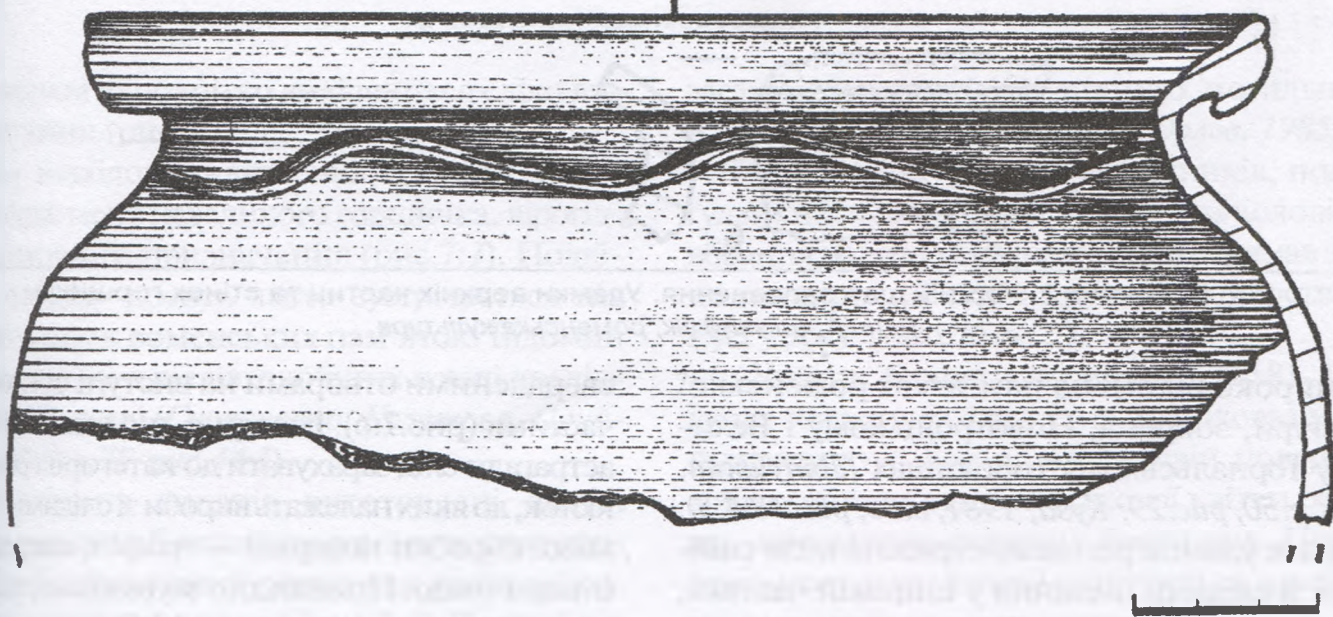

Рис.3. Житло 2. Верхній шар заповнення. Уламок ранньогончарного горщика.
Роменська культура.

4. Житло 2. Верхній шар заповнення. Уламок верхньої частини гончарного горщика.
Давньоруський час.

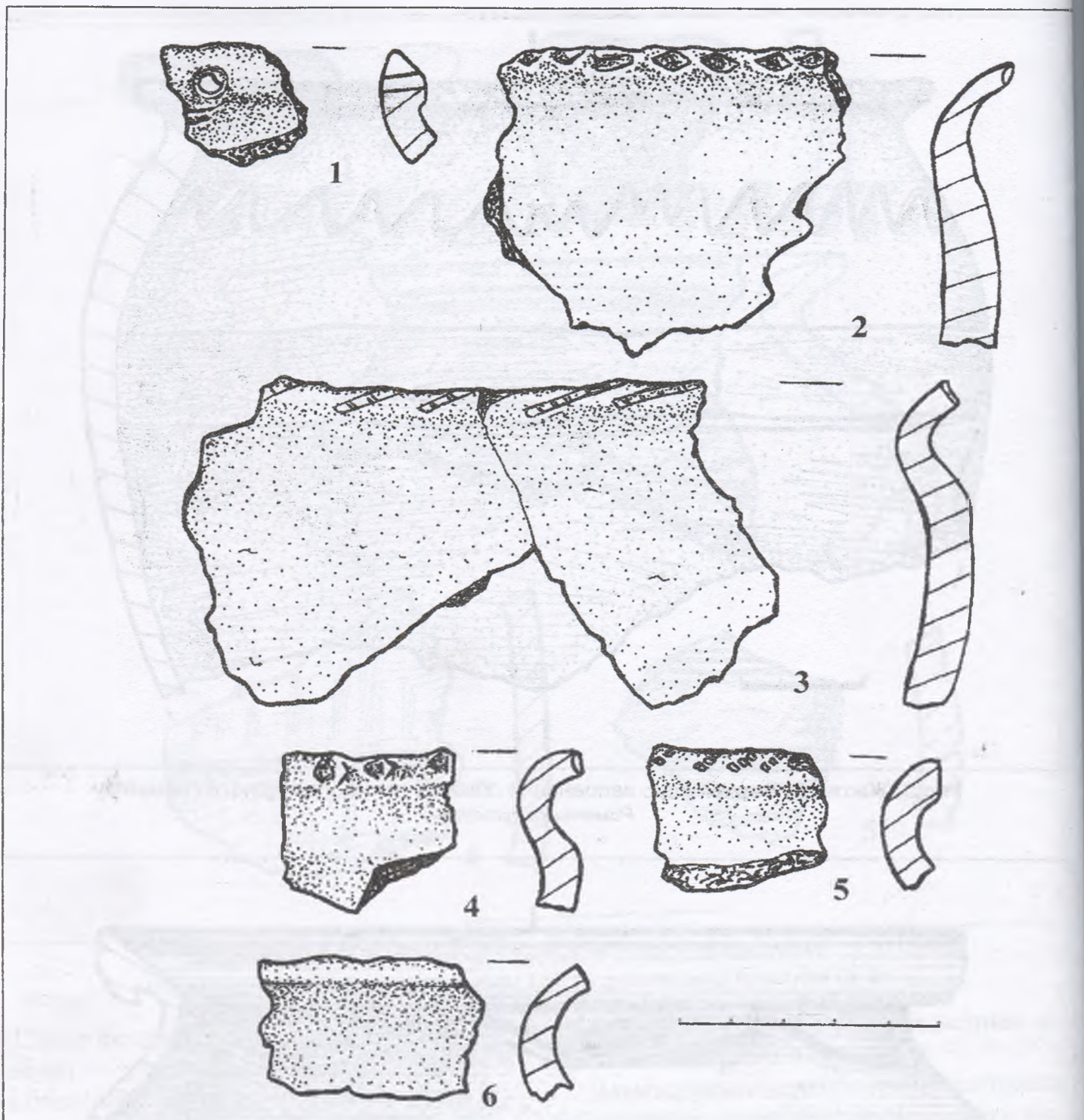

Рис.5. Житло 2. Нижній шар заповнення. Уламки верхніх частин та стінок горщиків.
Ранній залізний вік, роменська культура.

би широко відомі на пам'ятках роменської культури, зокрема, Новотроїцькому і Великому Горнальському городищах (Ляпушкин, 1958, с.50, рис.29; Куза, 1981, с.35, рис.18:4,5). Є також уламок рогового стрижня кози свійської зі слідами пиляння у широкій частині; таранна кістка вівці з 17-ма горизонтальними паралельними насічками на "спинці" та просвердленим отвором у суглобній частині (рис.7:7); таранна кістка козулі з двома про-

свердленими отворами на виступі суглобової частини (рис.7:6). Імовірно, що описані вище астрагали слід зарахувати до категорії гральних кісток, до яких належать вироби зі слідами долаткової обробки поверхні — графіті, свердленні отвори тощо. Принагідно зауважимо, що астрагали з отворами, на думку М.С.Сергесвої, були заготовками для биток (Сергесвої, 2002, с.51).

Вироби із каменю представлені уламком точила, виготовленого із талькового сланцю,

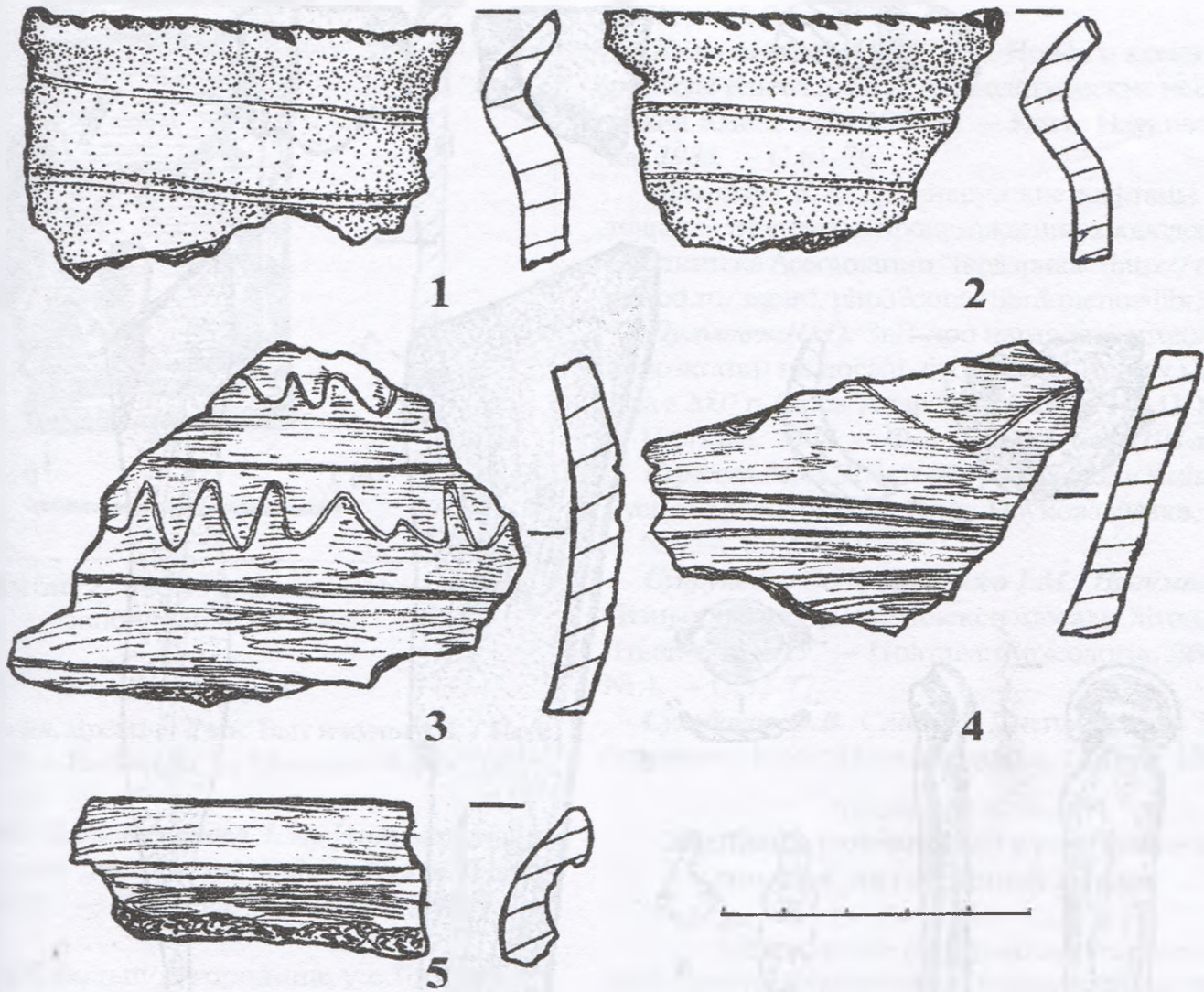

Рис.6. Житло 2. Нижній шар заповнення. Уламки ранньогончарних горщиків роменської культури та посудини давньоруського часу.

на поверхні якого чітко виділяються сліди використання (рис.7:б).

До знахідок, виліплених із глини, належить фрагмент невеликого горщикика, вірогідно, вотивного призначення (рис.7:1). Подібний «посуд» досить часто зустрічається під час розкопок роменських пам'яток. Відомий він і серед матеріалів, здобутих в ході досліджень у Полтаві (Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001, с. 75, рис.44:1)

З мідних сплавів виготовлені литий гудзик, уламок бляшки на ремінь та перстень.

Литий бронзовий гудзик має лінійний орнамент в нижній частині (рис.7:4). Подібні виробу широко відомі на території Середнього Подніпров'я та за його межами і датуються X-XI ст. Переважна більшість цих деталей

застібок походить із курганних могильників Києва і Чернігова (Килиевич, Орлов, 1985, с.66 – 70). На думку деяких дослідників, подібні гудзики є неодмінним атрибутом чоловічого вбрання на зразок кафтану, який отримав значне поширення серед дружинної верстви на Русі у X ст. (Михайлов...).

Уламок бляшки до пояса (рис.8). Прикраса збереглася фактично, наполовину. Має підквадратну форму, на лицевій поверхні є зображення п'ятипелюсткової квітки рослини, обрамлене гладким бортиком. Подібні орнаментальні мотиви трактуються дослідниками як зображення квітки лотоса — п'ятилисника-крини (Археологія, 1997, с.110). Зі зворотного боку збереглися два штифти від кріплення на ремені (рис.8:б). Аналогічна за

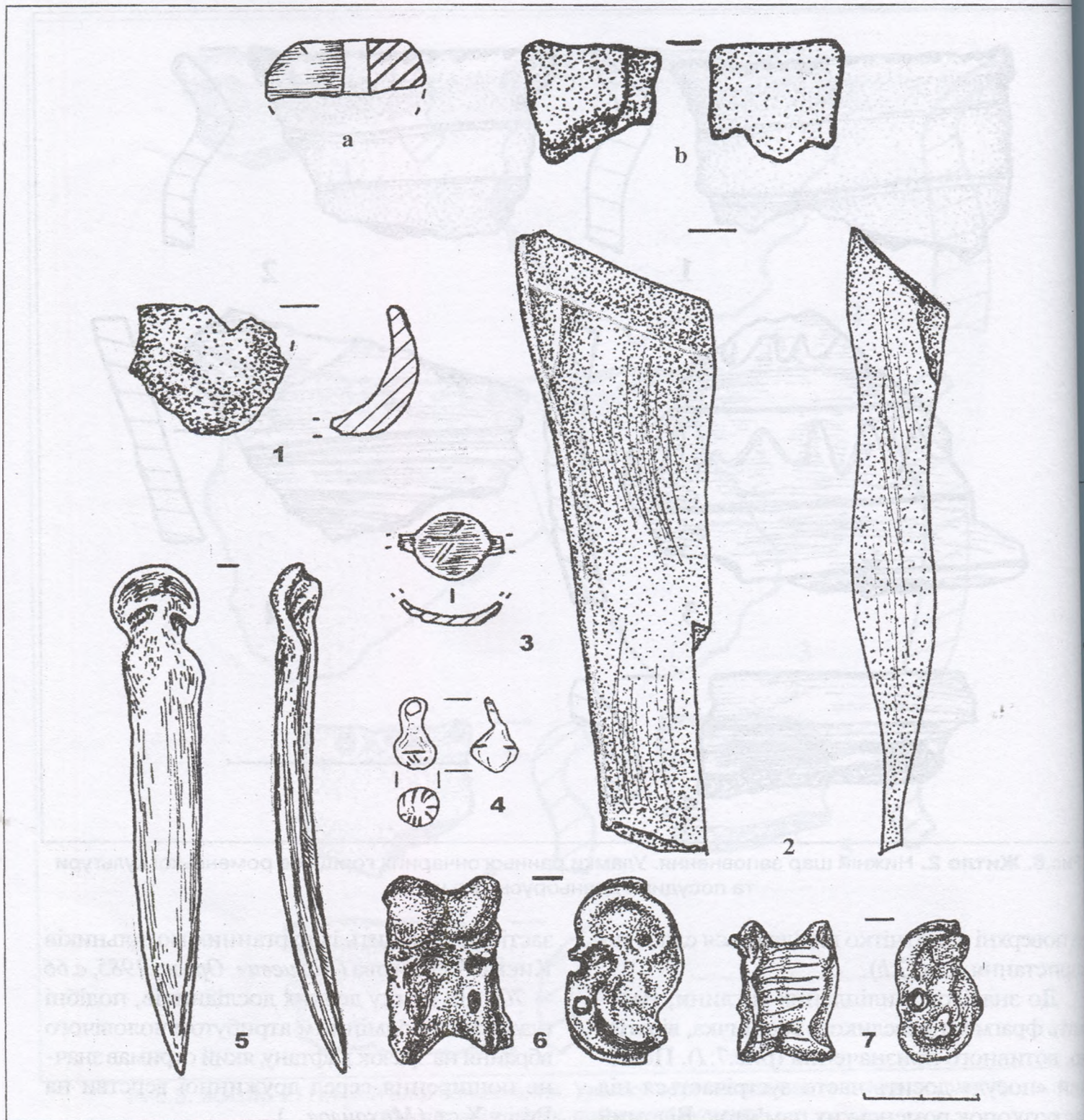

Рис.7. Житло 2. Індивідуальні знахідки з верхнього та нижнього шарів заповнення житла.

Верхній шар: а—уламок пряслиця; б—фрагмент точила.

Нижній шар: 1 — кераміка; 2—тальковий сланець; 3,4 — бронза. 5-7 — кістка.

формою та зображенням деталей ремінної гарнітури походить із Новгороду і датується X ст. (там же. — рис.61.7).

Уламок персня з круглим, орнаментованим кількома прокресленим в різнобіч лініями, шитком (рис.7:3). Цей фрагмент слід віднести до шитковосерединних перснів, які мають вузькопластинчасту дужку та середню

частину, з розширенням у вигляді шитка круглої форми (Там же с.107-108.).

На підставі виявлених у заповненні знахідок житло можна датувати *серединою X — початком XI ст.*, констатуючи наявність на посаді вздовж східного схилу Іванової (Старополтавської) гори густої забудови рубежу I-II тисячоліть н.е.

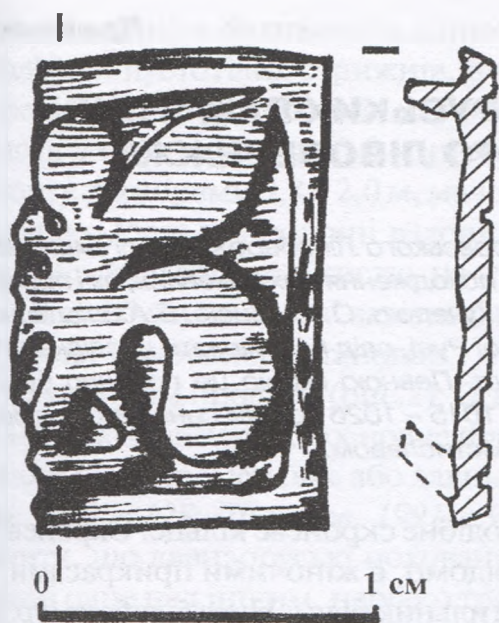

рис. 8. Житло 2. Частина бляшки. Нижній шар заповнення. Бронза.

Література

- Археология. Древняя Русь. Быт и культура.* / Под ред. Б.А.Рыбакова — Москва: Наука, 1997. — 368 с., ил.
- Григор'єв О.В., Кулатова І.М.* Нові матеріали археологічних досліджень давньоруської Лтави // ІІІ ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.44-48.
- Куза А.В.* Большое городище у с.Горналь // Древнерусские города. — Москва: Наука, 1981. — С.6-39.
- Кулатова І.М.* Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави // ІІІ Полтавська наук. конф. з історич. краєзнавства: Матеріали. — Полтава, 1994. — С.11-16.
- Ляпушкин І.І.* Старослов'янське поселення ІІІ-ХІІІ ст. на території міста Полтави // АП СРСР. — Київ, 1949. — Т.1. — С.58-75.

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. — № 74. — 328 с.

Килиевич С.Р., Орлов Р.С. Новое о ювелирном ремесле Киева X ст. // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. — Киев: Наукова думка, 1985. — С.61-76.

Михайлов К.А. Древнерусские кафтаны «восточного» типа (мода, происхождение, хронология) // Библиотека Ассоциации "Гардарика" (<http://asgard.tgorod.ru/asgard/php3?cont=libr&menu=libr>).

Пуголовок Ю.О. Звіт про наглядові археологічні розкопки на посаді літописної Лтави у м.Полтава в 2007 р. (пров. Андріївський, 6) // НА ЦОДПА. — Полтава, 2008. — Ф.е. — Спр.516. — 108 арк.

Сергеєва М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. — Київ: Наукова думка, 2002. — №4. — С. 50-58.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси посаду літописної Лтави // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — №.1. — С.52-77.

Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья— Киев: Наукова думка, 1975. — 156 с.

Пуголовок Ю.А.

Жилище роменской культуры на посаде летописной Лтавы

Резюме

Публикуются материалы позднероменской культуры, полученные в результате спасательных раскопок 2007 г. в Полтаве, по пер. Андреевскому, 6, проведенных Полтавским отрядом Охранной археологической экспедиции областного Центра охраны и исследований памятников археологии. Раскопанный жилищный объект датируется серединой X – началом XI вв. и подтверждает наличие на посаде, вдоль восточного склона Ивановой горы, зоны густой застройки рубежа I-II тысячелетий н.э.

01.05.2008.

БАЛТСЬКІ ПОХОВАННЯ З ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Стаття присвячена похованням «валетом» з пам'яток Дніпровського Лівобережжя. Аргументується зв'язок із регіоном балтсько-польського порубіжжя. Очевидно, походження цих поховань, як і присутність речей західнослов'янського походження, які були виділені М.П.Кучерою, О.П.Моцею, Б.А.Звіздецьким як індикатори наявності польського населення на землях Південної Русі, слід пояснювати наслідками переселення Мстиславом полонених «ляхів» у першій третині XI ст. Певною мірою це повинно було компенсувати втрати сіверян у ході тривалого збройного конфлікту 1015 – 1026 рр. між синами князя Володимира, який завершився поділом Русі між Ярославом Мудрим і Мстиславом.

На території лісо степу Дніпровського Лівобережжя у курганах давньоруського часу інколи трапляються парні поховання. Переважна більшість із них не відрізняється від типових для могильників Південної Русі поховань одного небіжчика ні деталями обряду (орієнтація, положення кістяка, кінцівок, черепа та ін.), ні інвентарем. Однак серед парних поховань є й зорієнтовані головами у протилежні сторони («валетом»). Вони відомі серед поховань Жовнинського некрополя, у могильнику біля с. Нова Слобода неподалік Путивля (Приймак, 2004, с.35-41), могильнику Автуницького археологічного комплексу та Зеленогайському некрополі (Моця, Орлов, Коваленко, Козловський, Пархоменко, Потанов, Покас, 1997, с.69; Покас, Осадчий, Приймак, 2007, с.25, 80).

На Жовнинському могильнику, відомому за публікаціями В.Д.Дяденка, О.П.Моці, Ю.Ю.Моргунова (Дяденко, Моця, 1986, с.89; Моця, 1987, с.121-122; Моця, 1993, с.137; Моргунов, 1996, с.20, 122, 123), балтськими є поховання №№ 197 – 198 і 199 – 200. Перше поховання «валетом» – дитяче, віком 1,5–2 роки, західної орієнтації, а також новонародженої дитини, що мало східну орієнтацію. Друге парне поховання, відповідно, новонародженого, західної орієнтації (№ 199), та дитини віком 1,5 – 2 роки, східної орієнтації (№ 200). О.В.Сухобоков припускає, що головами на схід у цих похованнях Жовнинського могильника лежали поховання хлопчиків, а на захід – дівчаток (Сухобоков, 1992, с.172). З цим не зовсім узгоджується така деталь: біля поховання № 200, східної орієнтації, виявлене мід-

не есополібне скроневе кільце. Скроневі кільця, як відомо, є жіночими прикрасами.

Могильник біля с.Нова Слобода (ур. Дальні Колки) знаходиться на правому березі р.Сейм, вище проти течії Сейму від Путивля, на дюнному підвищенні у заплаві, біля підніжжя корінного берега, на якому розташований роменсько-давньоруський комплекс, відомий за Д.Т.Березовцем, обстеженнями автора й Ю.О.Коваленка (на території Софроніївської пустині та на схід від останньої). Його відкрила Н.П.Амбургер у 1950 р.; у тому ж році один із насипів дослідив Д.Т.Березовець. На той час у могильнику налічувалось 17 курганів, висотою до 1 м, діаметром близько 15 м, а також близько 50 нижчих насипів. Розкопаний Д.Т.Березовцем курган мав висоту близько 0,9 м, діаметр — до 9 м. У кургані виявлено два поховання: основне, здійснене в ямі нижче рівня похованого ґрунту, а також впускне, вміщене орієнтовно на рівні похованого ґрунту, над основним похованням. На глибині 0,65 м виявлене поховання «валетом» (рис.1). Поховані були орієнтовані по лінії південний захід – північний схід – схід. Західне поховання, гірше збережене, з переміщеними кістками рук, але вцілілим фрагментом черепа і кістками ніг, мало довжину 1,6-1,7 м. «Східний» кістяк частково перекривав перший, його череп фрагментований і переміщений, але кістки рук і ніг зберегли анатомічне положення. Ліва рука витягнута лежала вздовж тулуба, а права, збережена фрагментарно, була дещо зміщеною вліво. Похований мав зріст понад 1,4 м. Поховання безінвентарне. У щоденнику Д.Т.Березовець

вказав наявність фрагментів ліпного посуду і залізних пустотілих стрижнів, очевидно, конкрецій. Друге поховання, основне, знаходилось у ямі глибиною 0,8 м нижче рівня горизонту, розмірами 0,8 x 2,0 м, мало західну орієнтацію. Руки випростані вздовж тулуба, права рука знаходилась кистю на лобковій кістці. В ямі були виявлені залізисті конкреції (?). Зріст похованого становив 1,8 м, згідно із кресленням профіля (рис.2); О.П.Моця і Є.О.Шинаков визначали основне поховання як типове пізньороменське або давньоруське (Моця, 1990, с.128; Шинаков, 1991, с.92). Слід вказати, що давньоруські поховання, розташовані одне над іншим, нерідко траплялися у Жовнинському могильнику (Дяденко, Моця, 1986, с.88).

Зеленогайський археологічний комплекс складається з двох городищ, відкритого (неукріпленого) поселення, курганного та ґрунтового могильників. Розташований за 3,5 км на північ від північної околиці м.Суми, між селами Піщане та Зелений Гай, в урочищі Крейдянище. Назва останнього обумовлена кар'єром старих крейдяних і мергелевих розробок, які практично вщент зруйнували одне з городищ – «Велике». Комплекс займає плато, миси та схили правого корінного берега Псла, а у західній частині – правий берег р.Олешня. Миси, зайняті городищами, мають складну конфігурацію, поросли лісом. Всього на курганному могильнику налічується понад 2,5 тис. курганів (Моця, Маликов, 1997, с.117-119).

У 1929 р. на могильнику, за підтримки Сумського окружного музею (директор Н.Х.Онацький), проводились стаціонарні дослідження М.О.Макаренком. У 1983 р., за ініціативою наукового співробітника Сумського обласного краєзнавчого музею В.А.Парні, дослідження комплексу відновились під керівництвом О.П.Моці та О.В.Сухобокова. 1990 р. спільною експедицією Інституту археології АН УРСР та дослідників із академічних установ Казані (Татарстан) було знято повний план могильника. Наступні дослідження здійснювались під керівництвом П.М.Покаса, а після його смерті – автора. З урахуванням досліджених М.О.Макаренком курганів та інгумацій ґрунтового

могильника, розкопані близько 100 поховальних комплексів. Досліджені П.М.Покасом кургани у більшості належать місцевому сіверянському населенню (інгумації в ямах і на рівні давнього горизонту). Виявлено також радицькі поховальні комплекси (на підсіпках у насипах) та вихідців із Середнього Подніпров'я (ґрунтовий могильник). Переважна більшість датованих комплексів припадає на XI ст. Камерні поховання залишені представниками київської влади. Частина артефактів недвозначно вказує на присутність населення із Північно-Східної Русі (Приймак, Осадчий, 2005, с.68-76).

Курган № 36 (розкопки П.М.Покаса 1993 р.) Зеленогайського могильника (рис.3) розташований в центрі курганної групи 2, яка знаходиться з західного краю могильника. Насип округлої напівсферичної форми, частково зруйнований ґрунтовою дорогою. Діаметр кургану – 5 м, висота – 0,45 м. На рівні давнього горизонту, на глибині 0,45 м від 0, були виявлені залишки парного поховання, здійсненого «валетом». Поховані орієнтовані головами на схід та захід. Скелети мали погану збереженість. Вціліли тільки фрагменти великих стегнових кісток, тазу та черепа. Судячи з розмірів орієнтованого на захід кістяка, який мав дещо кращу збереженість, зріст похованого становив близько 1 м. Біля нижніх кінцівок – кісток лівої ноги похованого, – виявлений невеликий залізний ніж. Друге поховання, яке мало східну орієнтацію, судячи із ще менших розмірів кінцівок, ніж у першому похованні, також було дитячим; зріст похованого становив 0,8-0,9 м. У давньоруських похованнях, як відомо, ножі трапляються переважно у чоловічих похованнях.

У складі Автуницького археологічного комплексу відомі три курганні некрополі. У групі 3 було досліджено курган № 23, із двома, зорієнтованими головами на північний захід, похованнями, а також одним – на південний схід, у протилежний бік. Особливістю цього поховання є вміщення кістяків тісно один біля одного, на рівні горизонту. На підставі знахідок кераміки дослідники датували курган № 23 XI - XIII ст. Автори дослід-

жень вважали цю рису («тісне» розташування кістяків) характерною для прикордонних зі степом районів Дніпровського Лівобережжя (Моця, Орлов, Коваленко, Козловський, Пархоменко, Потапов, Покас, 1997, с. 66–67). Вони мали на увазі матеріали розкопок Журавненського некрополя на Ворсклі (Моця, 1998, с. 184, 187–188) та Городненського на Мерлі (Сухобоков, 1992, с. 188–191). Однак, поки що тут поховання «валетом» не відкриті, хоча подібні до парних і потрійних поховань Журавного та Городного також досліджені під час робіт автора на Зарічненському археологічному комплексі, розташованому вгору, проти течії Ворскли, від Журавненського археологічного комплексу. Вони, швидше всього, є пересмисленням традицій катакомбного поховального обряду салтівської культури, а їх носії (як і подібного до обряду Саркела – Білої Вежі та Березанки) з'явилися внаслідок зв'язків Чернігова із цим регіоном і Тмутараканню. Втім, це тема окремого дослідження.

Водночас, на могильнику в Автуничах є риси, які виразно вказують на можливість пов'язати поховання «валетом» із балтами. Це, насамперед, присутність у керамічному комплексі Автуницького поселення так званої «польської» або «західнослов'янської» кераміки (Моця, Орлов, Коваленко, Козловський, Пархоменко, Потапов, Покас, 1997, с. 52, 54, рис. 18). Крім того, на могильнику, у складі цієї ж третьої групи, в кургані № 10, досліджено поховання із додатковим заглибленням у ямі по центру. Дослідники вважають цю рису запозиченням із курганного обряду з камерними похованнями, називаючи один із насипів з розкопок Табаївського некрополя 1985 р. (Моця, Орлов, Коваленко, Козловський, Пархоменко, Потапов, Покас, 1997, с. 67). Аналогічні табаївському поховання досліджені також у Зеленому Гаї, зокрема, поховання у насипу № 1 2002 р. Подібні йому поховальні споруди відомі у кургані № 61 (поховання № 1) Шестовицького могильника та Тимерівському могильнику (курган № 76), однак тут домовини знаходились у центрі камер, на рівні дна останніх (Приймак, Осадчий, 2005, с. 71, 72, рис. 2: 3, 6, 8). Оскільки поховання в кургані

№ 10 третьої групи Автуничів належить уже до XII ст. (Моця, Орлов, Коваленко, Козловський, Пархоменко, Потапов, Покас, 1997, с. 69), це дозволяє розглядати еволюцію камерних поховань: від камер із домовиною, встановленою на дні по центру камери, до камер із ямами, викопаними у дні по центру камери.

Речові матеріали Жовнинського комплексу пам'яток дали підставу для припущення, висловленого Ю.Ю.Моргуновим, що частина населення літописного міста Желні (Желді) — це вихідці з Польщі, захоплені Ярославом Мудрим та Мстиславом Володимировичем у поході 1031 р. Дослідник аргументував це наявністю специфічної кераміки та есоподібних скроневих кілець, поширених у Польщі, Чехії і Словаччині (Моргунов, 1996, с. 124–125). Очевидно, слід погодитися з інтерпретацією цих репрезентативних знахідок із Жовнина Ю.Ю.Моргуновим. Поки що можна констатувати лише безсумнівно балтське походження поховань, про які йшла мова вище, а також їх хронологічні орієнтири — в межах XI ст. Слід зазначити, що відносно близькими у часі до походу 1031 р. були й інші походи руських князів у Прибалтику: князя Володимира у 983 р., Ярослава Мудрого у 1038 р. на ятвягів, його ж 1040 р. на Литву (Зверуго, 1982, с. 109–110). Походи руських князів у прибалтійські землі згадані в літописах і на початку XII ст., але навряд чи могли вони мати відношення до появи балтських поховань «валетом» на Лівобережжі.

Швидше всього, якась частина балтів потрапила у неволю під час походів руських князів, однак чи було це на території сучасних Білорусі і Польщі, чи безпосередньо у прибалтійських землях, визначити складно. Так, наприклад, характерні есоподібні кільця зустрічаються і на території Брестського Побужжя і Верхнього Понімання (Седов, 1982, с. 120; Лысенко, 1982, с. 105). У східній частині Латгалії (верхня течія Даугави — Західної Двіни) поряд проживали латгали і кривичі, які справляли істотний вплив одне на одного, насамперед, у поховальному обряді та інвентарі. Наслідком стала поява метисного населення (Седов, 1987, с. 362). Антрополо-

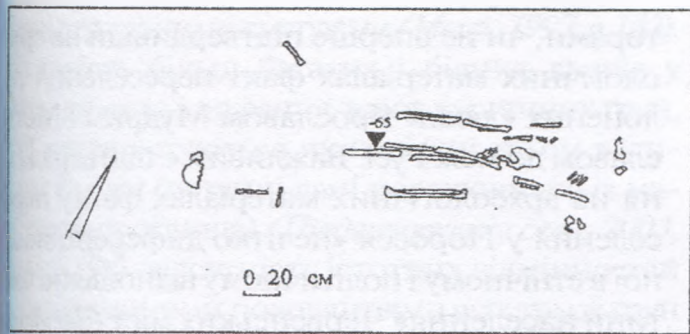

Рис. 1. Нова Слобода, с., Давні Колки, ур.
План парного поховання. Розкопки Д.Т.Березовця.

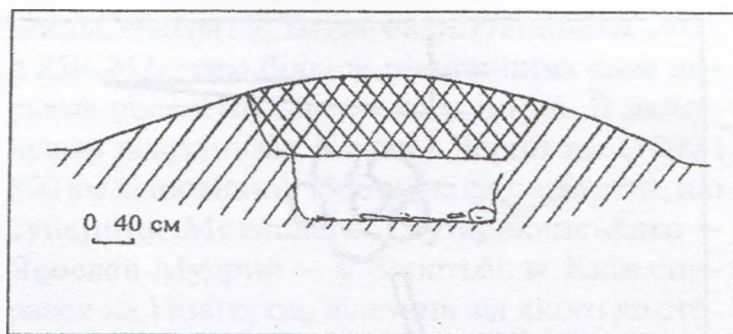

Рис. 2. Нова Слобода, с., Давні Колки, ур.
Перетин кургану. Розкопки Д.Т.Березовця.

гічні матеріали також вказують на балтські впливи на мазовшан і волинян. Дослідники пояснюють їх, із залученням даних гідронімії, балтським субстратом (Рудич, 2003, с.208).

Наявність балтських поховань «валетом» у кількох комплексах Дніпровського Лівобережжя може пояснюватися діяльністю Мстислава Володимировича, який розпорошував полонених по всій підвладній території, на відміну від Ярослава Мудрого, котрий осаджував свою частину невільників компактно, у Пороссі. Оскільки всі, крім автуницьких, поховання «валетом» дитячі або підліткові, то ніякого відношення до функціонування торгових шляхів вони не мають.

Крім поховань «валетом», балтськими можуть бути чоловічі поховання зі східною орієнтацією. Однак безперечні свідчення такої атрибуції отримати складно, оскільки відповідно орієнтовані інгумації зустрічаються і на давньоруських територіях, зокрема, Білорусі, й у синхронних останнім степових комплексах. На зв'язки зі степом вказують тондири із Зеленого Гаю (Приймак, Осадчий, 2005, с. 68-76).

Окремо слід зупинитися на речах балтського походження, які, як правило, зустрічаються на тих самих пам'ятках, де є і предмети дружинної субкультури (металеві литі гудзики, бляшки і пряжки поясного набору). Ці предмети, судячи із наявності слідів литва на одному із металевих гудзиків, виготовлялися у Городному (Колода, 2003, с.129). Такі ж сліди виявлені на пряжці з Саркелу (Плетнева, 2006, с.32, 346).

Однозначно відносити підковоподібні фібули до варязьких речей, як це робить С.П.Щавельов, спираючись на виявлені на Пінзодовському археологічному комплексі слі-

ди виробництва цієї категорії знахідок, неможливо. Підковоподібні фібули найчастіше відомі серед старожитностей балтів, а фібули з багатограними голівками, на думку В.І.Кулакова, завдячують своїй появі фіно-уграм. Характерним є поховання воїна-жерця із Пруссії у кургані № 42 Шестовицького могильника, згідно із інтерпретацією В.І.Кулакова. Цим дослідником визначено й критерії, які дозволяють вирізнити торгові зв'язки від інших, названих ним етнічними контактами. Торгові зв'язки призводять до появи окремих, культурно чужих, знахідок у комплексах місцевого населення, тоді як етнічні контакти дають широкую номенклатуру специфічних для одного з регіонів артефактів у комплексах (Кулаков, 1990, с.111, 116). Складно віднести до варязького, а не балтійського векторів зв'язків Посейм'я, підковоподібні фібули із Духовця під Курськом (Курський музей археології) та Волинцевого під Путивлем (городище Курган, розкопки О.В.Сухобокова), враховуючи, що в останньому випадку є специфічна «західнослов'янська» кераміка (розкопки В.Й.Довженка) (Приймак, 2004, с.35-41).

Щодо соціальної інтерпретації становища полонених «ляхів» у руських землях існують різні точки зору. Сучасні дослідники на матеріалах Поросся доводять, що правобережне селище біля с.Миколаївка, в околицях літописного Юр'єва, яке відрізняється специфічною «польською» керамікою (Кучера, 1998, с.160-165), було «щитом» з боку кочівницького степу для мешканців лівобережного поселення. Саме Б.А.Звіздецький і О.В.Серов свого часу здійснили комплексний аналіз матеріалів городища, селищ і ґрунтових та курганних могильників, досліджених різними ав-

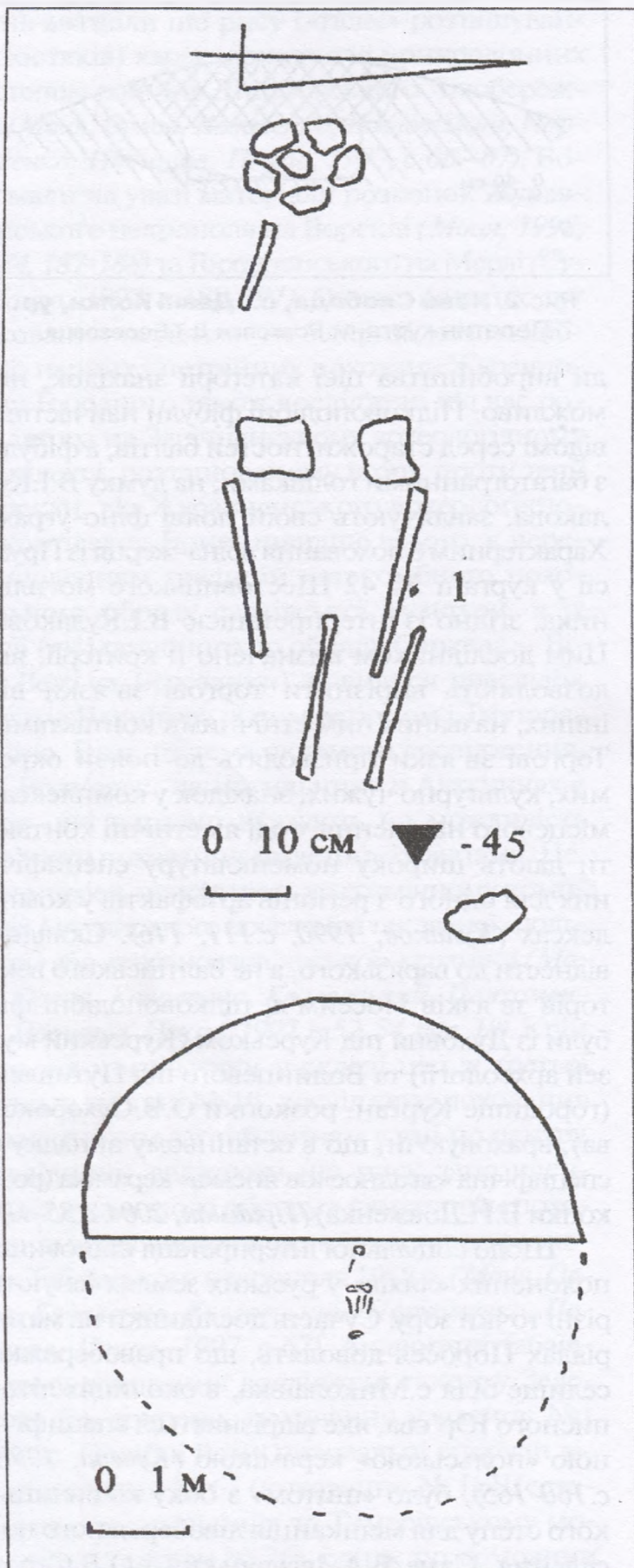

Рис.3. Зелений Гай. Курган № 36. Розкопки П.М.Покаса. План кургану і поховання. Знахідки: 1 - ніж.

торами, чи не вперше підтвердивши на археологічних матеріалах факт переселення полонених «ляхів» Ярославом Мудрим і Мстиславом до меж Русі. Важливим є підтвердження на археологічних матеріалах факту переселення у Поросся «нечітко диференційованої в етнічному і політичному відношенні частини населення» Червенських міст (Звіздецький, Серов, 1988, с. 74). Необхідно зазначити, що у цілому ряді могильників, які супроводжують селища із «польською» керамікою, знаходять есоподібні скроневі кільця, які притаманні західним слов'янам (Моця, 1993, с. 124). Особливо перспективним у цьому плані уявляється Липинський археологічний комплекс, на могильнику якого відкрите поховання із есоподібними скроневими кільцями, а на посаді – значну кількість об'єктів із дуже відмінним від роменського характером домобудівництва (Енуков, 2005, с. 275-306). Ймовірно, воно також пов'язане із віддаленими на захід від Дніпровського Лівобережжя регіонами. У Курську та Шуклинці теж трапляється кераміка західнослов'янського походження, а між Липинським археологічним комплексом і Курськом, на місцезнаходженні Духовель-3 знайдені уламки підковоподібних фібул і браслета, про які вже йшла мова. Очевидно, Посейм'я, як і Поросся, що належало Ярославу Мудрому, було територією розселення польського полону Мстиславом. Разом з тим, слід детальніше розглянути ареал знахідок західнослов'янського і прибалтійського походження на Лівобережжі і правому березі Дніпра, щоб з'ясувати, на яких територіях були поселені полонені із Польщі.

Ще у середині ХХ ст. С.В.Юшковим, Б.Д.Грековим, С.В.Бахрушиним і М.М.Тихомировим дебатовалося питання щодо походів Ярослава Мудрого на «ляхів». Останній дослідник припускав, що, крім відомого за літописними даними походу 1031 р., Ярослав ходив у Польщу ще й у 1026 р. В оцінці статусу полонених історики були єдиними: холопи, челядь, невольники (Приймак, 2006, с. 28-29).

О.П.Моця інтерпретував Автуницьке поселення як населений пункт, жителі якого

були державними смердами (*Моця, 1997, с. 152*). Наявність більш багатих і бідних дворів у Автунічах та існування трьох курганних груп, які інтерпретуються як належні трьом великим сім'ям (останні дані корелюються із матеріалами селища) (*Південноруське село, 2003, с. 196-198*), відсутність істотних відмінностей між курганними похованнями всіх трьох груп дозволила припустити, що на селищі проживало три великі сім'ї.

Оскільки у групі № 3 виявились риси, які притаманні вихідцям із різних регіонів (сидяче поховання, поховання валетом), а також пов'язані з соціальною верхівкою давньоруського суспільства (поховання у заглибленій частині могильної ями — відголосок камерного поховального обряду), можна припускати, що саме ця група могильника належала найзаможнішій частині населення. Їх садиби чітко вирізняють на поселенні. Щодо поховання «валетом» з третьої групи, то воно могло належати залежному населенню. Оскільки на селищі виявлено відносно значну кількість гончарних горнів та кар'єри для видобування глини (*Моця, Орлов, Коваленко, Козловський, Пархоменко, Потапов, Покас, 1997, с. 49*), можна припускати, що залежні «ляхи» (хлопи, челядники) могли бути причетними до гончарного виробництва, на що вказує «західнослов'янський» посуд, а мешканці найбагатшої садиби здійснювали контроль за гончарним виробництвом.

Якщо у майбутньому поховання «валетом» будуть виявлятися лише на території Дніпровського Лівобережжя, це може стати одним з орієнтирів, за якими можна виявляти територію, підвладну князю Мстиславу.

Оскільки мова зайшла про діяльність Мстислава Володимировича, необхідно зазначити, що його базою для захоплення влади у Південній Русі була Тмутаракань. Тмутараканське князівство з'явилося завдяки активності Святослава, який у 965 р. підкорив практично всі території, пов'язані із цим містом, включаючи і Саркел (*Моця, 2007, с. 16*). Досі складно встановити географічні межі Тмутараканського князівства. С.О.Плетньова категорично відкидає навіть можливість залеж-

ності Саркела від Тмутаракані (*Плетньова, 2006, с. 259-261*), тим більше північніших слов'янських поселень Сіверського Дінця. Її засмучують відстані від Києва і Чернігова (1000 і 800 км відповідно). Проте, не слід забувати, що суперник Мстислава Тмутараканського — Ярослав Мудрий — у боротьбі за Київ спирався на Новгород, відстань від якого до столиці Русі була вдвічі більшою. М.Дімнік, починаючи кордони південно—східних руських земель другої половини XI ст., проводив їх по Пслу (*Dimnik, 1994, map.3-5*). Сіверянські землі залишалися, таким чином, ніби у нейтральній зоні між Переяславщиною, Чернігівським князівством і володіннями Мстислава, які, по суті, були залишками Хазарського каганату. Навряд, щоб вони не платили данини у якийсь із названих центрів, а значить, хоча б номінально не відносилися до якогось із князівств.

В.В.Колода, наголошуючи на відмінностях волинцевських і роменських старожитностей, висловив думку, що східні сіверяни у часи Святослава вже не були залежними від Хазарського каганату, домігшись цього власними силами (*Колода, 2005, с. 344*). Хоча навряд чи це так. Швидше, можна розглядати питання про зміну форми отримання данини від сіверян. Для Хазарського каганату, очевидно, сіверянські землі були житницею, на що вказують знахідки землеробських знарядь на Битицькому городищі й пізніших роменських пам'яток, досліджених на Пслі (Новотроїцьке) та у басейні Сіверського Дінця. Крім того, в південно—східних роменських і салтівських старожитностях трапляються арабські монети, які вказують на перебування сіверян і Хазарського каганату в межах однієї грошової системи. На роменській стадії історії сіверян були майже відсутніми знахідки зброї, спорядження вершника і його коня, немає і центру, який би претендував на роль столиці, як Битиця для ранішого, волинцевського, періоду.

Крім того, якщо сіверяни були для Мстислава чужими, що засвідчується його знаменитою цинічною фразою, то постає питання: в якій ролі корінні жителі Лівобережжя брали участь у Листвинській битві: як союзники

чи найманці (аналогічно новгородцям і варягам у Ярослава Мудрого) або підлегли, від яких мало користі, в силу їх бідності, крім хіба що використання в ролі «гарматного м'яса»? Також слід мати на увазі, що «конструктором», хоча й не завжди вдалим, складових частин території Русі (князівств першого типу, за П.П.Толочком) і її геополітичних інтересів був Святослав. Саме він розподілив між своїми синами столи й підвладні останнім території. А тому не виключено, що як свого часу, у IX-X ст., становим хребтом Русі був «шлях із варяг у греки», так і шлях до Тмутаракані, протягом XI ст. тісно пов'язаної із Черніговом, відігравав аналогічну роль у формуванні Тмутараканського князівства. Принаймні, є підстави подивитися під цим кутом зору на сіверянські пам'ятки, розташовані на схід від Сули і на південь від Сейму, де не зафіксовано ранніх міських центрів, які могли б розглядатися як столиця всіх східних сіверян. Адже, наприклад, для Мохнача, розташованого у басейні Сіверського Дінця, датою роменського горизонту є середина X – перша половина XI ст. (Колода, 2005, с.343; 2007, с.13). По суті, це означає, що роменські й боршевські (Саркел) старожитності у степу з'явилися одночасно, внаслідок походів Святослава. Етнічний склад обох населених пунктів також був близьким: переселенці – слов'яни, автохтони – нащадки носіїв салтівської культури. О.Г.Дяченко вважає, що це городище контролювало водний шлях по Сіверському Дінцю та підступи до р.Уди (Малий Донець в епоху Давньої Русі) (Дяченко, 2006, с.71).

Увесь асортимент товарів, які надходили до Саркела – Білої Вежі, Ітіля та у Волзьку Болгарію з Середньої Азії, перелічується у працях В.С.Соловйова, які побачили світ останнім часом: цілі й рубані арабські дирхеми, шовк, рис, сухофрукти, бавовняні тканини. У зворотному напрямку йшли віск, мед, шкіри, худоба і раби (Соловьев, 2006, с.266). Оскільки золотоскляне намисто у Волзькій Болгарії практично майже не зустрічається, можна припускати, що воно ввозилося до Русі, а вже звідти потрапляло у Саркел. Щодо Тмутаракані, про місце якої в якості пункту

транзиту намисто у межі Русі висловлюють припущення раніше автор, то поки що аргументів, які б вказували на її роль в імпорті цієї категорії знахідок ще не виявлено (констатація В.В.Енукова, за даними 2007 р.).

Мстислав Володимирович, тісно пов'язаний із Тмутараканню, отримав у своєму порядку спадку спустошену протягом десятиліття (1015 - 1026 рр.) територію Лівобережжя. Розселення полонених «ляхів» сприяло швидкому відновленню демографічного потенціалу регіону, дозволяло асимілювати нащадки полонених і сприяло феодалізації сіверянської «глибинки», збільшуючи кількість феодально залежного населення. До функціонування торгових шляхів Русі, зокрема, Дніпровського і Булгар – Київ та Чернігів – Тмутаракань, безпосереднього відношення балтських переселенці не мали.

Література

- Зверуго Я.Г.* Киев и земли Белорусского Поморья // Киев и западные земли Руси. – Минск: Наука и техника, 1982. – С.109-125.
- Звіздецький Б.А., Серов О.В.* Пам'ятки давньоруського часу поблизу с. Миколаївка на Росі. Археологія. – Київ, 1988. – № 61. – С. 67-76.
- Дяченко В.Д., Моця О.П.* Жовнинський могильник XI - XIII ст. // Археологія. – Київ, 1980. – № 54. – С.82-90.
- Дяченко А.Г.* Древнерусское Харьковское городище и «жилой город» Харьков середины XVII в. (к проблеме исторической преемственности в процессе возрождения восточнославянских городищ эпохи позднего средневековья) // Археология Юго-Востока Руси: Мат-лы IV науч. конф. – Елец: изд. ЕГУ им. И.А.Бунина, 2006. – С.61-77.
- Енуков В.В.* Славяне до Рюриковичей. – Курск: Учитель, 2005. – 352 с.
- Колода В.В.* Работы на средневековых памятниках в с.Городное // АБУ 2001-2002 рр. – Київ: Шлях, 2003. – С. 129-131.
- Колода В.В.* К вопросу о наследии Хазарского каганата и его роли в истории восточных славян // Хазары. Евреи и славяне. – Том 16. – Иерусалим: – Москва: Гешарим; Мосты культуры, 2005. – С.338-345.
- Колода В.В.* Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його

го округи // Археологія. — Київ, 2007. — № 2. — С.9-15.

Кулаков В.И. Ирзекапинис и Шестовицы // Проблемы археологии Южной Руси. — Киев: Наук. думка, 1990. — С.111-116.

Кучера М.П. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам'ятках // Історія Русі — України (історико-археологічний збірник). — Київ: вид. ІА НАНУ, 1998. — С.160-165.

Лысенко П.Ф. Киев и Туровская земля // Киев и западные земли Руси. — Минск: Наука и техника, 1982. — С. 81-108.

Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники по реке Сулы. — Курск, 1996. — 159 с.

Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. (по данным погребальных памятников) — Киев: Наук. думка, 1987. — 168 с.

Моця О.П. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів). — Київ: вид. ІА НАНУ, 1993. — 160 с.

Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Козловський А.О., Пархоменко О.В., Потапов О.В., Покас П.М. Поселення X - XIII ст. біля с. Автуничі // Південноруське село IX - XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). — Київ: вид. ІЗМН, 1997. — С.34-69.

Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар — Киев: Пути. Связи. Судьбы. — Киев: Киев. Академия евро-бизнеса, 1997. — 192 с.

Моця О.П. Південна «Руська земля». — Київ: Корвін прес, 2007. — 264 с.

Плетнева С.А. Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфическое исследование. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 2006. — 392 с.

Приймак В.В. Поховальний комплекс поблизу Софроніївської пустині у Посейм'ї (за розкопками Д.Т.Березовця) // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини / Мат-ли третьої наук.-практ. конф. — Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. — С.35-41.

Приймак В.В., Осадчий Е.Н. Иноэтничные комплексы Зеленогайского курганного могильника // Днепро-Донское междуречье в эпоху раннего средневековья. — Воронеж: Истоки, 2005. — С.68-76.

Приймак В.В. Погляди Б.Д.Грекова на адміністративно-територіальний устрій Русі у світлі археологічних даних // Історична пам'ять. — Полтава, 2006а. — № 1. — С. 27-35.

Приймак В.В. Дослідження роменсько-давньоруських пам'яток на шляху із Чернігова у Тмуторокань // Археологія. — Київ, 2006б. — № 3. — С.65-72.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення північних районів України X-XIII століття (пра-

вий берег Дніпра) // Vita antiqua. — Київ, 2003. — № 5-6. — С.202-214.

Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. — Москва: Наука, 1982. — 328 с.

Седов В.В. Балты // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. — Москва: Наука, 1987. — С.353-456.

Соловьев В.С. Древняя Русь и Средняя Азия (к вопросу о культурных связях) // Археология Юго-Востока Руси: Мат-лы IV науч. конф. — Елец: изд. ЕГУ им. И.А.Бунина, 2006. — С.264-267.

Сухобоков О.В., Моця О.П. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області // Археологія. — Київ, 1987. — № 58. — С.83-93. **Сухобоков О.В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.) — Київ: Наук. думка, 1992. — 216 с.

Шунаков Е.А. «Восточные территории» Древней Руси в конце X — начале XIII вв. (Этнокультурный аспект) // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. — С.82-93.

Dimnik M. The dynasty of Chernigov. 1054-1146. — Toronto, 1994. — 485 p.

В.В.Приймак

Балтские погребения с древнерусских памятников Днепровского лесостепного Левобережья

Резюме

В статье анализируются погребальные комплексы, происходящие из четырех памятников Днепровского лесостепного Левобережья (Жовнин, Новая Слобода, Зеленый Гай), а также Черниговского Полесья (Автуничы). Они представляют собой погребения «валетом», определенные А.П.Моцей как балтские. Наличие таких погребений является одним из индикаторов (эсвидные височные кольца и кольцевидные фибулы, а также характерная «польская» керамика, выделенная М.П.Кучерой) присутствия населения из западнославянского ареала.

Очевидно, эти погребения появились на территории Левобережья вследствие походов князей Ярослава Мудрого и Мстислава на территорию Польши в 1031 г. По мнению историков С.В.Юшкова, Б.Д.Грекова, М.Н.Тихомирова, С.В.Бахрушина, захваченные в плен на территории Польши пленники были лично зависимыми людьми (холопы, челядь).

К функционированию торговых путей Руси, в частности, Днепровского, Булгар — Киев и Чернигов — Тмутаракань непосредственного отношения балтские переселенцы не имели.

02.02.2008.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА МИКОЛАЇВСЬКІЙ ГІРЦІ У ПОЛТАВІ

У жовтні 2007 р. Полтавським загоном Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА проведені охоронні наглядові археологічні дослідження на посаді літописної Лтави, на Інститутській горі, в історичному центрі м.Полтава, по Першотравневному просп., 15 — Першотравневному пров., 5, що розпочаті неподалік цієї ділянки ще 1997 р. (Супруненко, Кулатова, Левченко, Приймак, 1997, арк. 3-8).

Під час досліджень виявлені рештки: двох житлово-господарських об'єктів давньоруського часу (прирізка 1), двох ям XI ст., семи ям і перекопів XVIII ст., залишки дев'яти поховань кінця XVII — початку XVIII ст., новітні об'єкти, в т.ч. котлован від заглибленої частини приміщення цеху цегельні рубежу XVIII-XIX ст. Також отримані надійні археологічні підтвердження заселення округи Миколаївської гірки у Полтаві не тільки за давньоруської доби та епохи пізнього українського середньовіччя, а й у скіфській час та населенням роменської археологічної культури.

Частково досліджені рештки двох однотипних, заглиблених у материк давньоруських споруд, яким за польовою документацією присвоєні номери «житла» 1 та 2.

«Житло» 1 — рештки заглибленої в ґрунт споруди, частково пошкодженої земляними роботами і фундаментами XIX ст., а також цвинтарем однієї з церков фіналу козацької доби. Досліджувалися вони з глибини 0,5 м (рис.1).

Збережені розміри виявленої частини заглибини котловану наступні: довжина — 2,50 м; ширина — 3,50 м; глибина — 1,50-1,55 м від рівня денної поверхні. У плані котлован мав прямокутну форму. Його материкові стінки поступово звужувалися донизу, переходячи у вирівняне материкове дно. Орієнтований котлован стінами у меридіональному напрямку, із незначним відхиленням до північного заходу. Вздовж стінок про-

стежені рештки обвуглених дерев'яних плах довжиною 0,7-0,8 м, що лежали в заповненні. На відстані 0,20 м від східної стінки виявлені рештки стовпової ямки, діаметром 0,4 м і глибиною 0,1 м (рис.1). Меридіональні краї «житла» 1 так і не були виявлені, через руйнування південної частини споруди та залягання північної під траншеєю кабелю зв'язку.

Заповнення досить однорідне, переважно чорноземне. Верхня частина позначалася просівом прошарку вуглин (рис.1), що лежав практично через всю ширину котловану, з глибини 0,55 до 0,85 м. Вірогідно, це рештки знищеного вогнем перекриття, із яким, напевне, варто пов'язувати залишки плах, виявлених на тому ж рівні. Ще один прошарок, зі значним вмістом вуглин над суглинковим затьоком, був відмічений на глибині 0,85-1,00 м; він містив залишки печини, що тяжіли ближче до східної стінки. Практично на дні відзначені також суглинкові затьоки. В заповненні «житла» знаходилися фрагменти кераміки, рештки зруйнованих корозією залізних виробів та кістки тварин.

Знахідки представлені матеріалами, диференційованими за двома прошарками, відповідно, на рівнях 0,5-1,0 м та 1,0-1,5 м.

Перший з них характеризується вмістом перевідкладених знахідок різних періодів, — від скіфського часу до епохи пізнього українського середньовіччя (рис.2). Найчисленніші — уламки ліпної кераміки роменської культури, пізнього її етапу, серед яких — вінця посудин як без орнаменту, так і прикрашених по зрізу відбитками гусеничного штампугу, у верхній частині тулуба — подвоєним зигзагом. Такий же орнамент нанесений на стінках посудин (рис.2:3-6,8). З усього загалу матеріалів роменської культури виділяється уламок стінки горщика, виготовленого на повільному гончарному крузі (рис.2:7). Дослідники вважають, що подібні вироби належали до перехідної — від ліпної до гончарної —

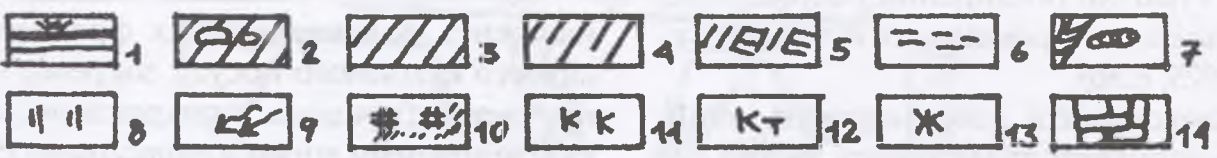
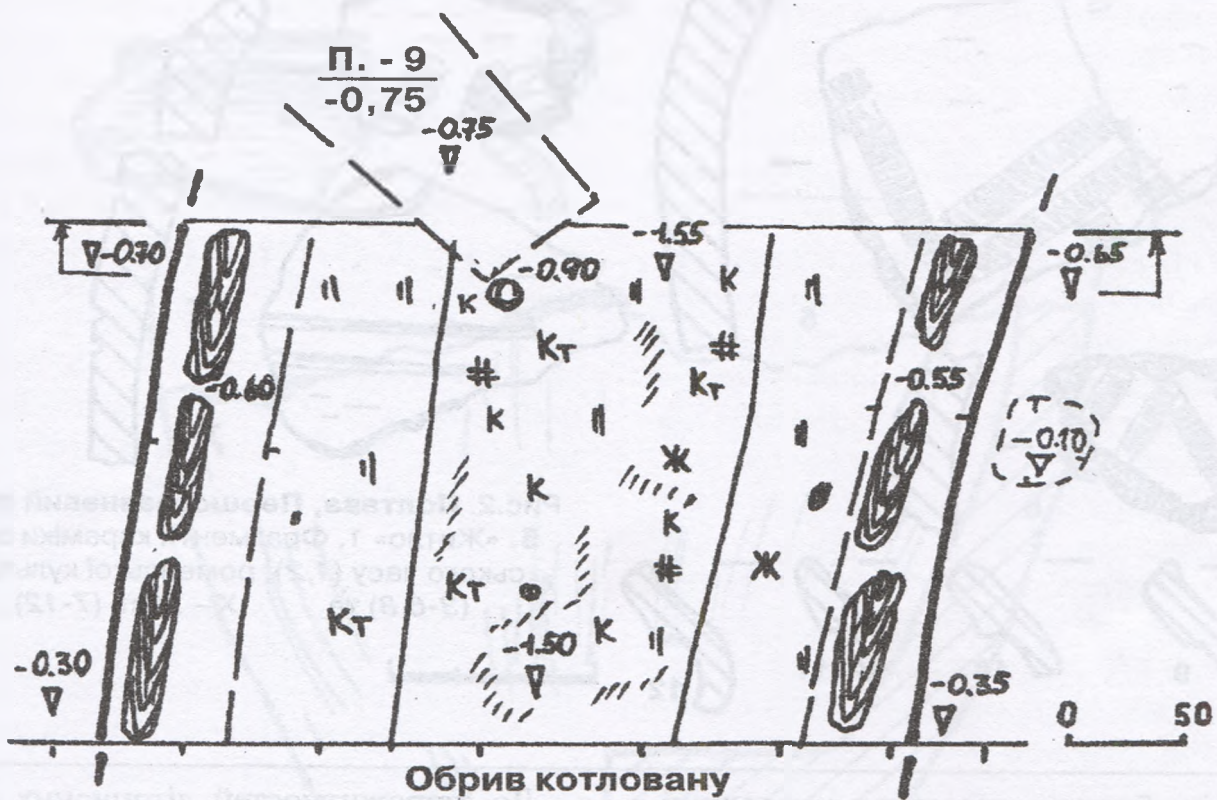
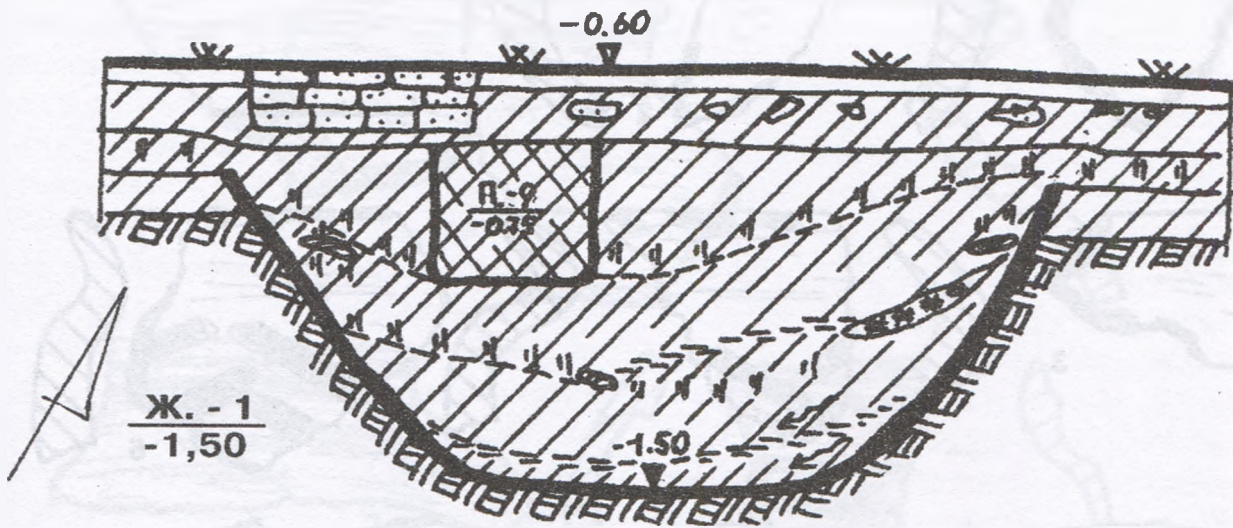

Рис.1. Полтава, Першотравневий пров., 5. Прирізка 1.
План та перетин частини дослідженого котловану «житла» 1.

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — будівельне сміття XIX – XX ст.; 3 — чорноземні культурні нашарування; 4 — нашарування роменсько-давньоруського часу; 5 — материк; 6 — суглинкові затьокі; 7 — рештки обгорілого дерева; 8 — вуглини; 9 — сліди затьоків; 10 — шматки печини, обмазки та попіл; 11 — фрагменти кераміки; 12 — кістки тварин; 13 — рештки зруйнованих корозією залізних виробів; 14 — фундамент будинку поч. XIX ст.

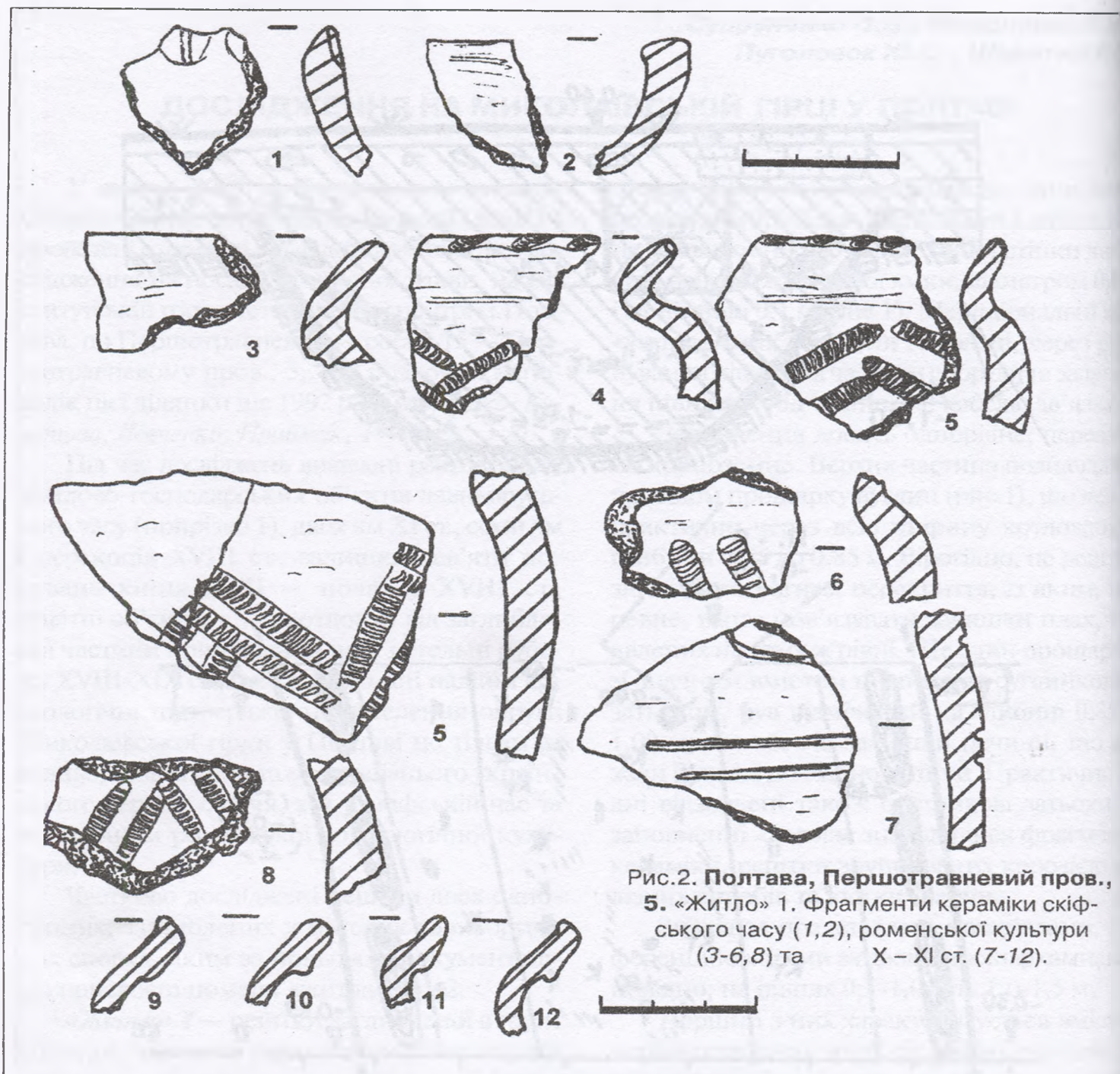

Рис.2. Полтава, Першотравневий пров., 5. «Житло» 1. Фрагменти кераміки скіфського часу (1,2), роменської культури (3-6,8) та X – XI ст. (7-12).

технології і набули поширення у середовищі носіїв пізнього етапу роменської культури (Сухобоков, 1975, с.80).

До давньоруської доби належать вінця горщиків манжетоподібного типу, з чітко вираженим канелюром із внутрішнього боку (рис.2:9-12), які можна датувати початком — серединою XI ст., а також інші керамічні уламки.

Нижній шар заповнення характеризується відсутністю матеріалів доби козаччини, в ньому представлені винятково знахідки роменського і давньоруського часу.

До старожитностей літописних сіверян належить ряд керамічних фрагментів від ліпного кухонного посуду, зокрема, — верхніх частин горщиків, прикрашених на плічках скошеними вправо, нанесеними гусеничним штампом лініями, неорнаментованих вінець від однієї посудини, що мають косий зріз (рис.3:1,5-6), розвал приденної частини невеликого роменського ліпного горщика (рис.3:7).

Більш репрезентативним є комплекс знахідок давньоруського часу. Серед них — кілька вінця товстостінних горщиків ман-

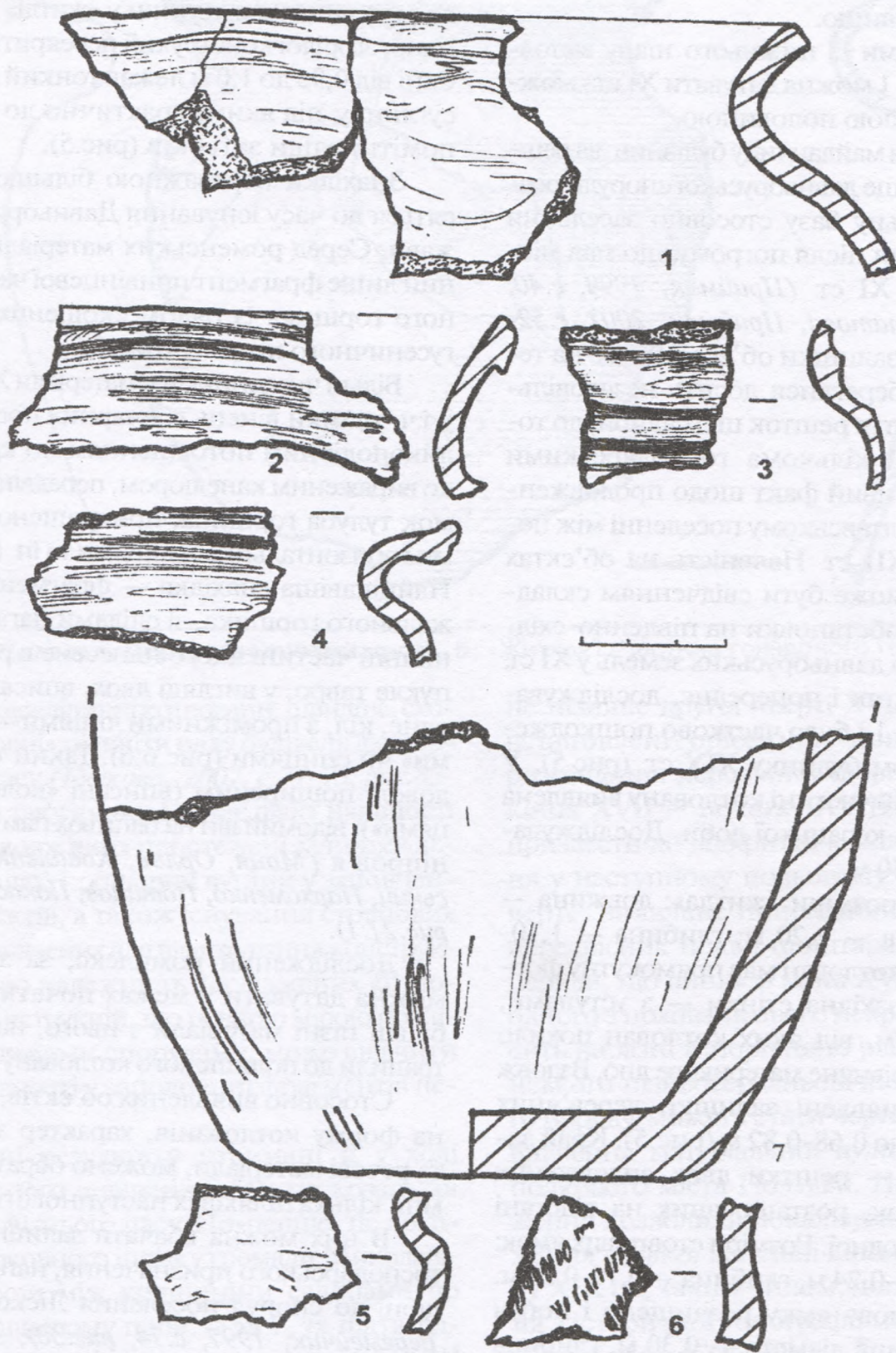

Рис.3. Полтава, Першотравневий пров., 5. «Житло» 1. Уламки посуду роменської культури (1, 5-7) та X – XI ст. (2-4).

кетоподібного типу, з ледь виділеним канелюром з внутрішнього боку, розвал верхньої частини подібної посудини, з вінцем манжетоподібного типу та з чітко вираженим ка-

нелюром всередині (рис.4). Давньоруський керамічний комплекс можна датувати в цілому XI ст. До цього ж часу, напевне, слід віднести й два уламки кам'яних жорен, вито-

товлених із туфу та рожевого овруцького пірофілітового сланцю.

За знахідками із нижнього шару заповнення, «житло» 1 можна датувати XI ст., можливо, його першою половиною.

Відкриття на майданчику будівництва решток описаної вище давньоруської споруди розширює джерельну базу стосовно заселення літописної Лтави після погрому, що мав місце на початку XI ст. (*Приймак, 1999, с.40; Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001, с.52-76*). Як відомо, залишки об'єктів XI ст. на території міста збереглися досить незадовільно. Тому відкриття решток цієї садиби, до того ж, оточеної кількома господарськими ямами, — важливий факт щодо продовження життя на Полтавському поселенні між початком XI та XII ст. Наявність на об'єктах слідів пожежі може бути свідченням складної історичної обстановки на південно-східному порубіжжі давньоруських земель у XI ст.

«Житло» 2, як і попереднє, досліджувалося у прирізці 1 і було частково пошкоджене фундаментом будинку XIX ст. (рис.5). У північно-східній частині котловану виявлена яма поховання козацької доби. Досліджувалося з рівня 0,40 м.

Збережені розміри «житла»: довжина — 2,50 м; ширина — 2,20 м; глибина — 1,10-1,20 м. У плані котлован мав прямокутну форму. Східна та західна стінки — з уступами, глибиною 0,2 м, від яких котлован похило переходив у вирівняне материкове дно. Вздовж цих уступів виявлені залишки дерев'яних плах, довжиною 0,68-0,82 м (рис.5). Край західної стінки — рештки двох видовжених стовпових ямок, розташованих на відстані 1,30 м одна від одної. Розміри стовпових ямок: діаметр — 0,22-0,24 м, глибина — 0,10-0,20 м. Подібну стовпову ямку розчищено і поруч західної стінки; її діаметр — 0,30 м, глибина — 0,15 м.

Заповнення котловану складалося із чорнозему зі включенням вуглин, попелу, фрагментів печини, уламків кераміки та кісток тварин. Як і в попередньому випадку, на рівні виявлення згорілих плах був присутній прошарок вуглин, розташований на глибині 0,6-

0,8 м. Місцезнаходження цього шару подібне до залягання шару вуглин у «житлі» 1, — вірогідно, згорілої конструкції перекриття. На глибині від 0,95 до 1,0 м лежав тонкий прошарок суглинку, під яким, практично до дна, були помітні сліди затьоків (рис.5).

Знахідки переважною більшістю відносяться до часу існування Давньоруської держави. Серед роменських матеріалів — наявний лише фрагмент привінцевої частини ліпного горщика із рядом скошених відбитків гусеничного штампугу (рис.6:5).

Більш численними є матеріали XII-XIII ст., у т.ч. уламки вінець гончарних посудин з великоподібним потовщенням по краю, з чітко вираженим канелюром, передвінцевий уламок тулуба горщика, прикрашеного врізними горизонтальними лініями та ін. (рис.6:2-4). Найцікавіша знахідка — фрагмент дна кружального горщика, зі слідами нагару, на зовнішній частині якого нанесене в рельєфі випукле тавро, у вигляді двох, вписаних одне в одне, кіл, з проміжними лініями-«пелюстками» чи спицями (рис.6:6). Такий тип тавра є доволі поширеним (вписані «колеса зі спицями»), відомий він на багатьох пам'ятках Подніпров'я (*Моця, Орлов, Коваленко, Козловський, Пархоменко, Потапов, Покас, 1997, с.54, рис.21:1*).

Досліджений комплекс, за знахідками, можна датувати у межах початку XII ст., а більш пізні матеріали з нього, напевне, потрапили до полишеного котловану випадково.

Стосовно виявлених об'єктів, то з огляду на форму котлованів, характер заповнення та речові матеріали, можемо обрати, принаймні, кілька шляхів їх наступної інтерпретації.

В них можна вбачати залишки об'єктів господарського призначення, наприклад, подібні до споруд поселення Ліскове (*Шекун, Веремейчик, 1997, с.74, рис.30*), з огляду на наявність у заповненні значної кількості кісток тварин. Певною мірою, об'єкти, індексовані як «житла» 1 і 2, нагадують споруду, досліджену В.О.Петрашенко на Монастирку, на Західному городищі, поблизу валу (*Видейко, Терпиловський, Петрашенко, 2005, с.138, рис.3.22*), яка визначена як яма-зольник.

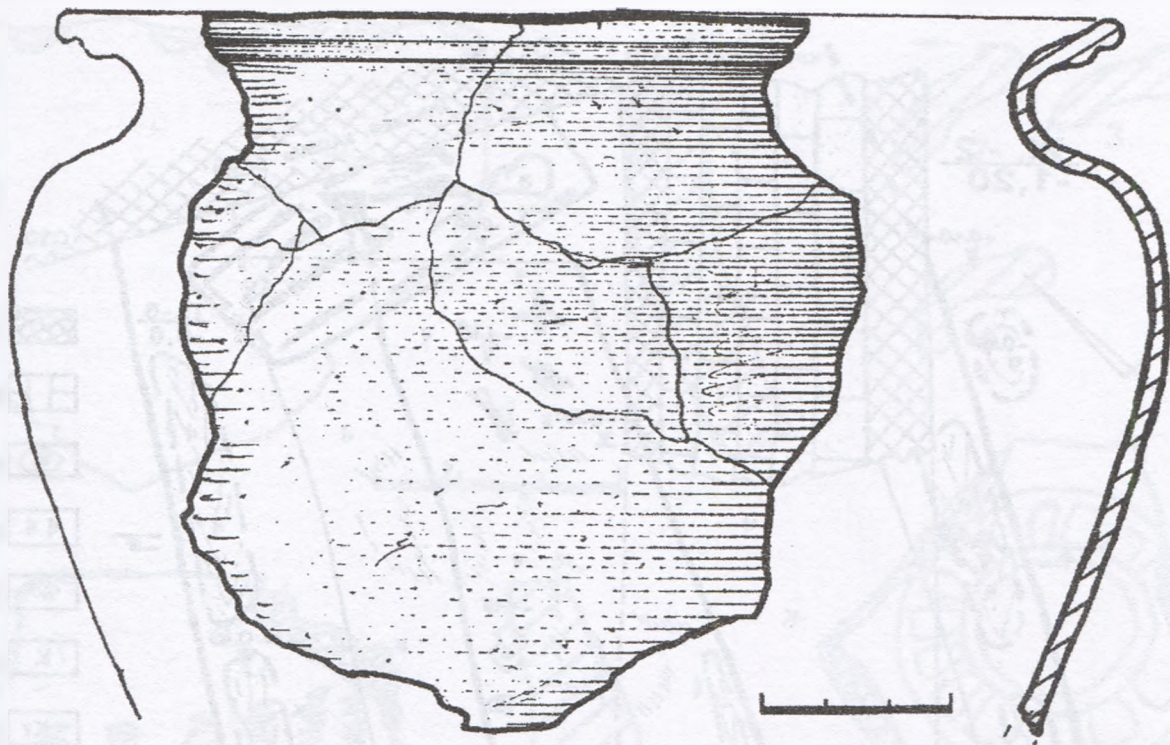

Рис.4. Полтава, Першотравневий пров., 5. «Житло»1. Частина гончарного горщика XI ст.

Проте, досліджені котловани, швидше, схожі на «холодні» підкліти ряду будівель давньоруського часу (Енукова, 2007, с.71-73, рис.83-85, 87). На таку думку схиляє факт наявності уступів, вздовж яких простежені залишки дерев'яних плах, прошарки вуглин у заповненні цих об'єктів, а також існування стовпових ямок, призначених для влаштування конструкції стін. Про належність досліджених котлованів до конструкцій, що певною мірою пов'язані з житловими спорудами, може свідчити і факт наявності у заповненні фрагментів печини.

Виразні результати отримані й у ході археологічного вивчення об'єктів козацької доби та новітнього часу. По-перше, це локалізація церковного шинку громади Миколаївської церкви між колишніми садибами по Першотравневому пров., 5 та 7, та підтвердження часу його існування від початку XVIII до початку XIX ст. По-друге, локалізація цвинтарю, вірогідно, Георгіївської церкви, поховання якого тяжіли до надсхилля, ближче до колишніх садиб за №№ 7 та 9/1 по Першотравневому провулку. До речі, отримані дані й щодо датування цього цвинтаря часом

не пізніше другої чверті XVIII ст. По-третє, встановлені орієнтири пошуку залишків розміщення дерев'яної Георгіївської церкви кінця XVII — початку XVIII ст., які можуть призвести до відкриття місця її розташування у наступному польовому сезоні. По-четверте, виявлене присадибне кладовище — передвісник появи цвинтаря Миколаївської церкви, що виник в кінці XVII ст. Матеріали одного з поховань цього некрополя (№ 4) досить виразні й порівняно рідкісні для українського пізньосередньовічного поховального обряду, можуть стати черговою сторінкою вивчення матеріальної культури населення полкового міста Полтави. По-п'яте, дослідження дозволили локалізувати місцезнаходження міської цегельні кінця XVIII — початку XIX ст., таким чином, доповнивши знання з історичної топографії міста початку новітньої доби (Супруненко, Мироненко, Пуголов, Шерстюк, 2007-зв., 165 арк.).

Насамкінець, охарактеризуємо одне з дев'яти поховань цвинтаря XVII ст. поблизу Миколаївської церкви. Це поховальний комплекс кінця XVII ст., із яскравим супровідним інвентарем — деталями одягу небіжчиці

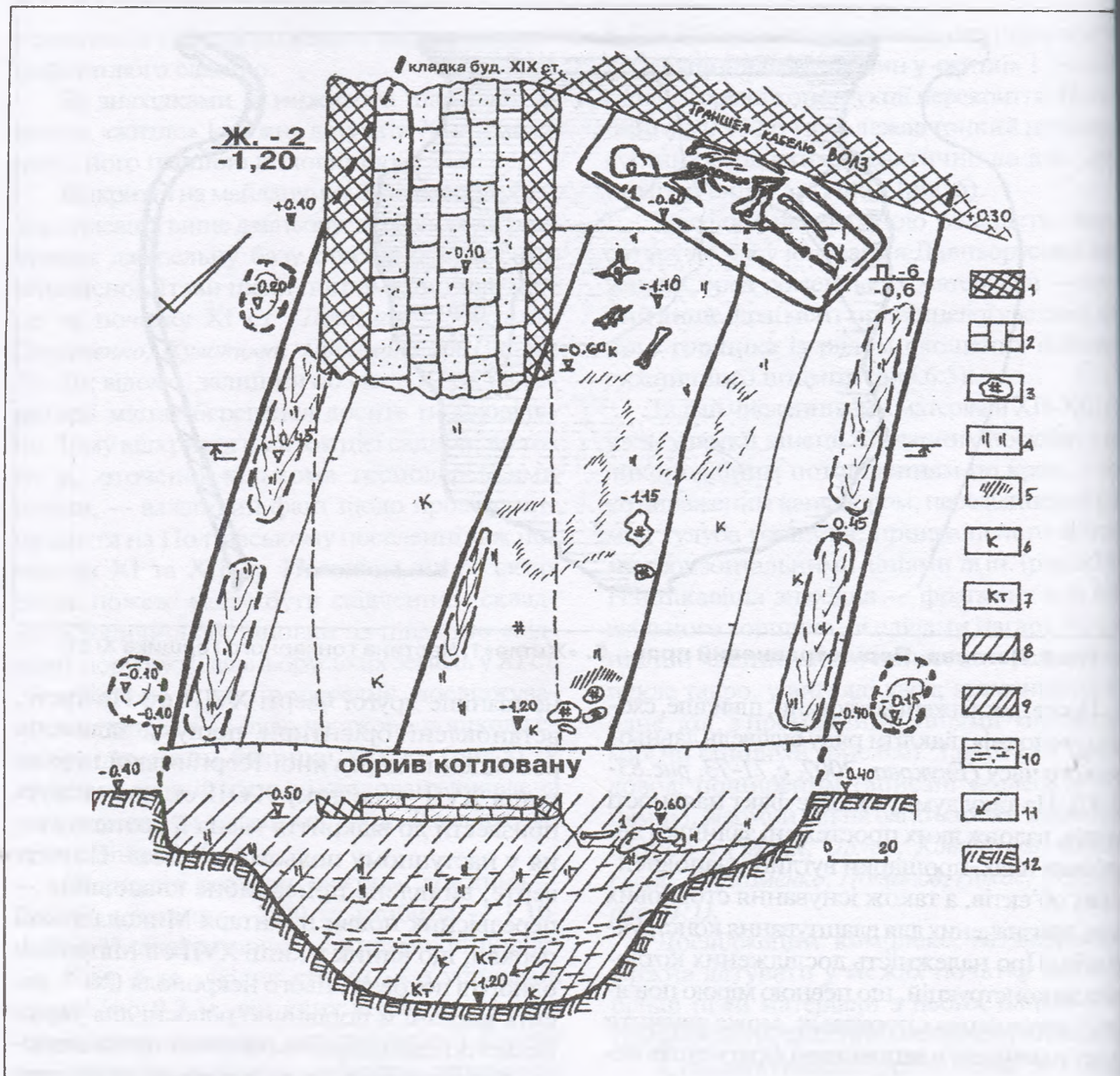

Рис.5. Полтава, Першотравневий пров., 5. Прирізка 1. «Житло» 2. План та перетин частини дослідженого котловану і поховання 6 другої чверті XVIII ст.

Умовні позначення: 1 — перекопи; 2 — фундамент будинку поч. XIX ст.; 3 — уламки печини; 4 — вуглини; 5 — попіл; 6 — фрагменти кераміки; 7 — кістки тварин; 8 — чорноземне заповнення; 9 — чорноземне заповнення роменсько-давньоруського часу; 10 — суглинок; 11 — затьоки; 12 — материк.

(гудзики від плечового одягу, обрядова голка, рештки намітки з тонкої тканини та парчевого очіпка під нею). **Поховання 4** виявлене на глибині 1,20 м від «0», його яма орієнтована на захід — південний захід, розміри 0,65-0,80 x 2,05-2,07 м (рис.7). У заповненні виявлені рештки труни (0,54 — 0,70 x 2,00 м), сліди обрядових свічок в оголів'ї гробовища та фрагментарно збережений кістяк помер-

лої — жінки віком 50-60 років, близько 152 см на зріст (визначення антрополога А.В.Артем'єва). Південно-східна частина ями перерізана дещо пізнішим похованням дитини (№ 8). На кістках грудної клітки померлої, ближче до правого боку, у два вертикальні ряди розмішувалися різнотипні, як за зовнішнім виглядом, так і за технікою виготовлення, гудзики (рис. 7:1,2).

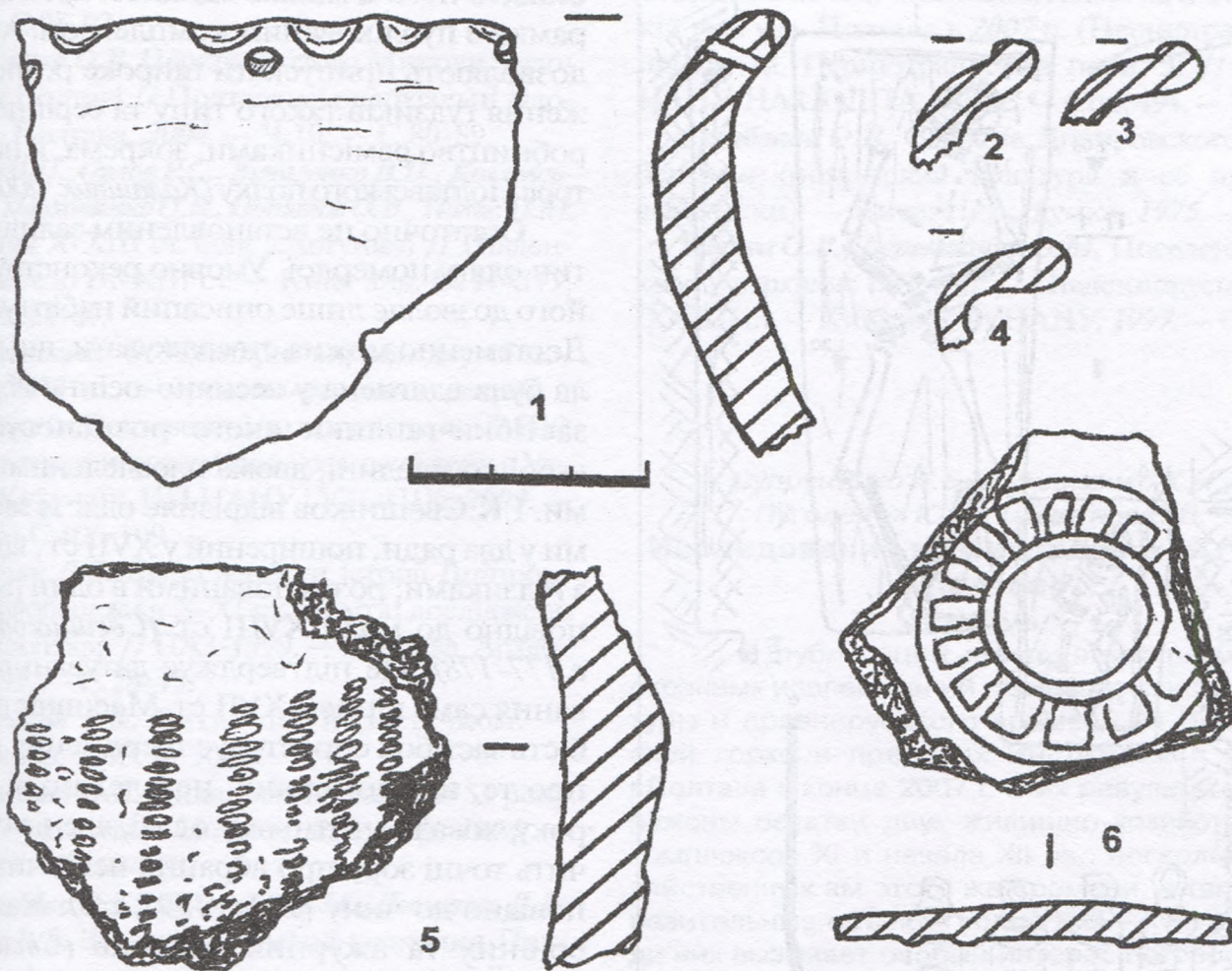

Рис.6. Полтава, Першотравневий пров., 5. «Житло» 2. Фрагменти кераміки із заповнення котловану: скіфського часу (1), роменської культури (5), доби Київської Русі (2-4, 6).

За вище названими ознаками гудзики можна розподілити на чотири типи:

1. Бронзові, литі, з еліпсоподібним у перерізі та округлим в плані, сплющеним (в одного — з ребром посередині) щитком, що має неправильної форми отвір у верхній частині, та витягнутим, нерівним у діаметрі вушком із петлею. Висота виробів — 1,0-1,3 см, діаметр щитка — 0,8-0,9 см. Гудзиків такого типу було 5 (рис.7:2.I).

2. Бронзові, литі, з кулястим щитком, орнаментованим посередині горизонтальним паском з двох рядів паралельних насічок і п'ятипелюстковою розеткою на лицьовому боці щитка, з аналогічних подвійних рядів насічок, з витягнутим округлим вушком та потовщенням-упором на місці стику з тулубом. Висота — 1,45 см, діаметр щитка — 0,90-0,95 см. Один із двох примірників має отвір збоку на тулубі (рис.7:2.II).

3. Срібний литий гудзик зі щитком неправильної овальної форми, пустотілий всередині, спаяний з двох напівсферичних половинок, із соскоподібним виступом на лицевій поверхні, орнаментований двома горизонтальними паралельними смугами на боці і 18-тигелюстковою розеткою з насічок навколо виступу; у верхній половині щитка має невеликий отвір; вушко припаяне, напівкругле у профілі (рис.7:2.III). Висота — 1,42 см, діаметр щитка — 0,7 см.

4. Бронзовий литий ажурний шестикутний гудзик, у перетині розподілений на 13 сегментів; вушко невисоке, з круглим отвором. Висота — 1,2 см, умовний діаметр щитка — близько 1,0 см (рис.7:2.IV)

Таким чином, гудзики складають практично повний набір застібок до поховального одягу небіжчиці. Аналогії, за технікою виробництва, до виробів 2-го і 3-го типів

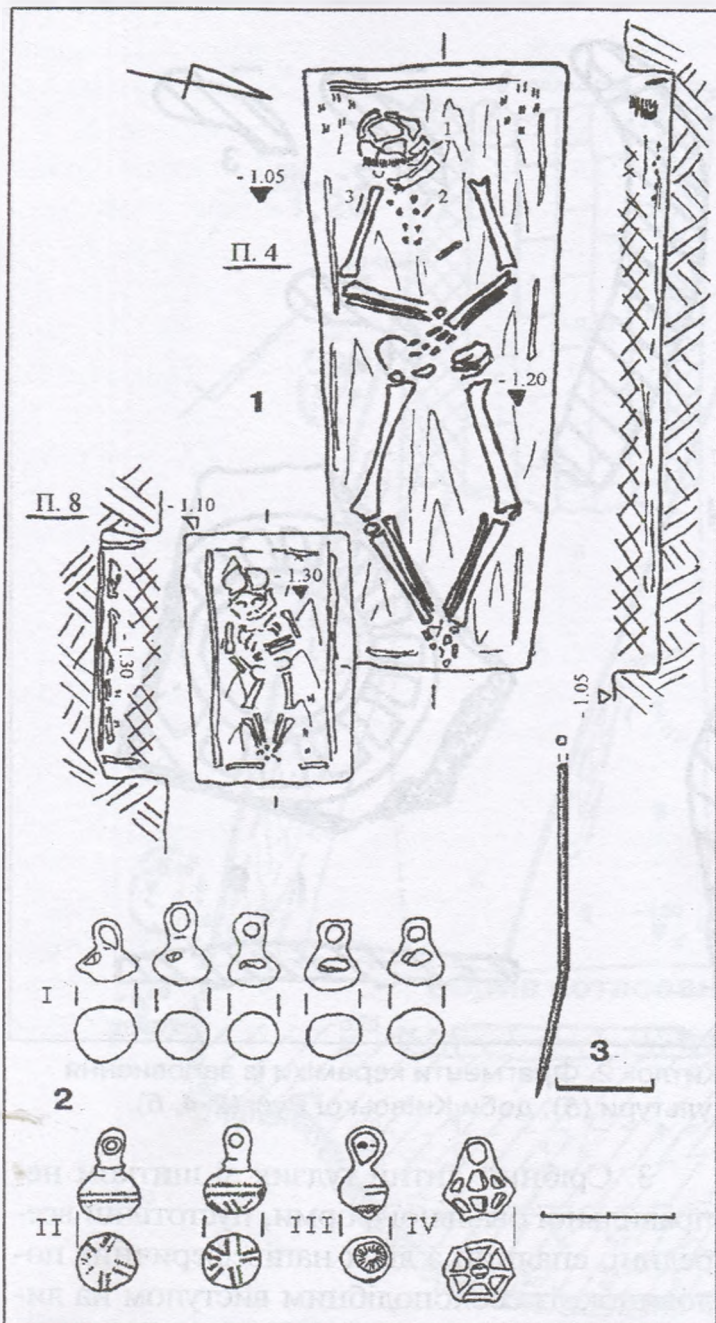

Рис. 7. Полтава, Першотравневий пров., 5.

1 — план поховань 4 і 8; 2 — гудзики з поховання 4 (бронза, срібло); 3 — голка (бронза).

відомі серед предметів монетно-речового скарбу, схороненого близько 1695 р. поблизу с. Лелюхівка на Полтавщині (Попельницька, 2003, с. 106-109). Аналогічні литі кулясті гудзики походять з місця битви під Берестечком (Свешніков, 1993, с. 177). Найближчою аналогією гудзика 3-го типу, як за технікою виконання, так і в орнаментиці, є срібні вироби зі складу монетно-речового скарбу з Диканьки, виявленого 1953 р. (Супруненко, 1994, с. 153). Слід відзначити, що датування цього скарбу самим початком XVIII ст. (Там само, с. 157),

ставить його в майже однакові хронологічні рамки з публікованим комплексом. Аналогії дозволяють припускати широке розповсюдження гудзиків такого типу та серійне їх виробництво ремісниками, зокрема, й на території Полтавського полку (Калашник, 2008, с. 96).

Остаточно не встановленим залишається тип одягу померлої. Умовно реконструювати його дозволяє лише описаний набір гудзиків. Достеменно можна стверджувати, що померла була вдягнена у весняно-осіннє вбрання, застібки-гаплики якого розташовувалися вгорі посередині, двома паралельними рядами. І.К.Свешніков відрізняє одяг із застібками у два ряди, поширений у XVII ст., від одягу з гудзиками, розташованими в один ряд, відповідно до моди XVIII ст. (Свешніков, 1993, с. 177-178). Це підтверджує датування поховання саме кінцем XVII ст. Масивність і грубість застібок спростовує твердження Н.Біди про те, що померлих, незалежно від пори року, ховали у літньому одязі, але не суперечить точці зору про вбрання небіжчиків відповідно до чину (Біда, 1997, с. 8). Наявність срібних та ажурних гудзиків (Свешніков, 1993, с. 178) у комплекті дозволяє припускати порівняно високий майновий статус родини померлої (Калашник, 2008, с. 96).

Таким чином, поховальний комплекс можна віднести до кінця XVII ст. і пов'язати його з некрополем на місці майбутньої Миколаївської церкви, що була споруджена на рубежі XVII—XVIII ст. (Коваленко, 2004, с. 82).

Література

Біда Н. Поховально-поминальна обрядовість / Бібліотечка альманаху "Великдень". — Решетилівка, 1997. — 24 с.

Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашєнко В.О. Давні поселення України. — Київ, 2005. — 190 с.

Енужова О.Н. Домостроительство населения Сейма и Псла в IX-XIII вв. — Курск: изд. Курск. ун-та, 2007. — 220 с.

Калашник Є.С. Деталі жіночого поховального убору XVII ст. з Полтави // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: М-ли VII міжнар. студен. наук. археол. конф. (Чернігів, 11-13

квітня 2008 р.). — Чернігів: Сіверянська думка, 2008. — С.95-97.

Коваленко О.В. Церква святого Миколи Чудотворця в Полтаві // Полтавські єпархіальні відомості. — Полтава, 2004. — Ч.10. — С.80-89.

Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Козловський А.О., Пархоменко О.В., Потапов О.В., Покас П.М. Поселення X-XIII ст. біля с.Автуничі // Південноруське село IX-XIII ст. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1997. — С.34-69.

Попельницька О. Ювелірні вироби другої половини XVII ст. з монетно-речового скарбу з с.Пелюхівка на Полтавщині (за матеріалами НМІУ) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОPIK, 2003. — Вип.12. — С.106-109.

Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X-XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.28-43.

Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — 304 с.

Супруненко О.Б. Диканський скарб 1953 року // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1994. — Число II. — С.152-158.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави в 1997 році // НА ІА НАН України. — Ф.е. — 1997/109. — Ч.1. — 45, 129 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Півноброменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — №1 (9). — С.52-76.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про наглядні охоронні до-

слідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м. Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп. 15, Першотравневий пров. 5) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 494. — 165 арк.

Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобережжя (роменская культура и её предшественники). — Киев: Наук. думка, 1975. — 168 с.

Шекун О.В., Веремейчик О.М. Поселення Ліскове у верхів'ях р.Білоус // Південноруське село IX-XIII ст. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1997. — С.69-98.

*Супруненко А.Б., Мироненко К.Н.,
Пуголовок Ю.А., Шерстюк В.В.*

Исследования на Николаевской горке в Полтаве

Резюме

В публикации приводятся результаты охранных исследований посада роменской культуры и древнерусского времени на Николаевской горке в пределах Институтской горы в г.Полтава в конце 2007 г. В их результате обнаружены остатки двух жилищно-хозяйственных комплексов XI и начала XII вв., нескольких хозяйственных ям этого же времени, а также выразительные объекты конца XVII – XVIII вв. Среди них вызывает особый интерес погребальный инвентарный комплекс конца XVII в. — могила зажиточной женщины в возрасте 50-60 лет, с остатками головного убора, одежды (разнотипными пуговицами), иглой. Полученные данные уточняют историческую топографию полкового центра козацкой эпохи и позволяют предположить, что древнерусское селище XI в. занимало в Полтаве восточную часть Институтской горы.

12.02.2008.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ У ПОЛТАВСЬКОМУ РАЙОНІ

У 2007 р. автором здійснені обстеження пам'яток археології у північній та східній частинах Полтавського району Полтавської області, в басейні р. Ворскла та її лівобережних і правобережних приток — річок Полузир'я, Говтвянчик, Коломак, струмків-водозборів останніх.

Проведення цих робіт зумовлювалося перспективним планом підготовки матеріалів до археологічної частини “Зводу пам'яток історії та культури” по Полтавській області” на 2007 р., а також проведенням експертизи проєктів землевідводів.

Кургани на території району обстежувалися неодноразово вже з початку ХІХ ст. Серед останніх розвідок кінця ХХ ст. необхідно назвати обстеження І.М.Кулатової, О.Б.Супрунєнка, С.В.Сапегіна, А.В.Гейка та ін., посилення на звітну документацію цих дослідників вміщені в описах конкретних пам'яток публікації.

Результатом обстежень стало укладання уточнених описів пам'яток та визначення сучасного стану збереження археологічних об'єктів.

Опис пам'яток укладений з півночі на південь, з урахуванням почерговості розміщення басейнів приток р. Ворскла.

Межиріччя рр. Вільхувата Говтва — Полузир'я

Трирогове, с., Чорноглазівська сільська рада (межиріччя рр. Вільхувата Говтва — Полузир'я).

1. Група курганів, у складі 2-х насипів, висотою 0,4-0,6 м і діаметром 30-35 м, розташована над схилом останцеподібного пагорба третьої тераси правого берега р. Ворскла, на захід від північної околиці села (рис. 1). Насипи розділені лісосмугою, розорюються.

2. Курган, над схилом останцеподібного пагорбу третьої тераси правого берега р. Ворскла, на північний захід від північної околиці

села. Висота — 2,5 м, діаметр — 22 м, насип задернований, на ньому розташоване сучасне кладовище і тригопункт із позначкою абсолютної висоти 159,5 м (рис. 1). Північно-західна поля поросла деревами та кущами (рис. 2).

Чорноглазівка, с., Чорноглазівська сільська рада (межиріччя рр. Вільхувата Говтва — Полузир'я).

3. Курган, на плато третьої тераси правого берега р. Ворскла, на захід від села, справа від дороги сс. Чорноглазівка — Байрак (рис. 1). Висота — 0,5 м, діаметр — 22 м, насип розорюється.

Бершачьке, с., Чорноглазівська сільська рада (межиріччя рр. Вільхувата Говтва — Полузир'я).

4. Курган, на вершині ерозованого мисоподібного пагорба третьої тераси правого берега р. Ворскла, на захід від села (рис. 1). Висота — 0,4 м, діаметр — 18 м, розорюється.

Глухове, с., Чорноглазівська сільська рада (межиріччя рр. Вільхувата Говтва — Полузир'я).

5. Група курганів, у складі 2-х насипів, висотою 0,5-0,6 м і діаметром 25-30 м, розташована на вершині останцеподібного підвищення третьої тераси правого берега р. Ворскла, на північно-західній околиці села, на повороті асфальтованої дороги на с. Чорноглазівку, поблизу СТФ. Насипи розорюються (рис. 1).

р. Полузир'я

Макарівка, с., Чорноглазівська сільська рада (правий берег р. Полузир'я).

6. Група курганів, у складі 2-х насипів, висотою 0,3-0,5 м і діаметром 15-20 м, на східному схилі останцеподібного підвищення другої тераси правого берега р. Полузир'я, на схід від села (рис. 1). Насипи розорюються.

Бугаївка, с., Кіровська сільська рада (правий берег р. Полузир'я).

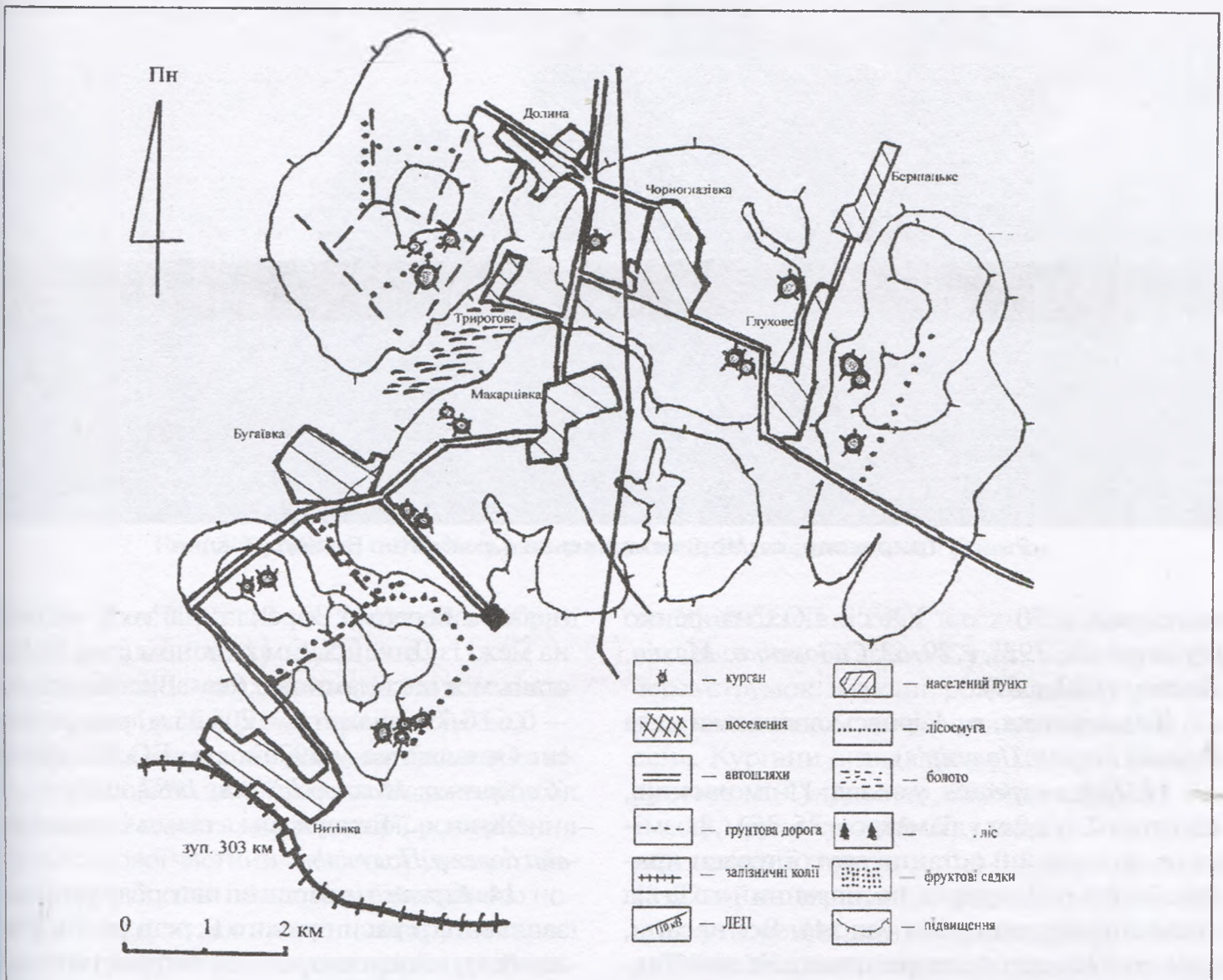

Рис. 1. Черноглазівська, Кіровська с.р. Схема розташування курганів.

7. **Курган**, на північно-західному надсхилі останця другої тераси правого берега р.Полузир'я, на південний захід від села, на південний схід від дороги сс.Циганське — Бугаївка (рис.1). Висота — 1,7 м, діаметр — 33 м, насип розорюється. Курган оглядався у 70-х рр. ХХ ст. Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.80*).

8. **Група курганів**, у складі 3-х насипів, висотою 0,3-2,0 м і діаметром 15-35 м, розташована на вершині останцеподібного пагорба другої тераси правого берега р.Полузир'я, на південний схід від південної околиці села, на схід від повороту до компресорної станції (рис.1). Всі насипи, крім найбільшого, розорюються. На більшому кургані — тригопункт із позначкою абсолютної висоти 158,4 м (рис.3).

Кургани оглядалися у 70-х рр. ХХ ст. Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.80*).

Гутирівка, с., Кіровська сільська рада (*правий берег р.Полузир'я*).

9. **Курган**, на вершині дюноподібного підвищення другої тераси правого берега р.Полузир'я, на захід від села (рис.4). Висота — 1,5 м, діаметр — 35 м, розорюється. Оплядався 1995 р. І.М.Кулатовою (*Кулатова, 1995, арк.33*).

Витівка, с., Кіровська сільська рада (*правий берег р.Полузир'я*).

10. **Група курганів**, у складі 4-х насипів, висотою 0,3-1,7 м і діаметром 15-30 м, розміщена над східним схилом останцеподібного підвищення другої тераси правого берега р.Полузир'я, на схід від села (рис.1). Насипи розорюються. Кургани оглядалися у 1928 р. М.Я.Ру-

Рис. 2. Трирогове, с., Черноглазівська с.р. Курган. Вид з півдня.

динським, у 70-х рр. ХХ ст. Г.О.Сидоренко (*Рудинський, 1928, с.29-62; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.81*).

Келебердівка, с., Кіровська сільська рада (*правий берег р.Полузір'я*).

11. Група курганів, у складі 11-ти насипів, висотою 0,6-2,2 м і діаметром 25-35 м, розміщена на вершині останця другої тераси правого берега р.Полузір'я, на південний захід від південної околиці села (рис.4). Всі насипи, крім найбільшого, розорюються. На найбільшому кургані помітні сліди тригопункту із позначкою абс. висоти 156,6 м. Кургани оглядалися у 1970-х рр. Г.О. Сидоренко та в 1995 р. І.М.Кулатовою (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.81; Кулатова, 1995, арк. 33*).

Циганське, с., Кіровська сільська рада (*правий берег р.Полузір'я*).

12. Курган, на схилі останця другої тераси правого берега р.Полузір'я, на північно-східній околиці села (рис.4). Висота — 0,5 м, діаметр — 30 м, насип дуже розораний. Оглядався у 70-х рр. ХХ ст. Г.О.Сидоренко та 1995 р. І.М.Кулатовою (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.81; Кулатова, 1995, арк. 33*).

р. Ворскла (правий берег)

Бричківка, с., Бричківська сільська рада (*правий берег р.Ворскла*).

13. Кургани, два насипи, знаходяться на вершині останця другої надзаплавної тераси

правого берега р.Ворскла, на захід від села, на межі із Диканським районом (рис.5). Відстань між насипами — 0,6 км. Висота курганів — 0,6 і 0,7 м, діаметр — 20 і 25 м, розорюються. Оглядалися у 1970-х рр. Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.81*).

Жуки, с., Тахтаулівська сільська рада (*правий берег р.Полузір'я*).

14. Курган, на вершині пагорба другої надзаплавної тераси правого берега річки, у межах села, у його центральній частині, на південний захід від МТФ (рис.5). Висота — 2,0 м, діаметр — 30 м, задернований.

р. Ворскла (лівий берег)

Вакуленці, с-ще, (територія Новоселівської сільської ради) (*лівий берег р.Ворскла*).

15. Селище раннього залізного віку, за 1,5 км на північний схід від північної околиці, на території кол. військового полігону. Поселення знаходиться на дюноподібних підвищеннях другої тераси лівого берега (межиріччя рр. Ворскла — Коломак — Свинківка). Вся ділянка задернована, вкрита розрідженими насадженнями сосни. На території виявлені подрібнені уламки кераміки скіфського часу. У діючому з 2005 р. кар'єрі, в стінках зачищені культурні нашарування потужністю 0,5-1,0 м. Напівзруйноване господарською діяльністю селище скіфського часу займало площу

Рис. 3. Бугаївка, с. Кіровська с.р. Курган 3. Вигляд з південного заходу.

Близько 2 га (180x110 м), збережена на разі площа складає близько 1,2-1,3 га.

Вакуленці, с-ще, (територія Новоселівської сільської ради) (лівий берег р.Ворскла).

16. Поселення доби раннього бронзового віку, розташоване за 0,7 км на південний схід від околиці селища, на території розміщення кол. військової частини — мотострілкового батальйону, у південній частині військового полігону. Знаходиться на дюні, на другій терасі лівого берега р.Ворскла (межиріччя рр. Ворскла — Коломак — Свинківка). Вся площа задернована, з поодинокими насадженнями дерев і залишками фундаментів від тимчасових будівель. Виявлені подрібнені уламки ліпної кераміки катакомбної культури — фрагменти товстостінних горщиків, один з яких прикрашений ялинковим орнаментом, нанесеним за допомогою витого шнура (рис.6). У “стихійному” кар’єрі в стінках виявлені культурні нашарування потужністю 0,5-0,6 м. Загальна площа поселення складає близько 1,8 га (210x85 м).

р. Свинківка (правий берег)

Мар’ївка, с., Нестеренківська сільська рада (правий берег р.Свинківка).

17. Група курганів I, у складі 3-х розораних насипів, висотою 0,4-1,6 м і діаметром 18-28 м, займає мисоподібний виступ першої тераси правого берега струмка, на південно-

західній околиці села, безпосередньо справа від шосе мм. Полтава-Суми, поблизу мосту через струмок. Кургани розташовані компакним ланцюжком, витягнутим з півночі на південь. Кургани оглядалися у 2002 р. О.Б.Супруненьком (Супруненько, 2003, арк.21-22).

18. Група курганів II, у складі 2-х розораних насипів, висотою 0,4-0,8 м і діаметром 18-22 м, на вершині і надсхиллі дюноподібного утворення другої тераси правого берега р.Свинківка, на північний схід від північної околиці села. На більшому кургані є тригопункт з абс. висотою 122,7 м. Кургани оглядалися 2002 р. О.Б.Супруненьком (Супруненько, 2003, арк. 21-22).

19. Курган, на підвищенні другої тераси правого берега р.Свинківка, на південний схід від східної околиці села. Висота — 2,0 м, діаметр — 30 м. Насип розорюється. Курган виявлений 2002 р. О.Б.Супруненьком (Супруненько, 2003, арк. 21-22).

Головки, с., Нестеренківська сільська рада (правий берег р.Свинківка).

20. Курган, на підвищенні другої тераси правого берега р.Свинківка, на схід від околиці села. Висота — 1,8 м, діаметр — 30 м. Насип зберігає сліди тригопункту з абс. позначкою 96,3 м. Оглядався у 2002 р. О.Б. Супруненьком (Супруненько, 2003, арк. 21-22).

Ступки, с., Нестеренківська сільська рада (межиріччя рр.Свинківка — Ворскла).

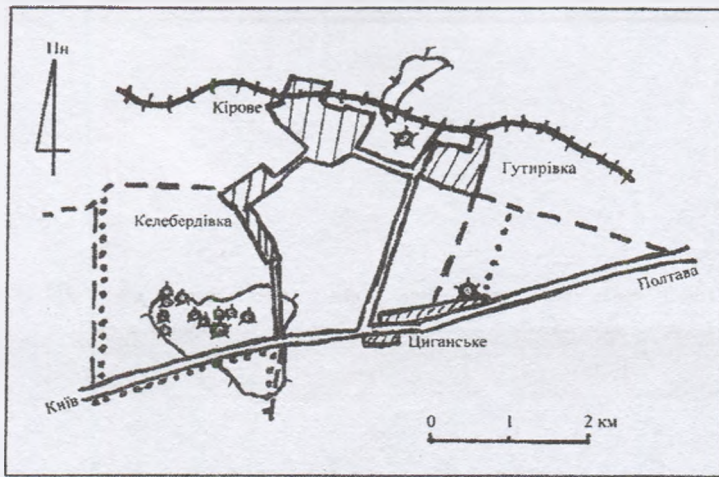

Рис. 4. Кіровська с.р.
Схема розташування курганів.

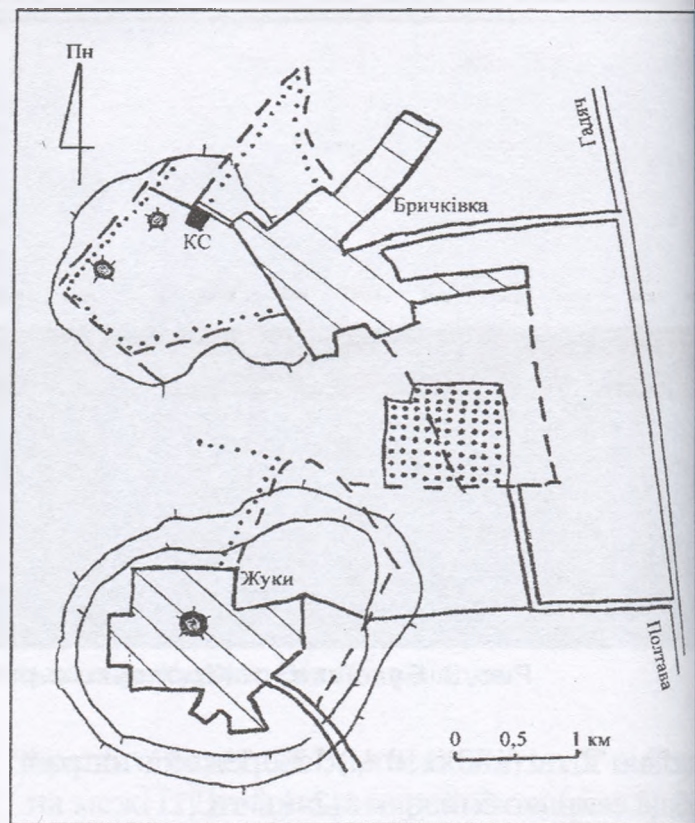

Рис. 5. Бричківка, Жуки, сс.
Схема розташування курганів.

21. *Курган*, знаходиться на підвищенні другої тераси правого берега р.Свинківка, на схід від села. Висота — 1,8 м, діаметр — 35 м.

Божківське, с-ще, Нестеренківська сільська рада (*правий берег р.Свинківка*).

22. *Група курганів*, у складі 2-х розораних насипів, висотою 1,0-1,5 м і діаметром 18-28 м та майдану, висотою 4,0 м і діаметром 65 м, займає західний схил третьої тераси правого берега р.Свинківка, на південній околиці селища, поряд із МТФ. Кургани розташовані компактною групою, майдан — дещо західніше.

Рунівщина, с., Рунівщинська сільська рада (*правий берег р.Свинківка*).

23. *Група курганів I*, у складі 2-х розораних насипів, висотою 0,2-0,5 м і діаметром 15-18 м, розташована у надсхиллі другої тераси правого берега р.Свинківка, на північний схід від села. Кургани оглядалися у 1950-х рр. Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 84*).

24. *Група курганів II*, у складі 2-х розораних насипів, висотою 0,5-1,0 м і діаметром 20-28 м, знаходиться край схилу другої тераси правого берега р.Свинківка, на північ від північно-західної околиці села і за 0,2 км на захід від групи I. Оглядалася у 1940-х рр. Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 84*).

25. *Курган*, на підвищенні другої тераси

правого берега р.Свинківка, на північний схід від околиці села. Висота — 0,2 м, діаметр — 17 м. Насип розорюється і перерізаний польовою дорогою. Оглядався у 70-х рр. XX ст. Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.84*).

Улянівка, с., Рунівщинська сільська рада (*правий берег р.Свинківка*).

26. *Курган*, на підвищенні другої тераси правого берега р.Свинківка, на північ від села. Висота — 1,5 м, діаметр — 25 м. Насип розорюється. Оглядався у 1970-х рр. Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.85*).

27. *Група курганів I*, у складі 2-х розораних насипів, висотою 0,6-1,4 м і діаметром 20-35 м, займає край схилу другої тераси правого берега р.Свинківка, за 1,7 км на північний схід від села. Кургани обстежувалися у 70-х рр. XX ст. Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.85*).

28. *Група курганів II*, у складі 2-х розораних насипів, висотою 0,2-0,5 м і діаметром 15-18 м, розташована над схилом другої тераси правого берега р. Свинківка, на північний схід від села і за 0,2 км від групи I в тому ж напрямку. Оглядалася у 1970-х рр. Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.85*).

Фісуни, с., Рунівщинська сільська рада (*правий берег р.Свинківка*).

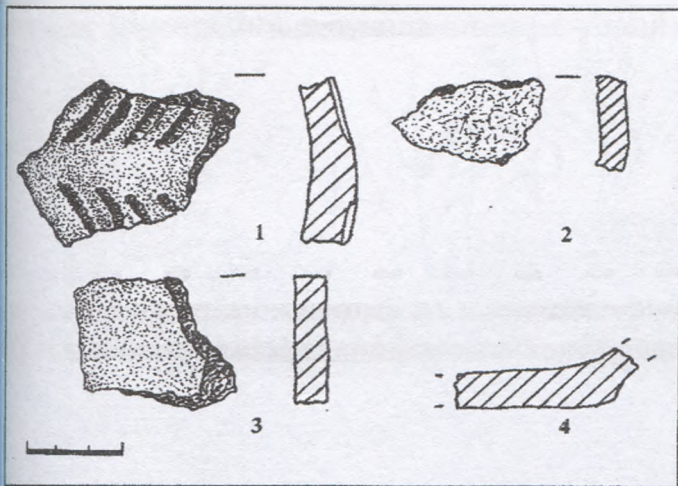

Рис. 6. Вакуленці, с-ще. тер. Новоселівської с.р. Фрагменти кераміки.

29. *Група курганів*, у складі 2-х розораних насипів, висотою 0,3-0,6 м і діаметром 15-26 м, займає південне надсхилля другої тераси правого берега р.Свинківка, на північно-східній околиці села. Кургани описані у 70-х рр. ХХ ст. Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.85*).

30. *Курган*, на підвищенні другої тераси правого берега р.Свинківка, на північ від села. Висота — 1,0 м, діаметр — 20 м, розорюється. Оглядався у 70-х рр. ХХ ст. Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.85*).

Гаврилки, с., Рунівщинська сільська рада (*правий берег р.Свинківка*).

31. *Курган*, на підвищенні другої тераси правого берега р.Свинківка, на північ від села. Висота — 2,0 м, діаметр — 30 м. Насип розорюється. Позначений на топокарті, з абс. висотою 149,2 м. Оглядався у 70-х рр. ХХ ст. Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.85*).

р. Свинківка (лівий берег)

Божкове, с., Надержинщинська сільська рада (*лівий берег р.Свинківка*).

32. *Група курганів*, у складі 3-х насипів, знаходиться на підвищенні другої тераси лівого берега р.Свинківка, на північ від села, біля відстійників цукропереробного заводу. Висота курганів 0,6-1,8 м, діаметр — 25-40 м. Всі насипи розорюються.

33. *Курган I*, на підвищенні другої тераси лівого берега р.Свинківка, на схід від села, поб-

лизу дачної забудови. Західна пола пошкоджена ямою (рис.7). Висота — 3,0 м, діаметр — 30 м. Насип задернований. Позначений на топокарті з абс. висотою 126,9 м. Має власну назву — «Могила Петрашова».

34. *Курган II*, на підвищенні другої тераси лівого берега р.Свинківка, на схід від села. Висота — 2,0 м, діаметр — 30 м. Задернований.

Надержинщина, с., Надержинщинська сільська рада (*лівий берег р.Свинківка*).

35. *Група курганів I*, у складі 2-х насипів, знаходиться на другій терасі лівого берега р.Свинківка, на південь від села, справа від шосе Полтава-Котельва (рис.8). Висота курганів — 0,3-0,5 м, діаметр — 18-20 м. Всі насипи розорюються.

Кургани обстежені Охоронною археологічною експедицією ЦОДПА у 2000 р. (*Супруненко, Гейко, Коваленко, Кулатова, Мироненко, Сапегін, 2000, арк.38*).

36. *Група курганів II*, у складі 3-х насипів, займає підвищення другої тераси лівого берега р.Свинківка, на захід від південної околиці села, зліва від шосе Полтава-Котельва (рис.8). Висота курганів — 0,7-1,2 м, діаметр — 25-35 м. Всі насипи розорюються. Кургани обстежені під час роботи Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА 2000 р. (*Супруненко, Гейко, Коваленко, Кулатова, Мироненко, Сапегін, 2000, арк.38*).

Терепіївка, с., Новоселівська сільська рада (*лівий берег р.Свинківка*).

37. *Поселення доби пізньої бронзи та пеньківської культури*, виявлене на мису першої надзаплавної тераси лівого берега р.Свинківка, на північ від західної околиці села (рис.8). Площа задернована і заліснена, складає близько 0,6 га (100х60 м). Знахідки представлені дрібними уламками кераміки доби раннього бронзового віку та середини — третьої чверті I тис. н.е.

р. Коломак (лівий берег)

Степанівка, с., Куликівська сільська рада (*лівий берег р.Коломак*).

38. *Група курганів*, у складі 7-ми насипів і майдану, висотою 0,5-2,0 м і діаметром 25-35 м, розташована на підвищенні другої надзаплав-

Рис. 7. Божкове, с-ще. Надержинщинська с.р. Курган. Вигляд із заходу.

ної тераси лівого берега р. Коломак, на східній околиці села (рис.9). Кургани витягнуті ланцюжком із заходу на схід дещо вигнутою “дугою” у північному напрямку. Всі насипи, крім майдану, розорюються. Майдан висотою 3,5 м, діаметром 55 м, з полами, підрізними оранкою.

Дудникове, с., Куликівська сільська рада (лівий берег р. Коломак).

39. Курган, знаходиться на підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега р. Коломак, на північній околиці села (рис.9). Висота — 0,4 м, діаметр — 20 м, насип розорюється. Оглядався у 1950-х рр. Г.О.Сидоренко (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.81).

Куликове, с., Куликівська сільська рада (лівий берег р. Коломак).

40. Курган, на підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега р. Коломак, на західній околиці села (рис.9). Висота — 2,0 м, діаметр — 30 м, насип розорюється. Описаний у 70-х рр. ХХ ст. Г.О.Сидоренко (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.82).

41. Курган, на вершині підвищення другої надзаплавної тераси лівого берега р. Коломак, на південний захід від села (рис.9). Висота — 2,2 м, діаметр — 30 м, розорюється. Оглядався у 1970-х рр. Г.О.Сидоренко (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.82).

Їжаківка, с., Ковалівська сільська рада (лівий берег р. Коломак).

42. Група курганів I, у складі 5-ти насипів висотою 0,4-1,0 м і діаметром 20-30 м, розташована на вершині підвищення другої надзаплавної тераси лівого берега р. Коломак, на схід від села (рис.9). Кургани витягнуті ланцюжком із південного-заходу на північний схід. Всі — розорюються. Кургани обстежувалися 1995 р. І.М.Кулатовою (Кулатова, 1998, с.85).

43. Група курганів II, у складі 5-ти насипів, висотою 0,2-0,5 м і діаметром 15-20 м, розташована над схилом підвищення другої надзаплавної тераси лівого берега р. Коломак, на південно-західній околиці села. Кургани (крім одного насипу) знаходяться зліва від дороги на с.Їжаківка, витягнуті ланцюжком з північного сходу на північний захід (рис.9). Один — з правого боку дороги, на приватних городках. Всі — розорюються. Обстежені 1995 р. І.М.Кулатовою (Кулатова, 1998, с. 85).

Давидівка, с., Ковалівська сільська рада (лівий берег р. Коломак).

44. Курган I, знаходиться на північному краю підвищення другої тераси лівого берега р. Коломак, на захід від села, і на південь від автошляху Київ — Харків (рис.9). Висота — 0,5 м, діаметр — 20 м, насип розорюється.

45. Курган II, на північно-західному краю підвищення другої тераси лівого берега р. Коломак, на схід від села, на південь від автошляху Київ — Харків (рис.9). Висота — 0,7 м, діаметр — 20 м, розорюється. Оглядався у 70-х рр.

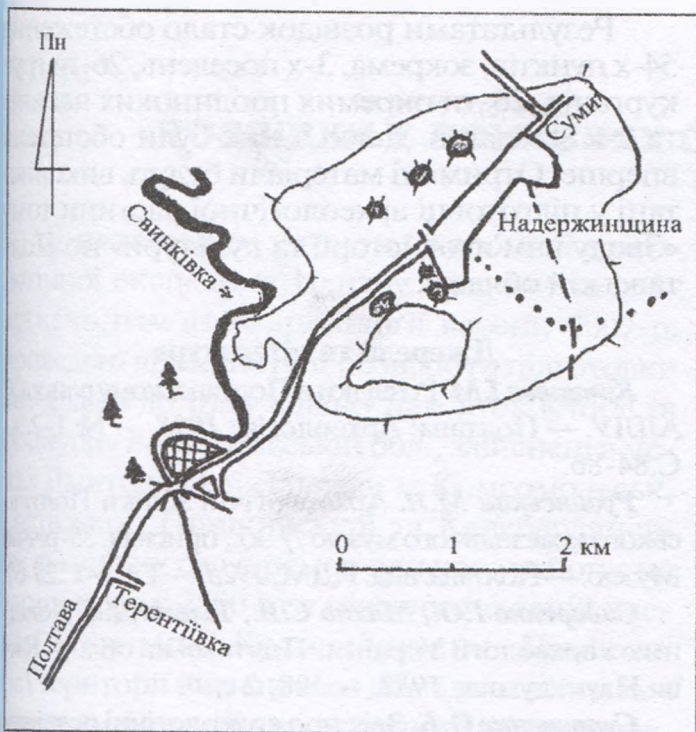

Рис. 8. Надержинщина, Терентіївка, сс.
Схема розміщення пам'яток.

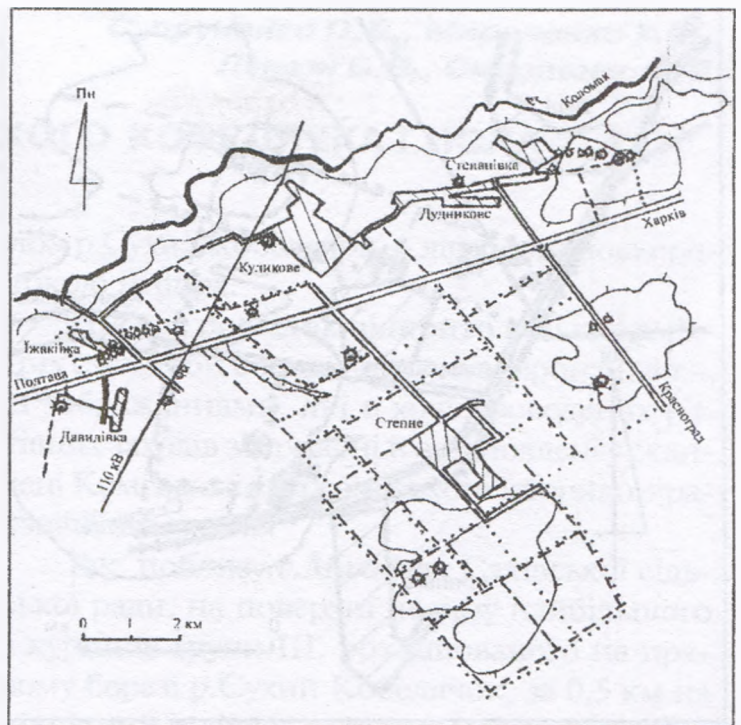

Рис. 9. Куликівська та Степненська с.р.
Схема розміщення курганів.

XX ст. Г.О. Сидоренко, у 1995 р. І.М.Кулатовою (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.80; Кулатова, 1998, с. 85).

46. Група курганів, у складі 2-х розораних насипів, висотою 0,4-0,5 м і діаметром 20-25 м, розташована на північно-західному краю підвищення другої тераси лівого берега р. Коломак, на північний схід від села, на південь від автошляху Київ — Харків (рис.9). Оглядалися у 70-х рр. XX ст. Г.О. Сидоренко, в 1995 р. І.М.Кулатовою (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.80; Кулатова, 1998, с.85).

Степне, с., Степненська сільська рада (лівий берег р. Коломак).

47. Курган I, знаходиться на вершині підвищення другої тераси лівого берега р. Коломак, на північний захід від села (рис.9). Висота — 0,4 м, діаметр — 20 м, насип розорюється, на ньому встановлений тригопункт з позначкою абс. висоти 116,5 м. Обстежений під час роботи Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА 2000 р. (Супруненко, Гейко, Коваленко, Кулатова, Мироненко, Сапегін, 2000, арк. 42)

48. Група курганів I, у складі 2-х насипів, висотою 0,4-1,5 м і діаметром 20-45 м, розташована на західному краю підвищення другої тераси лівого берега р. Коломак, на пів-

денний захід від села (рис.9). Один насип розорюється, інший задернований, біля північної поли кургану розташована дачна садиба. Кургани оглядалися співробітниками Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА 2000 р. (Супруненко, Гейко, Коваленко, Кулатова, Мироненко, Сапегін, 2000, арк. 38).

49. Група курганів II, у складі 2-х розораних насипів, висотою 0,4-0,6 м і діаметром 20-24 м, розташована на вершині підвищення другої тераси лівого берега р. Коломак, на північний схід від села (рис.9). Кургани розташовані по обидва боки шосе Полтава — Красноград. Обстежені у 2000 р. (Супруненко, Гейко, Коваленко, Кулатова, Мироненко, Сапегін, 2000, арк. 38).

50. Курган II, на вершині підвищення другої тераси лівого берега р. Коломак, на схід від північної околиці села (рис.9). Висота — 1,1 м, діаметр — 35 м, розорюється. Оглянутий у 2000 р. (Супруненко, Гейко, Коваленко, Кулатова, Мироненко, Сапегін, 2000, арк.38).

Капубівка, с., Микільська сільська рада (лівий берег р. Коломак).

51. Група курганів I, у складі 6-ти розораних насипів, висотою 0,5-0,8 м і діаметром 20-28 м, розташована на підвищенні другої тераси лівого берега р. Коломак, на захід від

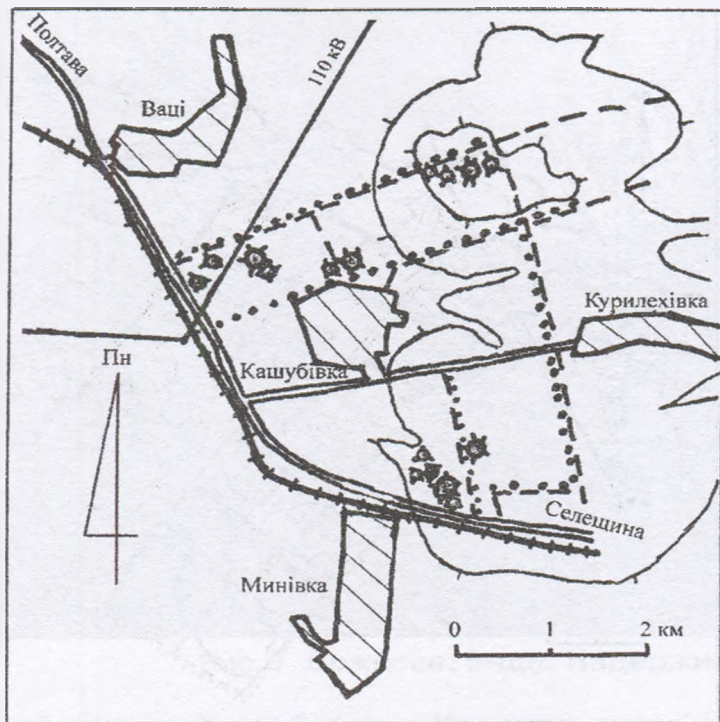

Рис. 10. Кашубівка, Минівка, сс.
Схема розміщення курганів.

північної околиці села (рис.10). Група складається з трьох мікрогруп по два насипи. Мікрогрупи розташовані у широтному напрямку, витягнуті ланцюжком із заходу на схід на 1,3 км.

52. Група курганів II, у складі 4-х розораних насипів, висотою 0,3-0,5 м і діаметром 18-23 м, знаходиться у західній частині мисоподібного підвищення другої тераси лівого берега р. Коломак, на північний схід від села (рис. 10), витягнуті ланцюжком у широтному напрямку на 0,5 км.

Минівка, с., Заворсклянська сільська рада (лівий берег р. Коломак).

53. Група курганів, у складі 5-ти розораних насипів, висотою 0,3-1,0 м і діаметром 18-30 м, розташована на вершині дюноподібного підвищення другої тераси лівого берега р. Коломак, на північний схід від села (рис. 10). Кургани витягнуті ланцюжком у широтному напрямку на 0,5 км. Відомі за описом Г.О.Сидоренко (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.83).

54. Курган, на вершині дюноподібного підвищення другої тераси лівого берега р. Коломак, на північний схід від села (рис.10). Висота — 2,0 м, діаметр — 30 м, насип задернований, з підрізаними оранкою полями. Оглядався у 70-х рр. ХХ ст. Г.О.Сидоренко (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.80).

Результатами розвідок стало обстеження 54-х пунктів, зокрема, 3-х поселень, 26-ти груп курганів, 26-ти окремих поодиноких насипів та 2-х майданів. Деякі з них були обстежені вперше. Отримані матеріали будуть використані у підготовці археологічної частини тома «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області.

Джерела та література

Кулатова І.М. Розвідки в Полтавському районі АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1998. — № 1-2. — С.84-86.

Рудинський М.Я. Археологічні збірки Полтавського краєзнавчого музею // Зб., присвяч. 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т. 1. — С.29-60.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська обл. — Київ: Наук. думка, 1982. — 108, 2 с.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському районах Полтавської області з підготовки археологічної частини „Зводу пам'яток історії та культури” в 2002 році // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.364.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Звіт про розкопки та розвідки на Полтавщині у 1994 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.79.

Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Сапегін С.В. Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ — Головні споруди «Солоха» — УСК «Селещина» на території Диканського, Зінківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. // НА ЦОДПА. — 2000. — Ф.е. — Спр. 231. — 93 арк., іл., карти.

Тимощук А.И.

Археологические разведки в Полтавском районе

Резюме

В 2007 г. осуществлены обследования известных и малоизвестных памятников археологии в северной и восточной частях Полтавского района Полтавской области, в бассейне р. Ворскла, ее левобережных и правобережных притоков — рек Полузерье, Говтвянчик, Коломак и ручьев.

Результатом разведок стало обследование более 50 комплексных и отдельных объектов — 3 поселений, 26 групп курганов, 26 одиночных насыпей и 2 майданов. Полученные материалы будут использованы в подготовке археологической части тома «Свода» по Полтавской области.

14.05.2008.

РОЗВІДКИ У ПОНИЗЗЯХ СУХОГО КОБЕЛЯЧКА І ПСЛА

Дмитрівським загоном Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології восени 2007 р. проведені археологічні розвідки з підготовки матеріалів до тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській обл., здійснені в межах Дмитрівської сільради м.Комсомольськ, Салівської, Пришибської та Келебердянської сільських рад Кременчуцького району, на площі понад 2500 га у південно-східній частині історичної Кременчуччини. Пам'ятки цієї території вивчаються дослідницьким колективом Центру вже впродовж п'яти років. За результатами робіт опубліковано кілька досліджень, в т.ч. роботи монографічного характеру (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков 2004, с.12-43; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.3-45; Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005, 80с.; Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006, 142с.; Супруненко, Кулатова, Маєвська, Шерстюк, 2007, 110 с.).

У ході розвідок обстежені понад 30 окремих та комплексних пам'яток археології, на частині з яких виявлені досить неординарні знахідки, що певним чином впливатимуть на розуміння старожитностей цього придніпровського мікрорегіону між пониззям Псла та гир-

лом р.Сухий Кобелячок — лівобережною притокою Дніпра.

Під час розвідок відкрито кілька кам'яних стел доби енеоліту-ранньої бронзи, в т.ч. із зображеннями, які в ході проведених рятивних заходів збережені й встановлені у скансені Комсомольського міського історико-краєзнавчого музею.

Так, поблизу *с.Махнівка* Салівської сільської ради, на поверхні насипу найбільшого з курганів групи III, розташованого на правому березі р.Сухий Кобелячок, за 0,5 км на північний захід від села, що має висоту 1,4 м і діаметр 40 м, внаслідок розорювання поли виявлена архаїчна примітивна антропоморфна стела приземкуватої п'ятикутної форми, зі схематично оформленим виступом голови та плечей (рис.1). Вона виготовлена з плити сірого граніту, краї якої незначно сколоті для надання антропоморфних обрисів. Лицевий бік зберіг сліди сколювання з метою вирівнювання, залишені дрібними ударами масивного кам'яного знаряддя, зворотній — природну вивітрєну поверхню гранітного плитчака. Її розміри: висота — 90,2 см, ширина — 96,1 см, товщина — 10-19 см; вага, орієнтовно, — близько 200 кг. Стела належить до зразків найдавнішої монументальної кам'яної похо-

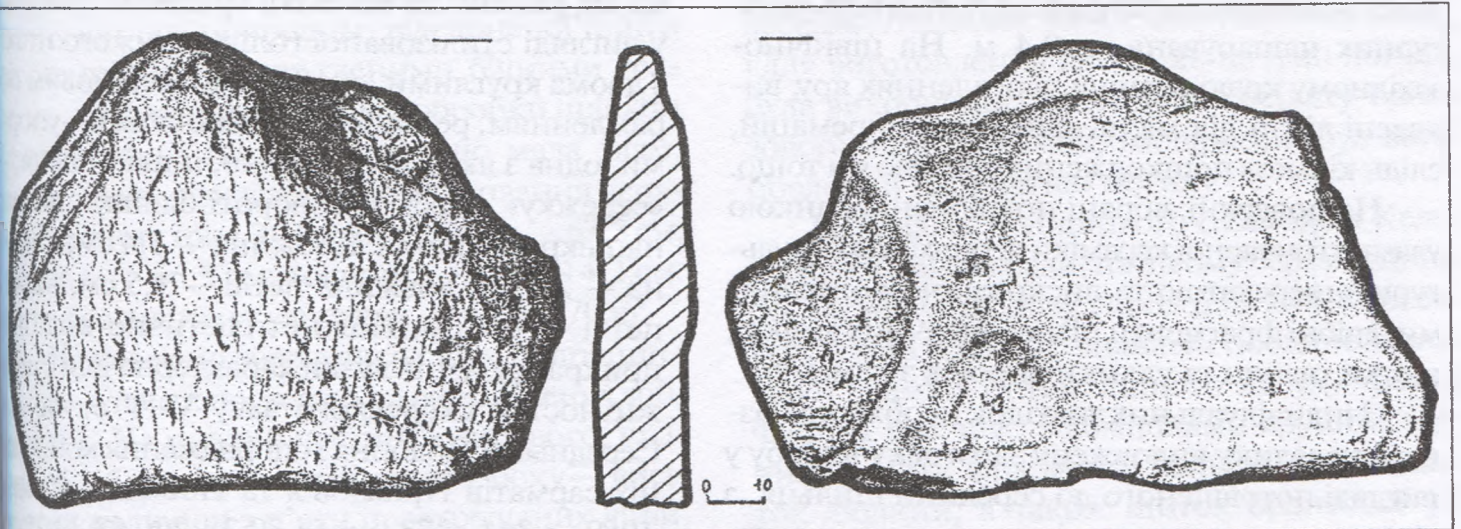

Рис. 1. Махнівка, с. Група курганів III, насип № 1. Антропоморфна стела. Граніт.

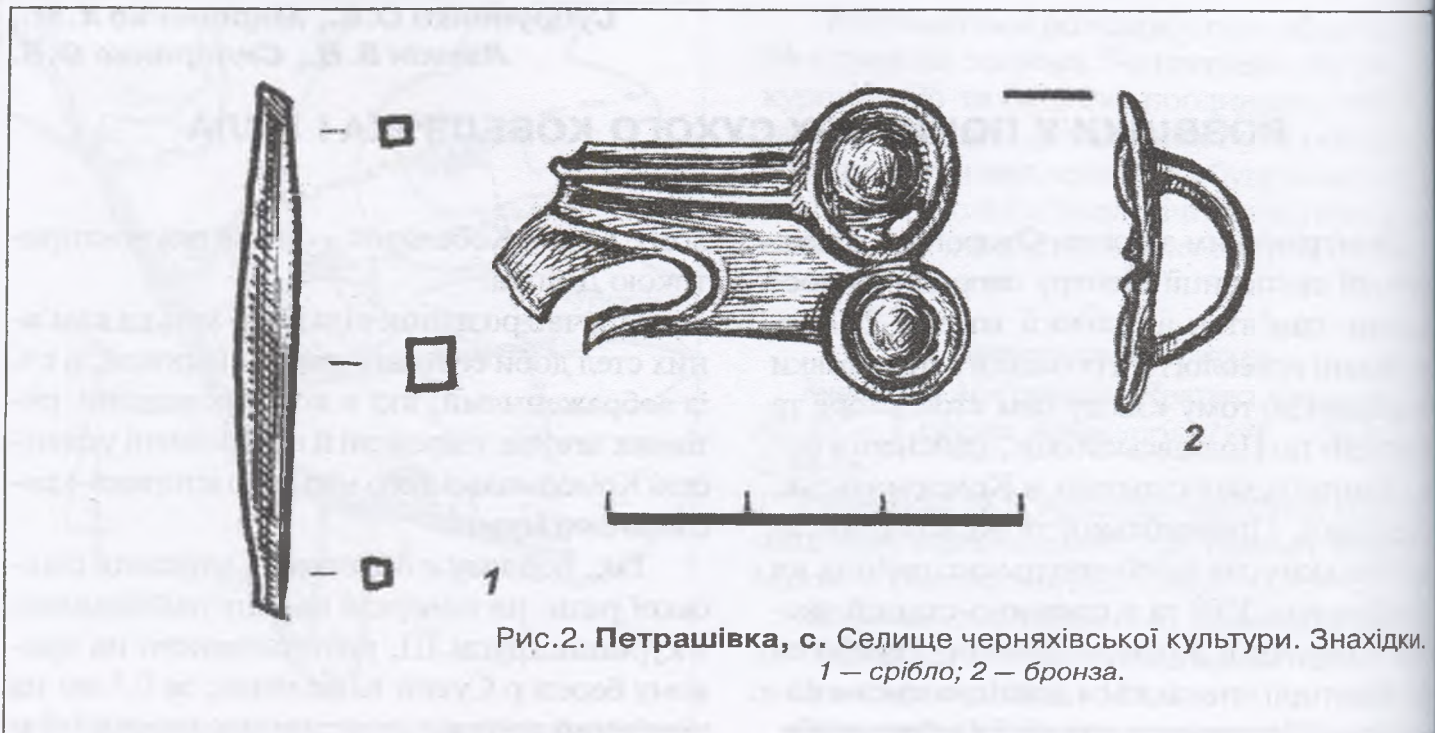

Рис.2. Петрашівка, с. Селище черняхівської культури. Знахідки.
1 — срібло; 2 — бронза.

вальної пластики, залишеної пізньоямними племенами.

Поблизу *с.Петрашівка* Салівської сільради відкриті рештки селища черняхівської культури, розташованого на мису високого лівого берега р.Сухий Кобелячок, що здіймається над заплавою на 15-20 м та панує над центральною частиною села. Селище займає надшилову північно-західну та західну частину мису, з абсолютними відмітками висоти 84,0 — 86,0 м, витягнуту вздовж головної вулиці села з північного заходу на південний схід. Площа поселення становить близько 2 га (60-150 x 200 м), розорюється, схили задерновані, місцями перерізані новітніми ярами. За їх оголеннями встановлена потужність культурних нашарувань — 0,4 м. На північно-західному краю селища, в оголеннях яру, виявлені лінзи від місць здійснення кремацій, сліди кількох пошкоджених ерозією ям тощо.

На поверхні зібрані подрібнені оранкою уламки гончарної кераміки черняхівської культури з шерехатою та лискованою поверхнями, дрібні фрагменти пізньоантичних амфор, кістки тварин та уламки виробів з каменю.

З індивідуальних знахідок необхідно назвати невелику видовжену заготовку виробу у вигляді потовщеного до середини шильця, з відламаними тонкими кінцями, підпрямокутної у перетині форми (рис.2:1). Її поверхня

зберігає сліди проковування, грані — фасетування, добре заполіровані. Довжина — 4,0 см, перетин — 0,3x0,3 см.

З поселення походить також срібний римський денарій імператора Траяна (98-118 рр. н.е.), вагою 1,9870 г. Монета потерта, пошкоджена корозією. Співвідношення вісей штемпелів, за годинниковим циферблатом, становить — 6.

Ав.: Профіль імператора у вінку вправо, зліва залишки напису: «AV.. CO... BR I DP...».

Рев.: Постаць богині вліво, з крилами за спиною. Збереглася частина легенди: «IM TR P XVII D...».

На селищі знайдена лита бронзова бляшка від ремня до кінської вуздечки (рис.2:2), у вигляді стилізованої голівки хижого птаха, з двома круглими, оточеними валиковим обрамленням, рельєфними «кнопками»-упорами, одна з яких передає око, інша, нижня, — «сережку» птаха. На звороті бляшки наявна напівкругла петля. Довжина — 3,4 см; ширина — 2,4 см; довжина петлі — 1,5 см; висота петлі — 0,7 см. Коло стилістично подібних прикрас ременів вузди характерне для старожитностей скіфського часу V-IV ст. до н.е. Середнього Подоння і спорядження коня ранніх сарматів Приазов'я та Поволжя (*Стенішнін 1989, с.344, 372, табл.39:28-29; 67:22,25-27; Пузикова 1995, с.19*). Знахідка, вірогідно, пов'я-

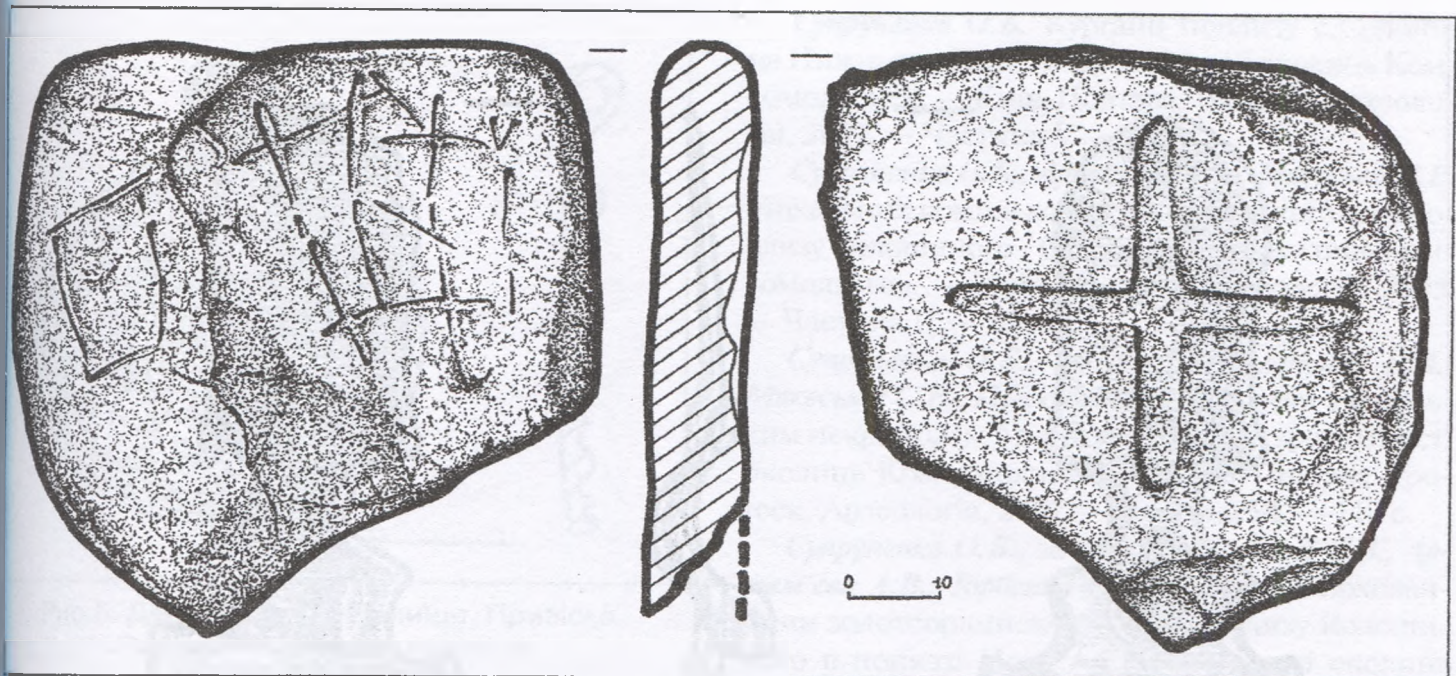

Рис.3. Карпівка, с. Група курганів III. Стела. Граніт.

зана з руйнуванням одного із впускних поховань розташованих поряд невеликих курганів групи Зозулиної могили (могили Махнів-ка) у с.Салівка.

Пам'ятка належить до числа поселень черняхівської культури і містить матеріали IV ст. н.е. Має не типову для мікрорегіону «високу» топографію, займаючи схил лівого високого берега річки.

Під час обстежень групи курганів III поблизу с.Карпівка Салівської сільради, на правому березі р.Сухий Кобелячок, за 1,4 км на південь від села, у складі 3-х насипів висотою 0,35-1,80 м і діаметром 10-28 м, поряд із курганами також виявлений уламок кам'яної стели — нижня частина примітивної скульптури у вигляді природньо відслоненої плити сірого граніту, зі скругленими бічними гранями, вивітряними слідами обробки шляхом сколювання і підтесування, що мала злам, який з'явився внаслідок розколювання верхньої частини (рис.3). Висота уламка — 67,3 см; ширина — 66,5 см; товщина — 12,0-14,2 см. Вага фрагмента скульптури — понад 70 кг.

На поверхні збереглися сліди подряпин і сколів, а також протертих та вирізьблених зображень. На нижній частині з лицевого, краще обробленого та вирівняного, боку — висічений малюнок з п'яти перехрещених ліній, які місцями виходять поза межі схрещень,

утворюючи прямі хрести. Детальний аналіз зображення у поляризованому світлі виявив контур малюнку на кшталт стилізованого схематичного візка зі впряженими тваринами, переданого в схемі, у вигляді зверху (рис.3). Навпроти нього прокреслений видовжений прямокутник.

Посеред зворотної, не надто вирівняної площини стели, — протертий широкими рівними лініями прямий хрест та навколо нього розташовані радіальні заглибини, що оточували зображення у вигляді своєрідного «саява» (рис.3). Рисунок на зворотній площині подібний до протертої графіки гранітних надгробків кінця XVIII-XIX ст., котрі набули поширення у сусідньому козацькому містечку Келеберда (Пуголовок 2004, с.140-142; 2006, с.322), і для виготовлення якого, як на наш погляд, була використана стела доби енеоліту-бронзового віку. Її уламок, імовірно, й був встановлений на новітню могилу.

Неподалік колишнього с.Павлівка Келебердянської сільради, на лівому березі р.Дніпро, на мису поблизу гирла р.Сухий Кобелячок, в зоні розмиву, виявлені поодинокі знахідки уламків стінок ліпного посуду третьої чверті I тис. н.е., з домішками крупних зернин шамоту, фрагменти кальцинованих кісток людини, а також щиток бронзової фібули антропоморфної форми, прикрашений

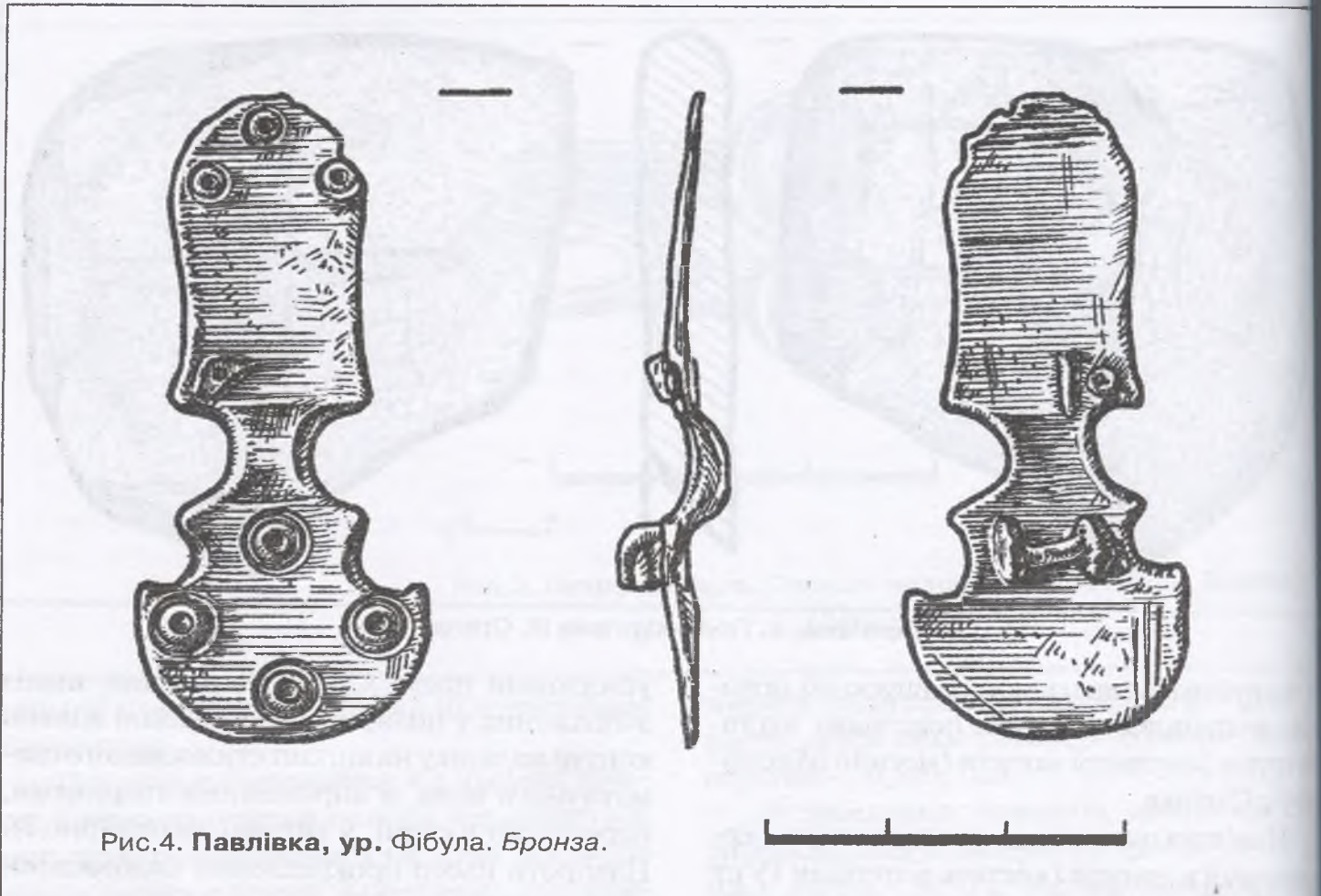

Рис.4. Павлівка, ур. Фібула. Бронза.

на розширенні профільованого виступу чотирма концентричними колами, а в основі закруглення ніжки — трьома меншими концентричними заглибинами (рис.4). На зворотному боці фібула має виступ із рештками утримувача застібки та вісь для залізної голки. Висота фібули — 5,9 см; ширина щитка — 2,4 см; ширина ніжки — 1,6 см; товщина щитка — 1,5-2,5 мм. Така фібула є досить рідкісною знахідкою для регіону Середнього Подніпров'я. Її попередньо можна датувати VIII ст. і пов'язувати, за походженням, із Кримом.

Під час огляду відомого черняхівського селища, з культурними нашаруваннями доби середньої та пізньої бронзи, давньоруського і післямонгольського часу *Дмитрівка III* (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.15-17; Башкатов, 2005, с.63-65) виявлена давньоруська привіска та уламок бронзової бритви доби пізнього бронзового віку.

Перша знахідка є унікальною для півдня Полтавщини і краю в цілому. Це кругла мо-

нетоподібна привіска — нагрудна прикраса з вушком, відлита з бронзи в односкладовій кам'яній формі (рис.5). Привіска орнаментована з лицьового боку візерунком з 12-ти напівкульок, розташованих по колу, які оточують центральну багатопелюсткову розетку з кулькою посередині, розміщену посередині рельєфно окресленого тонким валиком шестикутника — стилізованої квітки. Вся композиція оточена двома рельєфними валиками, поверхні яких надана орнаментация у вигляді виткої мотузки. На вушку контурне завершення валиків обрамлення заповнене рельєфними відрізками коротких пружків. Поверхня готового виробу посріблена, рельєфні деталі зображення мають сліди ледь помітної позолоти.

Діаметр привіски — 2,95 см; її висота — 3,6 см; товщина — 0,17-0,25 см; розміри вушка — 0,60x0,75 см.

Подібні круглі бронзові прикраси, із дещо відмінним кульково-трикутником орнаментом, також вкриті сріблом, відомі за знахідками у Новгороді, у шарах другої поло-

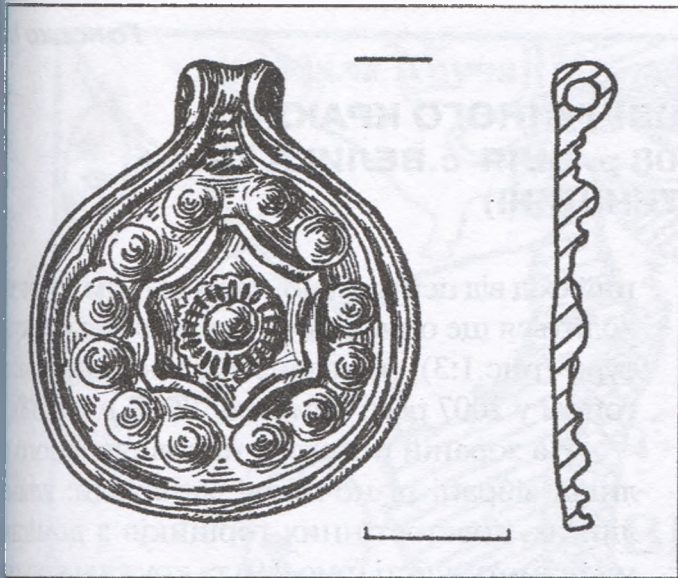

Рис.5. Дмитрівка III. Селище. Привіска.
Бронза, посріблення, позолота.

вини X – середини XI ст. (Седова, 1981, с.37, 38, 40, рис. 12:1; 14: 12, 15). Аналогічна привіска походить з давньоруського Лучеська на Волині (Терський, 2006, с.158, рис.138:9). На території цього міста зібрана добірка подібних стилістично, за формою щитка та вушка, литих, вкритих сріблом, прикрас. Імовірно, що привіска потрапила на селище у пониззі Псла в XII ст.

Отримані матеріали, звісно, ляжуть в основу джерельної бази написання статей до археологічної частини тому «Зводу» і, певною мірою, доповнять археологічну карту мікро-регіону.

Література

Пуголовк Ю.О. Некрополь доби пізнього українського середньовіччя в околицях Келеберди на Полтавщині // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2004. — № 1-2 (15-16). — С.139-142.

Пуголовк Ю.О. Роботи на некрополі доби пізнього українського середньовіччя в околицях с.Келеберда Кременчуцького р-ну Полтавської обл. у 2005 р // АДУ 2004-2005 рр. — Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2006. — Вип.8. — С.320-322.

Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). — Москва: Наука, 1981. — 196 с.

Супруненко О.Б. Кургани поблизу с.Солонці на Нижньому Пслі / Старожитності околиць Комсомольська. — Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. — Частина V. — 142 с.

Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного / Старожитності околиць Комсомольська. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — Частина II. — 80, 2 с.

Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / Старожитності околиць Комсомольська. — Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. — Частина VI. — 110 с.

Супруненко О.Б., за участі Маєвської С.В., Артем'єва А.В., Горбенка С.О. Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного в пониззі Псла / Старожитності околиць Комсомольська. — Київ-Полтава: Техсервіс, 2006. — Частина III. — 140 с.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Старожитності околиць Комсомольська. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — Частина I. — 140, 1 с.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Титков О.В. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — 160, IV с.

Терський С.В. Лучеськ X-XV ст. — Львів: Львівська політехніка, 2006. — 252 с.

Супруненко А.Б., Мироненко К.Н.,
Лямкин В.В., Сидоренко А.В.

Розвідки в нижніх теченнях Сухого Кобелячка и Псла

Резюме

В сообщении приводятся основные результаты археологических обследований отдельных памятников в нижних течениях рр. Сухой Кобелячек и Псел, в пределах Кременчугского района и Комсомольского горсовета Полтавской области. Публикуются находки позднеэнеолитических стел, ярких находок на поселениях и пр. Приводятся данные о памятниках эпох энеолита, бронзы, раннего железного века, средневековья и времени Киевской Руси.

01.02.2008.

СТАРОЖИТНОСТІ СВІЧИННОГО КРАЮ (МАТЕРІАЛИ РОЗВІДОК 2008 р. БІЛЯ с.ВЕЛИКА КРУЧА НА ПИРЯТИНЩИНІ)

Навесні 2008 р. Пирятинський загін Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (у складі начальника — канд. іст. наук О.Б.Супруненко, О.В.Короті, О.В.Сидоренка й автора) провів археологічні розвідки на території більшої частини Великокручанської сільської ради, з метою укладання матеріалів археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області та з'ясування перспектив включення місцевих археологічних пам'яток до туристичних маршрутів, зініційоване й організаційно забезпечене першим заступником голови Полтавської облдержадміністрації І.Ф.Близнюком. Роботи проводилися на території сіл Велика і Мала Круча, колишнього центру сільради — с.Запорізька Круча, — та їх околиць. Одночасно з'ясовано стан збереженості ряду об'єктів, виявлених на території сільської ради у попередні роки. Загоном обстежені, описані та картографовані 3 раніше зовсім не відомі поселення та визначено місцеположення, культурну належність і орієнтовні розміри, пов'язаного з одним із них, курганного могильника, два насипи якого свого часу помилково було виділені до складу окремої курганної групи (рис.).

Велика Круча, с., центр с. р. (*правий берег р.Удай, басейн р.Сула, ур.Левада М.Стороженка*):

1. *Поселення черняхівської культури та пізньосередньовічного часу*, на присадибних ділянках жителів східної околиці села. Займає першу та другу надзаплавні тераси р.Удай. Витягнуте з півночі на південь, вздовж заболоченої річкової долини, на 1,5 км. Площа — близько 10 га. Природною межею поселення на півдні є високий правий схил (круча) корінного берега Удаю. На півночі його межа проходить вздовж південної околиці кол. с.Запорізька Круча (рис.1:4). За 200 м на північ-

ний схід від центральної частини пам'ятки знаходиться ще одне селище черняхівської культури (рис.1:3), виявлене під час розвідок загеном у 2007 році (*Головко, 2007, с. 87-88*).

На зораній поверхні нововиявленого селища зібрані різночасові матеріали: уламки ліпних, товстостінних горщиків з домішками шамоту в тісті (рис.2:9) та кружального посуду черняхівської культури: фрагменти вінець, стінок і денець лискованих та ангобованих мисок світло-сірого, темно-сірого і світло-коричневого кольорів (рис.2: 1-2,4), фрагменти ручки ангобованого глека світло-коричневого кольору, вінець, стінок та денець — з піддоном і без нього — лискованих і шпекхатих горщиків світло-сірого, темно-сірого а також коричневого кольорів; уламки гончарного посуду епохи пізнього середньовіччя (рис.3), з-поміж яких: фрагменти вінець та стінок орнаментованих та неорнаментованих горщиків темно-сірого кольору (рис.3: 1-2,4), орнаментованого «хвилькою» вінця макітри XVII ст. (рис.3:3), вінця розписаного ангобами світло-коричневого кольору з темним темно-коричневим орнаментом горщика; мідну, зовсім затерту, монету XVIII ст. Вирізняється серед знахідок виявлених у центральній частині пам'ятки деформований фрагмент стінки горщика сірого кольору, з підковоподібним наліпом та зі слідами перебування у вогні (рис.2:5). Типологічно його можна співвіднести з посудом зарубинецької культури. Прямі аналогії відомі серед інвентаря поховань Корчуватівського могильника (*Максимов, 1972, с.145, табл. VII:2,4*) та експонатів старої колекції Лубенського краєзнавчого музею (*Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2000, с.27-28*).

На сусідньому поселенні виявлені: фрагмент кістяної накладки на ручку ножа (рис.2:3), 2 біконічних темно-сірих пряслиця (рис.2:6-7) одне з яких лисковане, а також фрагмент ш

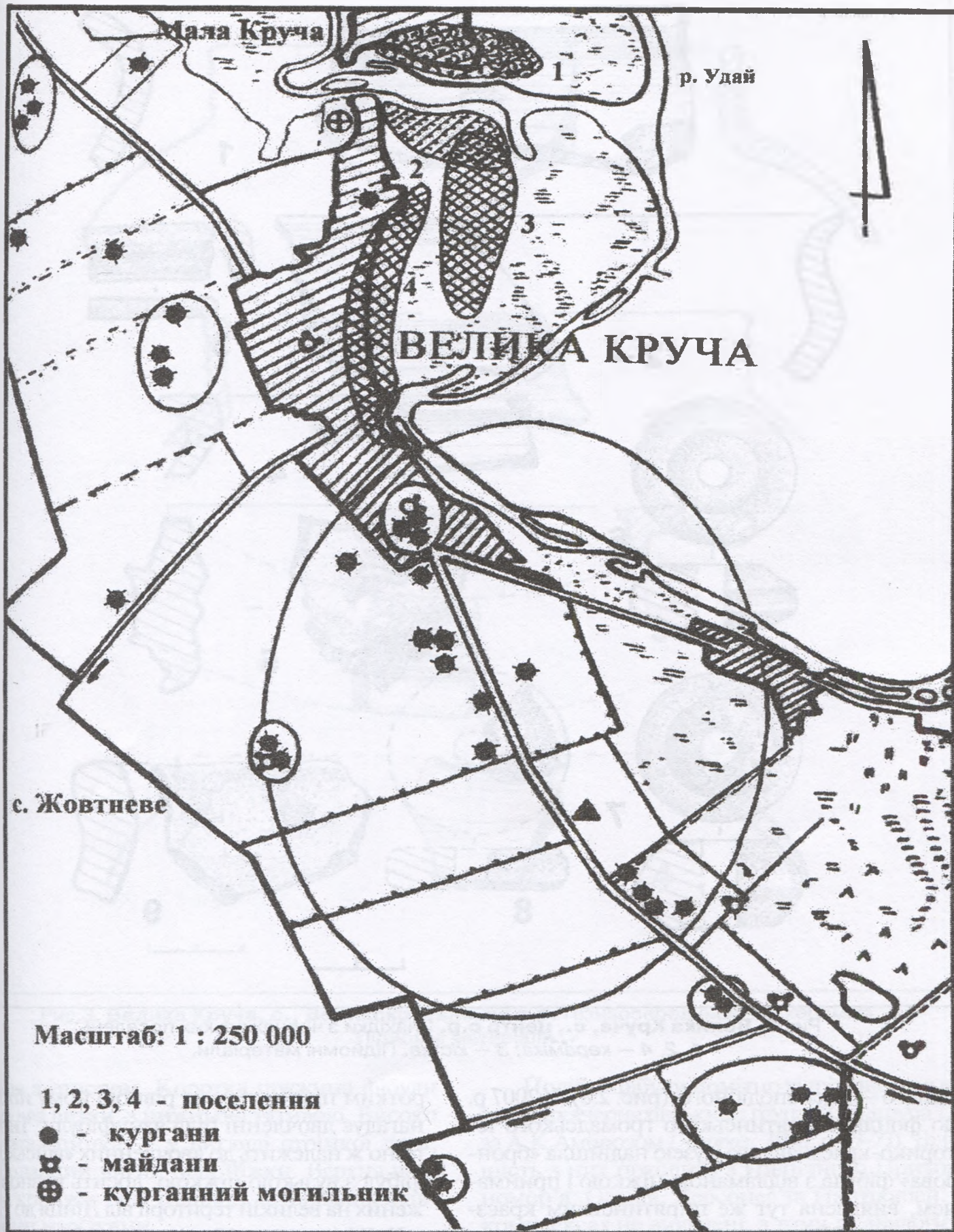

Рис.1. Схема розташування археологічних пам'яток поблизу с.Велика Круча: 1 — поселення з матеріалами пізньоскіфського часу та пеньківської культури; 2 — давньоруське селище; 3, 4 — поселення черняхівської культури.

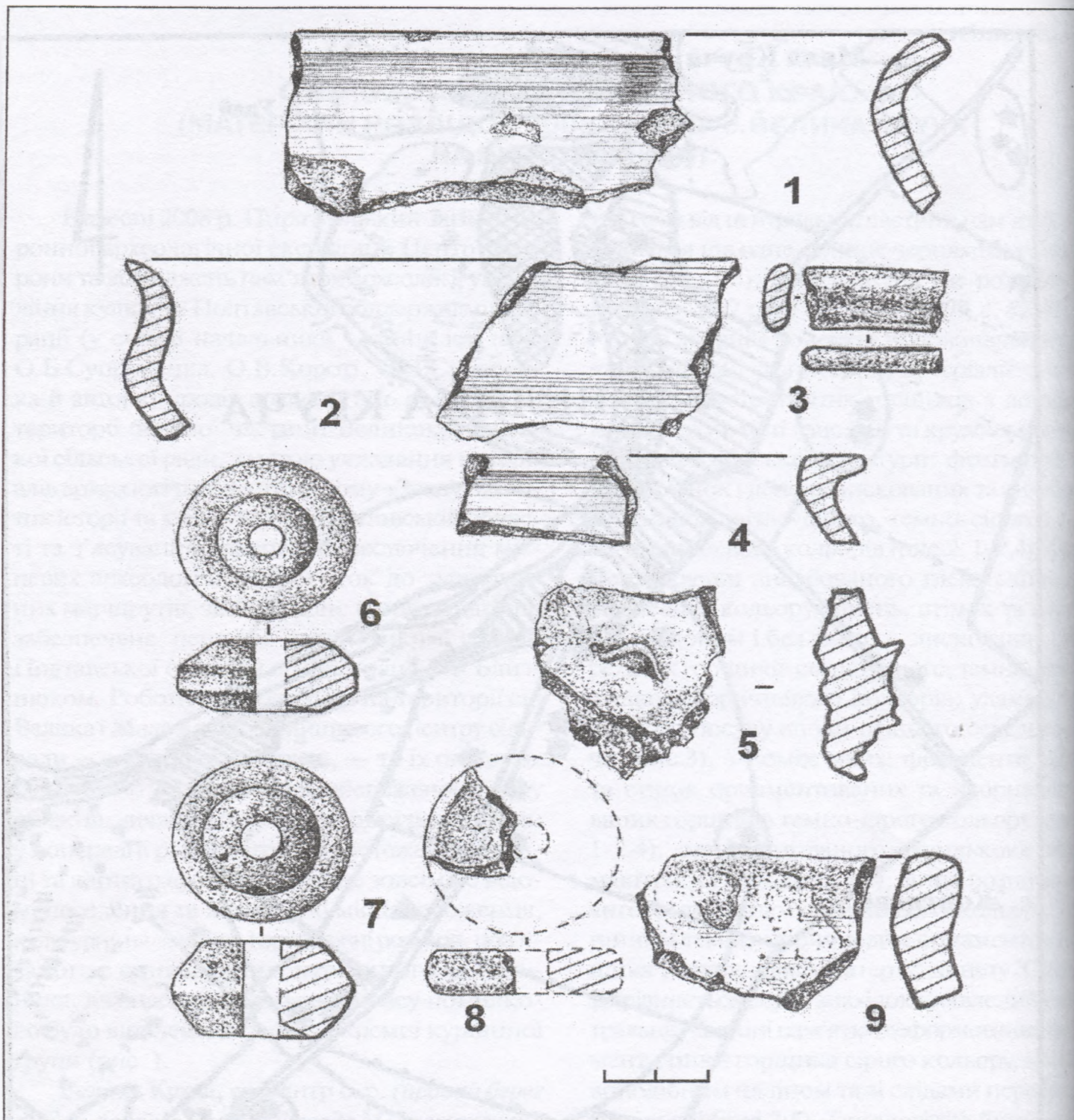

Рис.2. Велика Круча, с., центр с.р. Знахідки з черняхівських поселень:
1, 2, 4 — кераміка; 3 — кістка. Підйомні матеріали.

одного — дископодібного (рис. 2:8). У 2007 р. до фондів Пирятинського громадського історико-краєзнавчого музею надійшла «бронзова» фібула з відламаною ніжкою і приймачем, виявлена тут же пирятинським краєзнавцем А.Г.Василенком.

За розміром, вигином дужки, формою пружини, вона, як і інші фібули цього типу з ко-

ротким приймачем та рівною йому ніжкою нагадує двочленні підв'язні фібули. Типологічно ж належить до двочленних «військових» фібул з вузькою ніжкою, досить розповсюджених на великій території від Дінця до Ельби у II-IV ст.: група 17, підгрупа 1.2, за А.К.Амброзом (Амброс, 1966, с. 70-71). Її корпус з'єднаний з пружиною за допомогою широкого

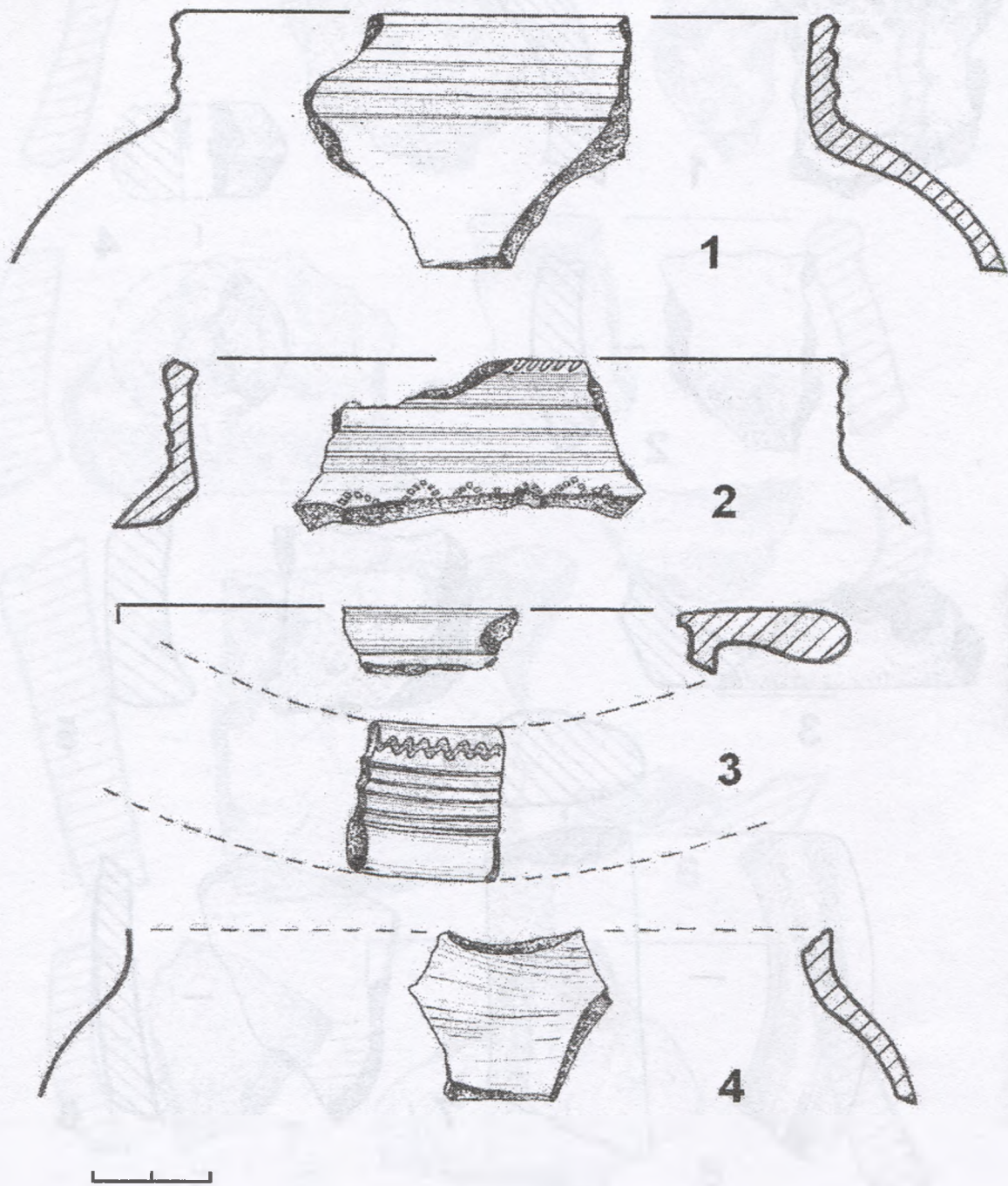

Рис.3. Велика Круча, с., Великокручанська с.р. Пізньосередньовічна кераміка.
Підйомні матеріали.

кільця з отвором. Коротка пружина фібули — на два витки, з нижньою тятивою. Високо піднята спинка — у вигляді стрімкої дуги, має плавний вигин біля ніжки. Верхня частина корпусу, біля голівки, декорована кільцевими нарізками.

Довжина вцілілої частини фібули — 3,5 см; висота — 2,5 см; ширина спинки — 0,3–0,4 см; діаметр дроту голки — 0,2–0,3 см.

Подібні фібули помітно відрізняються від типових «черняхівських»: група 17, підгрупа 1.1, за А.К.Амброзом (Амброз, 1966, с. 70–71). Більшість з них походить з Північного Причорномор'я: Ольвія, Херсонес та Пантікапей. У комплексах не виявлені, а тому, за аналогією зі згаданими «черняхівськими», датуються IV ст. Найближчою аналогією є фібула з фондів XIAM: 1826–25, знайдена під час розкопок К.К.Кос-

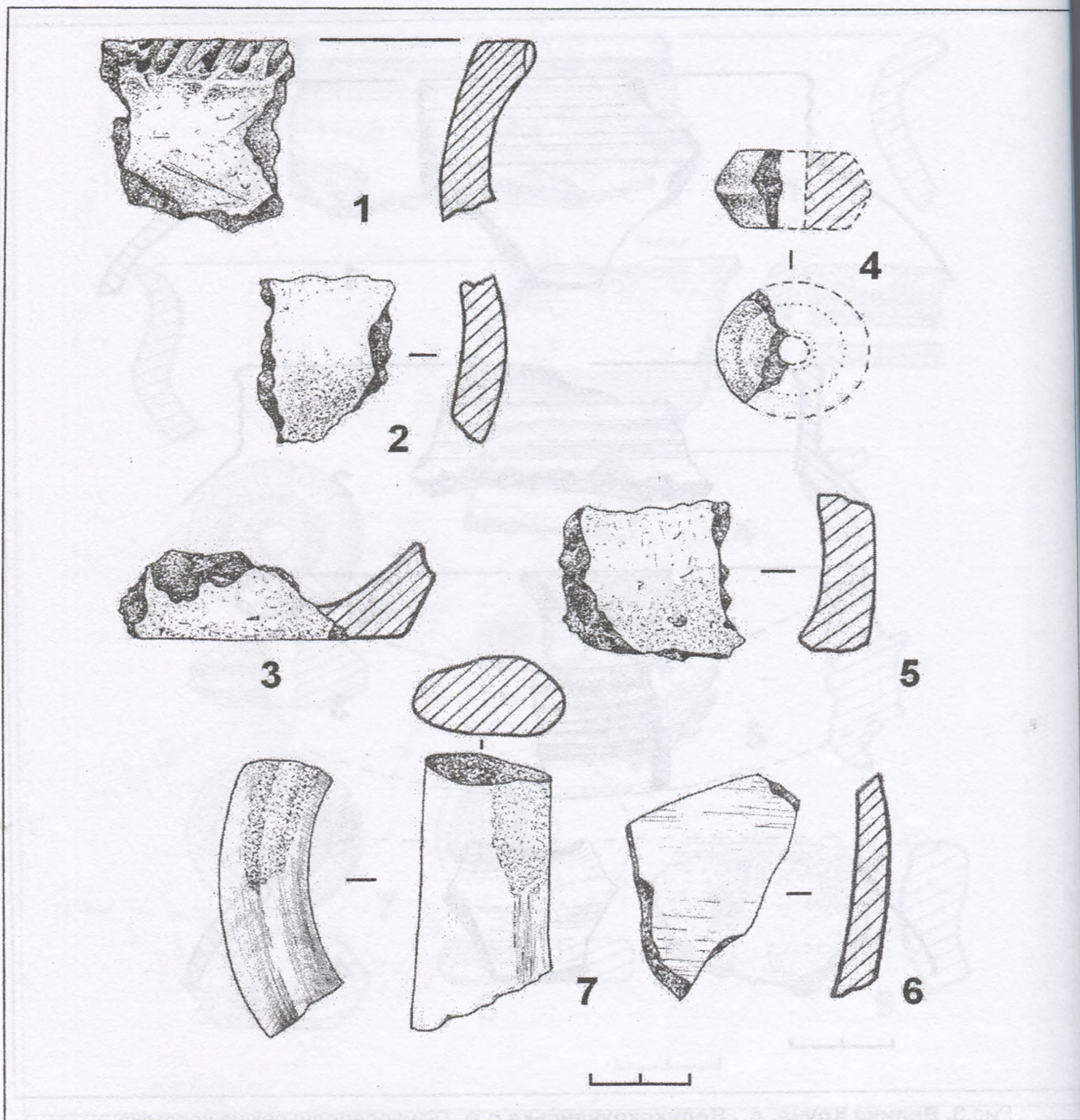

Рис.4. Мала Круча, с., Великокручанська с.р. Кераміка пізньоскіфського часу.
Підйомні матеріали.

тюшко-Валюжинича у Херсонесі наприкінці XIX ст. (Амброз, 1966, с.71).

Мала Круча, с., Великокручанська с. р. (острів, утворений рр. Удай та Соболиця – басейн р. Сули):

2. Поселення пізньоскіфського часу та пеньківської культури, на південній околиці села, в низинній частині острова, на присадибних

ділянках (рис. 1:1). Розміри — 120 x 60 м. На зораній поверхні ґрунту – темно-коричневого гумусованого супіску – знайдені фрагменти кераміки III-I ст. до н. е. та V-VII ст. н.е. До першої групи відносяться: уламки ліпних округлобоких горщиків світло-сірого кольору із домішками піску в тісті, заглаженою травою чи тріскою поверхнею, серед яких фраг-

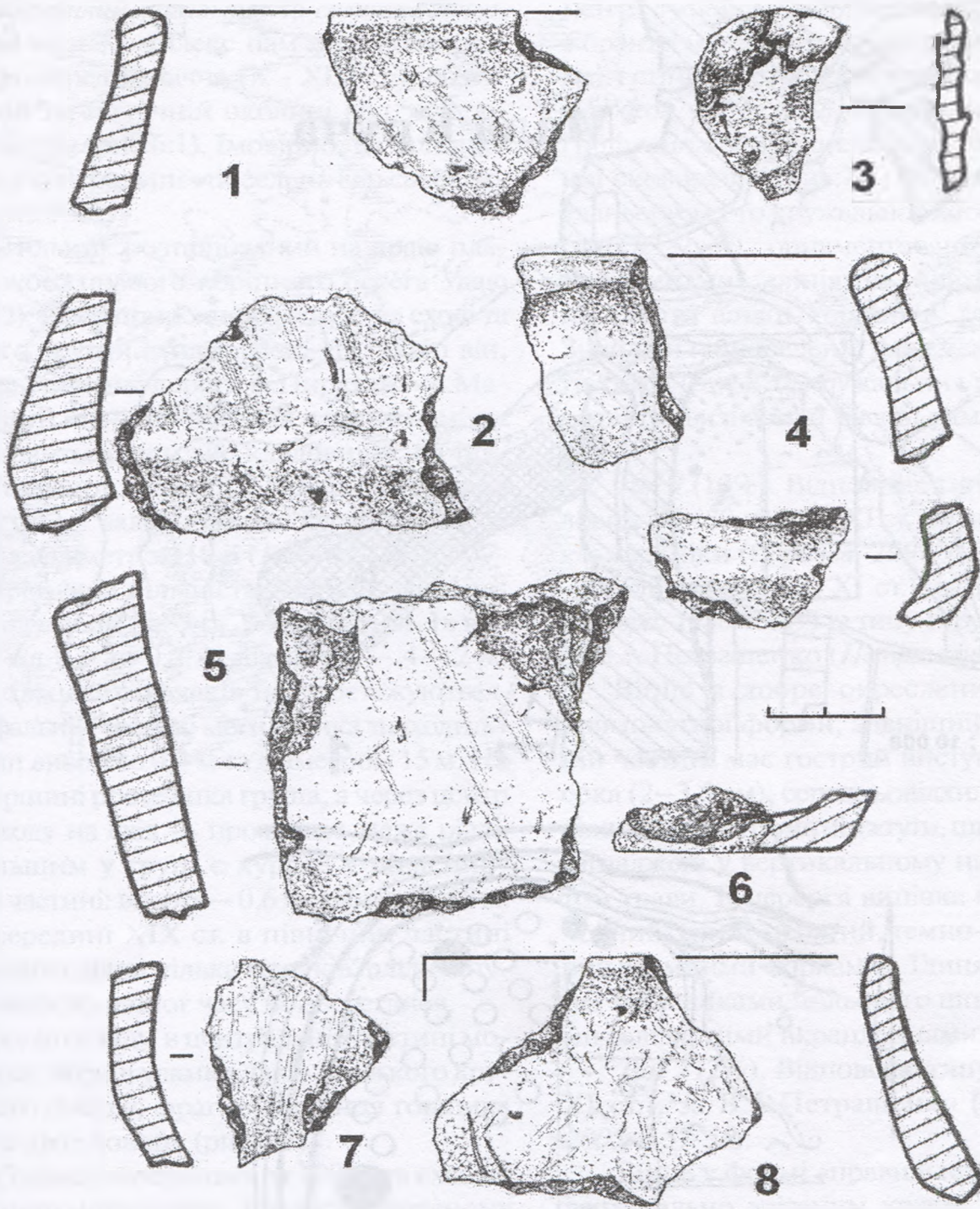

Рис.5. Мала Круча, с., Великокручанська с.р. Матеріали пеньківської культури:
1, 2, 4-8 — кераміка; 3 — кістка. Підйомні матеріали.

менти вінця, прикрашеного нарізно скоше-
ними пальцево-нігтьовими відбитками, ден-
ця, підправленого на повільному гончарному
крузі (рис.4.1-3,5), фрагмент біконічного
протискованого пряслиця темно-сірого кольору
(рис.4:4), а також — стінки і ручки світлогли-
няної амфори елліністичного часу (рис.4.6-
7). Пеньківська кераміка представлена улам-
ками ліпних біконічних та округлобоких гор-
щиків світло-коричневого, світло-сірого та

темно-сірого кольорів, з домішками дресви і
шамоту в тісті (рис.5.1-2, 4-8). До цієї групи
належить, вочевидь, і фрагмент кістяного
виробу дископодібної форми, зі слідами пе-
ребування у вогні, знайдений в центральній
частині поселення (рис.5:3).

Мала Круча, с., Великокручанська с.р.
(правий берег р.Удай, басейн р.Сула, ур. Запо-
різька Круча):

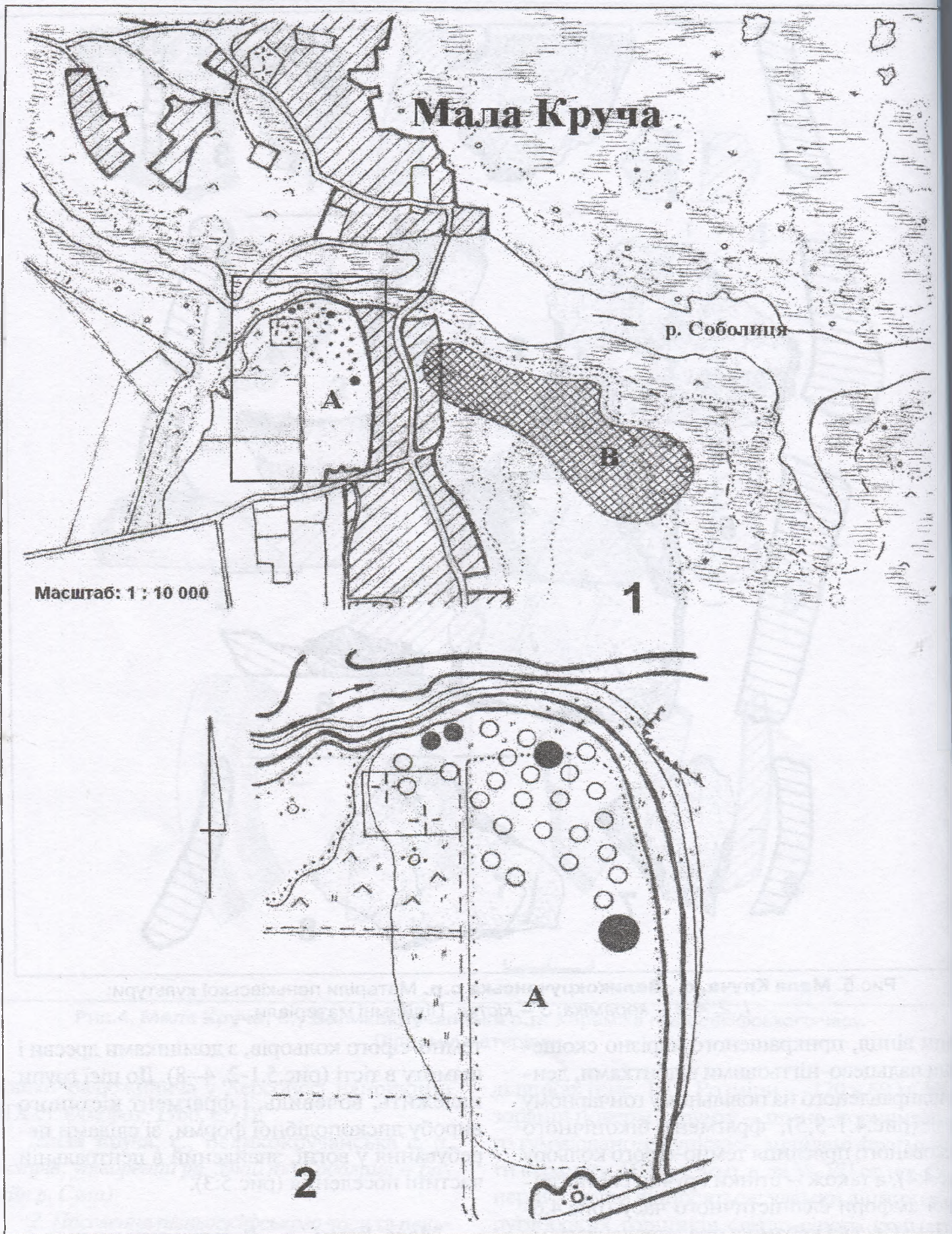

Рис.6. Мала Круча, с., Великокручанська с.р. Комплекс давньоруських пам'яток:
 1 — схема розташування: курганного могильника — А, та селища — В; 2 — план могильника.

3. *Курганний могильник та селище давньоруського часу.* Комплекс пам'яток доби розвинутого середньовіччя (X - XIII ст.), розташований на північній околиці кол. с. Запорізька Круча (рис. 6:1). Імовірно, це залишки одного з центральних поселень сільської округи — «погосту».

Могильник розташований на краю плато високого правого корінного берега Удаю (рис. 6:2). Його природною межею на сході та півночі є крутий схил тераси. На півдні він, вочевидь, тягся до дороги м. Пирятин — с. Мала Круча. В північно-західній частині пам'ятки знаходиться сільське кладовище, на північній околиці якого ще 2007 р. відзначена наявність 2-х задернованих курганів, висотою 1 м та діаметром 10 м (Головко, 2007, с. 87-88). Переважна більшість насипів, зосереджених на площі бл. 3 га, розорюється. Їх висота — від 0,1 до 0,3 м, діаметри — 4–12 м. Сліди кільцевих ривчаків не простежуються. В центральній частині могильника знаходиться насип висотою 0,4 м та діаметром 15 м. На його вершині росте дика груша, а через центр — із заходу на схід — проходить межа ріллі. Найбільшим у групі є курган у південно-східній частині: висота — 0,6 м, діаметр — 18 м.

У середині XIX ст. в північній частині могильника діяли кілька вітряків, сліди існування яких до нашого часу не збереглися.

Під час огляду, в центральній частині могильника, зібрані уламки давньоруського кружального посуду: фрагменти вінця горщика XI ст. та двох донець (рис. 7:3).

4. *Селище* знаходиться за 100 м на схід від курганного могильника, на мису, утвореному р. Удай і його правою притокою — р. Соболицею (рис. 6:1). Витягнуте з заходу на схід. Розміри — 250 x 80 м. Природною межею поселення на сході виступає заболочена заплава Удаю, на заході — крутий схил корінного берега, під яким збудовано садиби села. Південно-східна частина поселення розміщена на північній окраїні черняхівського селища, виявленого у 2007 р. (Головко, 2007, с. 87-88). Територія пам'ятки відведена під городи, розорюється.

В центральній частині селища, на ріллі виявлені 5 скупчень глиняної обмазки, фраг-

менти туфового жорна, шлаки тощо. Серед зібраних матеріалів: астрагал (рис. 7:7), фрагмент стінки гостродонної амфори XII-XIII ст. (Якобсон, 1979, с. 110), товщиною близько 1 см, і рифленою поверхнею (рис. 7:6), уламок ліпної сковорідки (рис. 7:5) та численні уламки давньоруського кружального посуду X-XIII ст. (рис. 7:1-2, 4), орнаментовані «хвильками», «насінинами», «лініями», «шахами». З уламків багато вінець горщиків, глеків і мисок. Знайдені на поселенні фрагменти вінця 13-ти типів (рис. 8:1) кружальних горщиків дозволяють визначити часові рамки його існування.

Тип 1 (10%). Відповідає типу 3 (друга половина X - 30-ті роки XI ст.) новгород-сіверської кераміки (Сарачев, 1997, с. 271), типу 5 (X — перша половина XI ст.), за М.П. Кучерою (Кучера, 1986, с. 449) та типу 1 (рубіж X - XI ст.), за В.А. Петрашенко (Петрашенко, 2005, с. 57).

Вінце з добре окресленим напливом прямокутної форми, зовнішній край в нижній частині має гострий виступ. Шийка висока (2–3,5 см), середньовідхилена. На внутрішньому боці помітні джугути, шириною 2,5 см, заглажені у вертикальному напрямку жмутом трави. В перерізі випічка має 2-3 шари: чорний, світло-жовтий, темно-жовтий чи сірий з темними «кірками». Глиняне тісто щільне, з домішками польового шпату та дрібними залізистими вкрапленнями.

Тип 2 (2%). Відповідає типу 2 (рубіж X — XI ст.), за В.А. Петрашенко (Петрашенко, 2005, с. 57-58).

Вінце у формі «правильного манжету», з вертикально зрізаним краєм. Відрізняється профілем стінки: вона вертикальна, висотою від основи до вінця 2 - 2,5 см. Поверхня черепка чорна, у тісті домішки дрібної товченої жорстви і піску.

Тип 3 (13%). Відповідає типу 3 (друга половина X — початок XI ст.), за В.А. Петрашенко (Петрашенко, 2005, с. 58).

Вінце дуже відхилене назовні, наплив ледь помітний, оскільки відсутній виступ внизу, зовнішній бік вінця дещо ввігнутий, верхів'я округлене з ледь помітною ввігнутістю з внутрішньої сторони. Шийка граційно вигнута, з

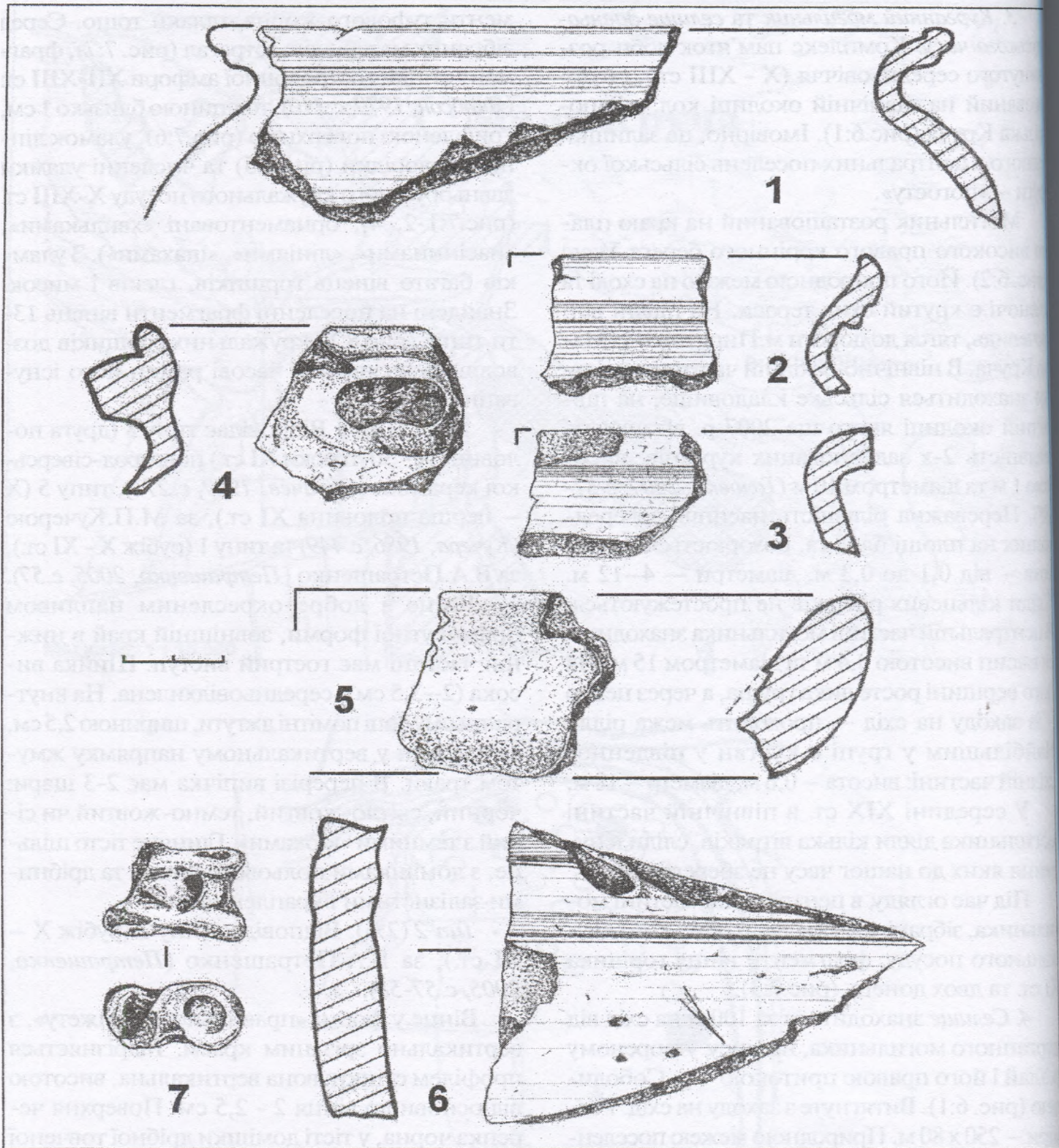

Рис.7. Мала Круча, с., Великокручанська с.р. Знахідки з давньоруських пам'яток: 1-5, 6 – кераміка; 7 – кістка. Підйомні матеріали.

невираженим переходом у плічко. В перетині черепок триколірний (помаранчевий, чорний, жовтий); добре простежуються джгути (2,5 см); тісто щільне, з помітними домішками карбонату, піску та залізистих включень.

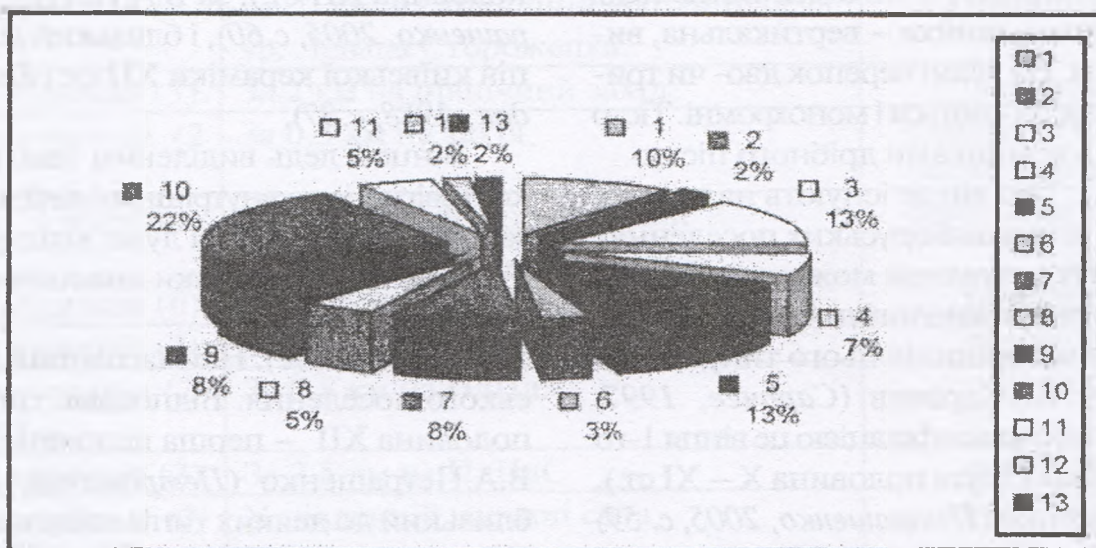
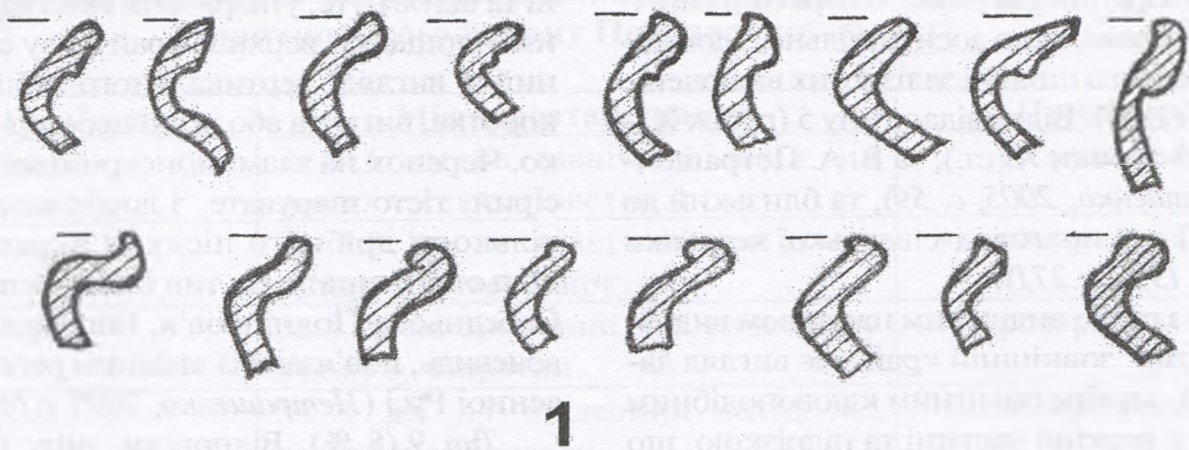
Тип 4 (7%). Відповідає типу 4 (рубіж X – XI ст. – 30-ті роки XI ст.), за В. А. Петрашен-

ко (Петрашенко, 2005, с.58-59), та близький до типів 12 – 13 (середина XI ст.), за шкалою М.П.Кучери (Кучера, 1986, с.449).

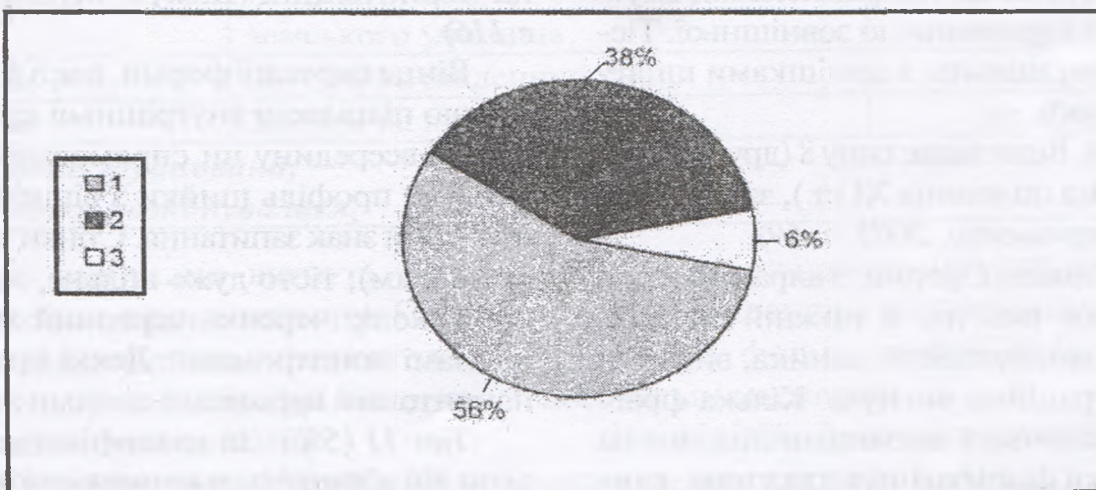
Наплив витягнутий, «манжет» широкий. Вінце різко відігнуте назовні, добре окреслює основу шийки. Зовнішня сторона напливу ко-со зрізана, інколи з канелюром в нижній час-

2

3

Рис.8. Мала Круча, с., Великокручанська с.р. Типологія вінець давньоруських гончарних горщиків, зібраних на селищі :

1 — профілі (зліва направо): типи 1-13; 2 — співвідношення; 3 - хронологія: 1 — X - XI ст.; 2 — XII - XIII ст.; 3 — XI - XII ст.

тині. Висота шийки невелика: 1,5 - 2,5 см. Техніка створення джгутова. В перетині випічка трикольорова, тісто досить щільне, з домішками польового шпату і залізистих включень.

Тип 5 (13%). Відповідає типу 5 (рубіж X – XI ст. – 30-ті роки XI ст.), за В. А. Петрашенко (*Петрашенко, 2005, с. 59*), та близький до типу 6 (XI ст.) новгород-сіверської кераміки (*Сарачев, 1997, с.271*).

Вінце з гарно виділеним напливом видовженої форми, зовнішній край має вигляд ламаної лінії, з добре помітним кльовоподібним виступом у верхній частині та підрізкою, що підкреслює «манжет», в нижній. Вінце ледь відхилене назовні, шийка – вертикальна, висотою 2,5 - 3 см. На зламі черепок дво- чи триколірний, але зустрічаються і монохромні. Тісто дуже щільне, з домішками дрібного піску.

Тип 6 (3%). Такі вінця існують на протязі X–XIII ст. на всіх давньоруських поселеннях Подніпров'я і їх датування можливе лише на основі залучення технологічних особливостей формування горщиків цього типу, на що звернув увагу І.Г.Сарачев (*Сарачев, 1997, с.269-270*). За його класифікацією це вінця 1-го типу, варіанту «а» (друга половина X – XI ст.). За В.А.Петрашенко (*Петрашенко, 2005, с. 59*) – тип 6 (кінець X – середина XI ст.).

Для них характерна відсутність напливу, а загладжування вінця напрямлене від внутрішньої стінки горловини до зовнішньої. Тісто монохромне, щільне, з домішками шпату та дрібного піску.

Тип 7 (8 %). Відповідає типу 8 (друга половина X – перша половина XI ст.), за В.А.Петрашенко (*Петрашенко, 2005, с. 59*).

Вінце видовженої форми, з виразним напливом; завдяки виступу в нижній частині, верхній край заокруглений, шийка, висотою 2,5 - 3,5 см, граційно вигнута. Кілька фрагментів орнаментовані врізаними лініями на шийці. Техніка формування джгутова, глиняне тісто досить щільне, з домішками піску. В перетині черепок дво- чи триколірний, інколи – монохромний, з «кірками».

Тип 8 (5 %). Відповідає типу 10 (перша половина XII ст.), за В.А.Петрашенко (*Петрашенко, 2005, с.60*).

Вінце під прямим кутом відхилене назовні та відтягнуте, утворюючи широку внутрішню площадку, верхній край зрізу сформований у вигляді вертикального зубця; шийка коротка, вигнута або різко переходить в плічку. Черепок на зламі монохромний – темно-сірий; тісто шарувате, з домішками великої кількості дрібного піску та вкрапленнями польового шпату. Це тип не характерний для Середнього Подніпров'я, його походження, вочевидь, пов'язане із західним регіоном Південної Русі (*Петрашенко, 2005, с.60*).

Тип 9 (8 %). Відповідає типу 11 (перша половина XII ст.), за В.А.Петрашенко (*Петрашенко, 2005, с.60*), і близький до деяких типів київської кераміки XII ст. (*Калюк, Сагайдак, 1988, с.37*).

Вінце з ледь виділеним напливом, слабкою ввігнутістю внутрішньої лінії; верхній край заокруглений. Шийка дуже відігнута назовні. Тісто та якість випічки аналогічна попередньому типу.

Тип 10 (22 %). Наймасовіший для кручанського поселення. Відповідає типу 14 (друга половина XII – перша половина XIII ст.), за В.А.Петрашенко (*Петрашенко, 2005, с.60*), близький до деяких типів київської кераміки XII ст. (*Калюк, Сагайдак, 1988, с.37*) та кераміки з Ліскового (XII – перша половина XIII ст.) на Чернігівщині (*Шекун, Веремейчик, 1999, с.116*).

Вінце округлої форми, але з добре витриманою підрізкою внутрішньої кромки, завернутої всередину чи спрямованої вгору. Загальний профіль шийки з вінцем нагадує за обрисами знак запитання. Стінки черепка тонкі (3-4 мм); тісто дуже щільне, з домішками піску, колір черепка червоний або чорний, на зламі монохромний. Деякі фрагменти орнаментовані врізаними лініями на плічках.

Тип 11 (5%). За класифікацією М.П.Кучери він з'являється наприкінці XI ст. (*Кучера, 1986, с.449*). Відомий у київських комплексах XII ст. (*Калюк, Сагайдак, 1988, с.37*). Відповідає типу 15 (кінець XI – XII ст.), за В.А.Петрашенко (*Петрашенко, 2005, с.61*).

Вінце просте, зовнішній бік косо зрізаний, внутрішній – з чітко витриманим гострим

**Перелік курганів, розташованих поблизу с. Велика Круча
Пирятинського району Полтавської області**

№ з/п	Пам'ятка	Місце розташування	Примітки
1.	Курган	За 0,6 км на північний захід від повороту на с. Повстин.	розорюється
2	Курган	За 1,8 км на північний захід від в'їзду з боку м. Пирятин.	розорюється
3.	Курган	За 1 км на північний захід від в'їзду з боку м. Пирятин.	розорюється
4.	Курган	За 1 км на південний захід від тракторної бригади.	розорюється
5.	Курган	За 1 км на північній околиці села, ур. Левада Стороженка.	зруйнований
6.	Група курганів (3)	За 2 км на північний захід.	розорюється
7.	Група курганів (2 + 1)	За 0,3 км на захід.	розорюється, один насип зруйнований
8.	Група курганів (13) *	На південний схід від села.	один задернований
9.	Група курганів (6)	За 4,3 км на ПдПдС.	розорюється
10.	Група курганів (2)	За 4,3 км на південь.	розорюється
11.	Група курганів (2) та майдан	За 0,8 км на ПдПдЗ.	розорюється
12.	Група курганів (2)	За 3,5 км на ПдПдС.	розорюється
13.	Група курганів (3) та майдан	У південній частині села.	не збереглися
14.	Майдан	За 3,5 км на ПдПдС.	не зберігся
15.	Майдан	В центрі села, біля колишнього земського училища.	не зберігся
16.	Майдан	За 4 км на південний схід.	не зберігся
17.	Майдан	За 3 км на південний схід.	не зберігся

Курган - пам'ятка зруйнована;
* - пам'ятка розкопувалася;

ступом; шийка вишукано вигнута. Поверхня черепка темно-сірого кольору. Тісто з домішкою. Деякі фрагменти орнаментовані насічками на внутрішньому краї вінця та зчираними лініями на зовнішньому.

Тип 12 (2 %). Відповідає типу 16 (рубіж XI – II – перша половина XII ст.), за В.А.Петрашенко (Петрашенко, 2005, с.61), близький до деяких типів кераміки XII ст. Київського Подолу (Калюк, Сагайдак, 1988, с.37) та кераміки з поселення у Лісковому (друга половина XII – перша половина XII ст.) на Чернігівщині (Шекун, Веремейчик, 1999, с.109).

Схожий на попередній тип, але відрізняється оформленням зовнішнього боку вінця, зрізаного у формі ламаної лінії, що робить його більш масивним.

Тип 13 (2 %). Загальноруський тип вінця: зустрічається в помітній кількості на всіх придніпровських пам'ятках. Відповідає типу 17 (XII-XIII ст.), за В.А.Петрашенко (Петрашенко, 2005, с.60).

Вінце округле, масивне, дещо приплюснуте у верхній частині, з добре виділеною канавкою під кришку. Шийка вигнута. Висота шийки від основи до краю вінця – 1 см. Тов-

щина черепка в зоні вінця та шийки — 0,5–0,6 см. У тісті помітні домішки піску.

Таким чином, попередній кількісний аналіз зібраних на поселенні керамічних матеріалів (рис.8:2), свідчить про час його виникнення та припинення існування: X–XIII ст. Спорудження більшої частини курганного некрополю, вочевидь, слід співвіднести із часом виникнення і найбільшого розквіту поселення, яким може вважатися X–XI ст. (56% розглянутих вінець (рис. 8:3)).

Окрім того, дослідниками перевірено стан збереженості ряду відомих курганів (*Ляскоронський, 1911, с.60–61; Падалка, 1914, с.163; Макаренко, 1917, с.85; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.78; Мельникова, 1988, с.55–56; Мельникова, Ткаченко, 1989, с.40–41; Антонович, 1990, с.32–35; Мельникова, 1992, с.136–137; Супруненко, 1994, с.253–254; 2000, с.206–237; Головка, 2007, с.32–40*) поблизу с. Велика Круча (рис.1; табл.1). У двох випадках зафіксоване знищення насипів. Зокрема, остаточно зневельовано насип розораного кургану, розташованого на плато правого берегу р. Удай, за 1 км на південний захід від тракторної бригади, праворуч від дороги на с. Жовтневе Гребінківського району (*Макаренко, 1917, с.85; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.78; Мельникова, 1988, с.55; Мельникова, 1992, с.136–137*). Під час останнього огляду — навесні 2007 — його висота становила 0,2 м, діаметр — 10 м (*Головка, 2007, с.34–35*).

Також, в результаті самовільного забору землі, повністю зруйновано насип центрального — найбільшого — кургану в групі з 3-х розораних насипів, розташованих ланцюжком, з півночі на південь, на плато правого берегу Удаю за 0,3 км на захід від околиці села (*Макаренко, 1917, с.85; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.78; Мельникова, Ткаченко, 1989, с.40; Мельникова, 1992, с.136–137*). На відстані 0,2 км на північ від нього знаходиться насип висотою 1,5 м, з діаметром 25 м. За 0,1 км на південь — курган висотою 2 м та діаметром 30 м. Навесні 2007 м висота пошкодженого кургану становила 2,5 м, діаметр — 35 м (*Головка, 2007, с.36*) (див.: *Таблиця 1*).

Виявлені під час розвідок пам'ятки в цілому доповнюють існуючу на сьогодні кар-

тину культурного розвитку мікрорегіону. Пізньоскіфські матеріали, ще до відкриття поселення в Малій Кручі, відомі й у інших селах району — Повстині (*Головка, 2003, с.61; Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005, с.21*) та Каплицях (*Головка, 2002, с.98*). Пенські старожитності виявлені 2002 р. поблизу с. Березова Рудка (*Лугова, Луговий, Ткаченко, 2006, с.23–24*). Відкрите у Великій Кручі селище черняхівської культури стало 11-м із відомих на Пирятинщині (*Головка, 2007, с.135*).

Найявний біля села комплекс давньоруських пам'яток дозволяє більш чітко реконструювати територіально-адміністративну структуру Пирятинської волості, за лінією «волесть — сотня — погост — верв», принаймні, до XIII ст. (*Приймак, 2003, с.136–142; Головка, 2005, с.117–127*). Після детальніших досліджень у майбутньому матеріали з нього мають бути використані не тільки для встановлення часу виникнення села за археологічними даними, замість традиційного підходу, що спирається на визначення дат за порівняно пізніми письмовими згадками XVII ст., а й в якості туристично-рекреаційного ресурсу, як і більшість вищезгаданих археологічних об'єктів.

Питання охорони та вивчення археологічних пам'яток (особливо пошкоджених курганів) у безпосередній близькості від села, як і решти, що знаходяться у населених пунктах сільської ради, залишається актуальним і сьогодні.

Джерела та література

Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ. — Москва: Наука, 1966. — 142 с.

Антонович В. Б. [Письмо к И.А.Зарецкому. — 22 янв. 1893 г.] // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.32–35.

Головка І.В. Звіт про археологічні дослідження на території Пирятинського району Полтавської області в 1996 — 2002 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф. с. — Спр. 374. — 120 арк.

Головка І.В. Ліпна посудинка з Повстина // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2. — С.61.

Головка І.В. Давньоруські пам'ятки середньої течії р. Удай X–XIII ст. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2005. — № 1–2. — С.117–127.

Головко І.В. Звіт про археологічні розвідки 2007 року в Пирятинському районі Полтавської області (Матеріали до археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» Полтавської області) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф. е.— Спр. 480. — 301 арк.

Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу // Археологія. — Київ, 1988. — Вип. 61. — С.36–38.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Тертиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — 100 с.

Кучера М.П. Кераміка // Археологія Української ССР. — Київ: Наук. думка, 1986. — Т. 3. — С.449–450.

Лугова Л., Луговий Р., Ткаченко О. Звіт про археологічні розвідки в околицях сіл Березова Рудка та Вечірки Пирятинського району, 2002 р. // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2005. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава: Диво-світ, 2006. — С.21–27.

Ляскоронський В.Г. Городища, кургани, майдани и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья // Тр. XIV АС. — Москва, 1911. — Т. III. — С.1-82.

Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: Сб. топограф. сведений. — Полтава: изд. ПУАК, 1917. — С.40–85.

Мельникова И.С. Отчет об археологических разведках 1988 г. в Лохвицком, Пирятинском и Чернухинском районах Полтавской области // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 20. — 56 арк.

Мельникова І.С. Деякі підсумки підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області» // АЗ ПКМ. — Полтава: вид. ПКМ, 1992. — Вип.1. — С.136–137.

Мельникова И.С., Ткаченко А.М. Отчёт о разведках 1989 года на территории Полтавской области // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 25. — Арк. 41-57.

Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исслед. и м-лы. — Изд. ПУАК. — Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. — 283 с.

Петрашненко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — Киев, 2004. — 264 с.

Приймак В.В. Формування елементів територіальної структури Дніпровського Лівобережжя X–XIII ст. (за матеріалами пам'яток батьківщини Г.С.Сковороди) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2/2002 — 1/2003. — С.136–142.

Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья (по материалам Новгород-Северского Подесенья) // Древности Евразии. — Москва: изд. МГУ, 1997. — С.269–280.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — 108, 2 с.

Супруненко О.Б. Археологічні дослідження В.Б.Антоновича на Полтавщині // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16-18 бер. 1993 р., м.Київ): Доп. та м-ли. — Київ: вид. Ін-ту укр. археогр. АН України, 1994. — С.253–259.

Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2000[2001]. — 392 с.

Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів: Сівер. думка, 1999. — 160 с.

Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Ленинград: Наука, 1979. — 221 с.

Головко І.В.

ДРЕВНОСТИ СВЕЧКИНОГО КРАЯ (МАТЕРИАЛЫ РАЗВЕДОК 2008 г. у с.ВЕЛИКАЯ КРУЧА НА ПИРЯТИНЩИНЕ)

Резюме

Публикуются некоторые материалы разведок на территории Пирятинского района Полтавской области, произведенных в 2008 г. в ключе подготовки тома «Свода памятников истории и культуры» по Полтавской области.

В ходе исследований обнаружено 4 ранее неизвестных памятника, зафиксировано разрушение нескольких курганов.

Несомненным успехом разведок стало выявление и описание поселения раннего железного века III-I вв. до н. е. и третьей четверти I тыс. н.э. у с. Малая Круча, а также комплекса древнерусского селища и курганного могильника в урочище Запорожская Круча.

15.05.2008.

КУРГАНИ ПОБЛИЗУ БУТЕНОК У НИЖНЬОМУ ПОВОРСКЛІ

Наприкінці грудня 2007 р. автором проведено археологічні розвідки з метою підготовки матеріалів до тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській обл. в адміністративних межах кількох сільських рад Кобеляцького і Козельщинського районів Полтавської обл. Суцільні обстеження здійснювалися з метою картографування і перевірки стану збереження курганів на вододілі рр.Вовча і Кобелячок — правобережних водозборів пониззя Ворскли, а також лівобережжя р.Вовча (правого притоку р.Кобелячок, або Кобелячка) у північно-західній частині Кобеляцького і прилеглий — Козельщинського районів. В їх ході оглянуті 24 окремі чи комплексні пам'ятки археології, відомості про існування яких певним чином впливатимуть на розуміння старожитностей цього нижньоворсклинського мікрорегіону на лівому березі Дніпра. Під час розвідки картографовані 6 груп курганів, 18 окремих насипів (всього 36 курганів), проведена фотофіксація частини пам'яток. Ці матеріали ляжуть в основу джерельної бази до написання статей археологічної частини тому «Зводу» (Супруненко, 2007-зв., 34 арк.).

Район досліджень розташований у межах північно-західної частини історичного мікрорегіону Кобеляччини, у степовій ландшафтній зоні, на межі з Лівобережним Придніпровським терасовим лісостепом. Він перерізаний балками та річищами невеликих степових річок — Вовчою, Кобелячком, струмками Вовчим, Бреусівським та кількома безіменними.

Історія досліджень курганних старожитностей цього мікрорегіону має лише кілька спроб опису пам'яток. Перша з них належить до часу здійснення анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р., коли до опитувальних анкет потрапили відомості про кургани на південний захід від обстежуваної території, городища козацької доби на північний схід та схід від району розвідок. Матеріали цього анкетування видані М.О.Макаренком у 1917 р. (Макаренко, 1917, с.10, 66). Кілька збережених на сьогодні насипів потрапили й до статистико-археологічного опи-

су курганів Полтавської губернії, укладеного Л.В.Падалкою і виданого 1914 р. (Падалка, 1914, с.152, № 35). До того ж, кургани в околицях Кобеляк оглядалися на початку ХХ ст. В.Г.Ляскоронським (Ляскоронский, 1907, с.102).

Вже у 1970-х рр. Г.О.Сидоренко та Д.Я.Телсгіним здійснена спроба обрахування кількості курганів Полтавської області за даними крупномасштабних картографічних матеріалів. Результати цього аналізу враховані у «Довіднику з археології України. Полтавська область» (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.51-56).

Як помітний результат розвідки 2007 р. необхідно відзначити локалізацію насипу кургана у складі групи I у с.Бутенки, де під час господарських робіт 1960 р. виявлене відоме поховання колісничого кіммерійського часу, матеріали з якого експонуються у Полтавському краєзнавчому музеї (Супруненко, 1988, с.9: фото). Принагідно наводимо опис курганів в околицях Бутенок та встановленого місця знахідки поховання 1960 р.

Бутенки, с., західна пристанційна частина, Бутенківська с.р., Кобеляцький р-н (лівий берег р.Вовча — р.Кобелячок — р.Ворскла — р.Дніпро).

Курган I знаходиться на підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега річки, в 0,2 км зліва від шосе мм. Полтава — Кременчук, та за 1,3 км на північний захід — північ від села, між шосе і залізницею мм.Полтава — Кременчук. Розорюється. Висота — 0,7 м, діаметр 17 м.

Курган II розташований на панівному підвищенні останця другої надзаплавної тераси лівого берега річки, за 0,7 км, зліва від шосе мм. Полтава — Кременчук та в 0,8 км на північний захід від села, між шосе і залізницею мм.Полтава — Кременчук. Розорюється. На вершині — сліди тригопункту з абсолютною позначкою 90,1 м. Висота — 1,2 м, діаметр 26 м.

Група курганів I розташована на підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега річки, безпосередньо справа від шосе мм.Полтава — Кобеляки, за 0,1-0,2 км на північний

захід від зони господарської забудови, навпроти приміщень Кобеляцької МРЕВ, поряд з існуючою автозаправочною станцією.

Група знаходиться на північ від складських приміщень колишнього току, на разі перетворених у господарський двір одного з підприємств. Кургани розорюються, їх поверхня використовується під городи. Складається з трьох насипів, в т.ч. великого, частково знесеного під час будівництва току на поч. 1960-х рр., з висотою 0,75 м і діаметром понад 35 м (№ 1), та двох менших, дуже розораних (№№ 2-3), висотою 0,3-0,6 м і діаметром 16-20 м.

Зруйнований і розтягнутий розорюванням насип більшого кургану, за свідченнями Г.О.Сидоренко, саме і був місцем виявлення решток відомого поховання киммерійського часу, обстеженого Г.Т.Ковпаненко на початку 1960-х рр. в полі цієї поховальної пам'ятки (Ковпаненко, 1962, с.66-72; 1967, с.41, 43-46, рис.18; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.51, табл.5: 10-12, 14-15; Скорий, 1999, с.96-97, 129, рис.23).

Бережнівка, с., Бутенківська с.р., Кобеляцький р-н (правий берег р.Вовча — вододіл рр.Кобелячок — Вовча — р.Ворскла — р.Дніпро).

Група курганів II знаходиться на панівному підвищенні плато мису другої надзаплавної тераси правого берега річки, зліва від шосе мм.Полтава — Кобеляки, за 0,85-1,20 км на південний схід від схилової забудови села, на північному та південно-східному краях гребеню вододілу.

Розташована між двома лісосмугами, всі 7 курганів розорюються. Складається з двох мікрогруп: «північної» — з 4-х насипів, в т.ч. двох більших та двох менших, висотою 0,45-1,50 м і діаметром понад 14-35 м, та «південно-східної» — з 3-х насипів, в т.ч. більшого та двох невеликих, висотою 0,5-1,0 м і діаметром 16-27 м.

На насипу одного з курганів, за повідомленнями місцевих жителів, близько 1978 р. знайдений бронзовий втульчастий наконечник стріли з ромбічним пером, вірогідно, типу Енджа-Жаботин.

Група курганів I розташована на сусідньому підвищенні плато мису другої надзаплавної тераси правого берега річки, зліва від шосе мм.Полтава — Кобеляки, за 1,75 км на південний схід від забудови села та 1,2 км на північний схід від шосе, посеред найвищого пагорбу на вододілі.

Переділена лісосмугою. Складається з 2-х розораних насипів, висотою 0,85-1,10 м і діаметром понад 24-30 м. Можливо, поряд знаходяться й кілька дрібних розораних курганів.

Курган I займає підвищення плато другої надзаплавної тераси правого берега річки, зліва від шосе мм. Полтава — Кобеляки, за 1,1 км на південний схід від забудови села та в 0,2 км на північний схід від шосе, практично на вододілі. Розорюється. На вершині свого часу існував тригопункт з абсолютною позначкою 125,3 м, який на сьогодні знищений. Висота — 0,8 м, діаметр 25 м.

Література

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — Київ: Наук. думка, 1967. — 188 с.

Ковпаненко Г.Т. Погребение VIII-VII вв. в бассейне Ворсклы // КСИА АН УССР. — Киев, 1962. — Вып.12. — С.66-72.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — Москва: изд. МАО, 1907. — Т.1. — С.158-190.

Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: (Сб. топогр. сведений). — Полтава: изд. ПУАК, 1917. — 108, XIX с.

Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы. — Полтава: изд. ПУАК, 1914. — 239 с.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — 108, 2 с.

Скорий С.А. Киммерийцы в украинской лесостепи. — Киев-Полтава: Археология, 1999. — 136, VIII с.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження у Кобеляцькому та Козельщинському районах Полтавської області у грудні 2007 р. (розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури») // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 509. — 34 арк.

Супруненко А.Б. Экспозиция по археологии Полтавщины: Путеводитель. — Полтава: Облполитграфиздат, 1988. — 16 с.

Супруненко А.Б.

Курганы у Бутенок в Нижнем Поворсклье

Резюме

В информации содержатся данные о курганах в окрестностях с.Бутенки Кобеляцкого района Полтавской области и сведения о местонахождении части известного подкурганного погребального комплекса киммерийского времени на территории села (1960 г.).

31.12.2007.

ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ КОЗАЦЬКОГО ЧАСУ У ПОЛТАВІ (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13)

Восени 2007 р. загоном Полтавського краєзнавчого музею у складі Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації здійснювалися наглядові археологічні дослідження на місці знесеного будинку XIX ст. по вул. Конституції, 13, де розпочате будівництво нової багатоповерхівки.

Територія досліджень знаходилася на плато правого берега р. Ворскла в межах історичної частини міста, обабіч сучасного Сонячного парку. За письмовими та картографічними джерелами кінця XVIII – початку XIX ст. ця місцевість була краєм передполя (еспланади) Полтавської фортеці, проти одного з головних міських в'їздів – Спаських воріт.

У процесі нагляду за ходом робіт у північно-східній частині будівельного котловану виявлені залишки господарських об'єктів XVIII ст. Під час зачистки частини північно-західної стінки котловану зафіксована наступна стратиграфія залягання культурних горизонтів: під шаром перевідкладеного мішаного ґрунту із залишками будівельного сміття XIX – поч. XX ст. (потужністю 1,2 м) лежав шар похованого горизонту XVII - XVIII ст., з потужним прошарком сірозему (1 м), нижче якого (на глибині 2,2 м) починався материковий суглинок, що мав палевий колір. Об'єкти XVIII ст. виявлені на глибині 3,4 м від денної поверхні у материкау.

Яма №1

Знаходилася за 1,5 м від північно-східної стіни котловану. Була зорієнтована по лінії Пн-ПнЗх – Пд-ПдСх. Вона мала прямокутну у плані форму. Її розміри 2,6х1,8 м і глибина від рівня залягання материка – 2,75 м (рис.1). Біля південного кута ями зафіксована одна схо-

динка (довжина – 0,9 м, ширина – 0,3 м, висота – 0,2 м). Особливу увагу привертала рештки дерев'яних конструкцій, що були дерев'яним підклітом зрубно-стовпової споруди. По периметру ями знаходились закріплені вертикально обаполи та невеликі у діаметрі колоди. Їх підпирали чотири горизонтальні колоди, розміщені у формі зрубу. Торці колод закріплювалися у нішах, зроблених у стінках ями. Всього виявлено вісім таких ніш. Дерево збереглося відносно добре. В якості будівельної сировини використаний дуб. Простір за вертикальними дерев'яними конструкціями та пустоти в нішах були засипані суглинком. Вертикальні обаполи, що розташовувались по кутах, внизу підіймалися на 0,4-0,5 м вище від інших. Ніші для кріплення горизонтальних колод у Пн-ПнЗх та Пд-ПдСх стінках знаходилися на 0,10-0,25 м вище від ніш, зроблених у ПнСх-Сх та ПдЗх-Зх стінках. Короткі колоди мали менший діаметр (0,14-0,18 м), у порівнянні з довгими (0,20-0,23 м), хоча ширина всіх ніш була майже однаковою (0,25-0,30 м).

Заповнення ями складалося з мішаного ґрунту, з численними рештками глиняних виробів – фрагментами кухонного та столового посуду, залишками пічних кахлів, виробів зі скла та заліза. У незначній кількості виявлені уламки кісток тварин.

Серед залишків керамічних виробів виділялися дві групи посуду: кухонний (фрагменти різноманітних горщиків, покришок) та столовий (фрагменти простих і полив'яних мисок, полумисків, глеків). Кухонний посуд представлений незначною кількістю фрагментів горщиків та покришок. Цілі форми репрезентовані знахідкою невеликого горщика із високими, відігнутими назовні вінцями та одним вушком. Горщик орнаментований на він-

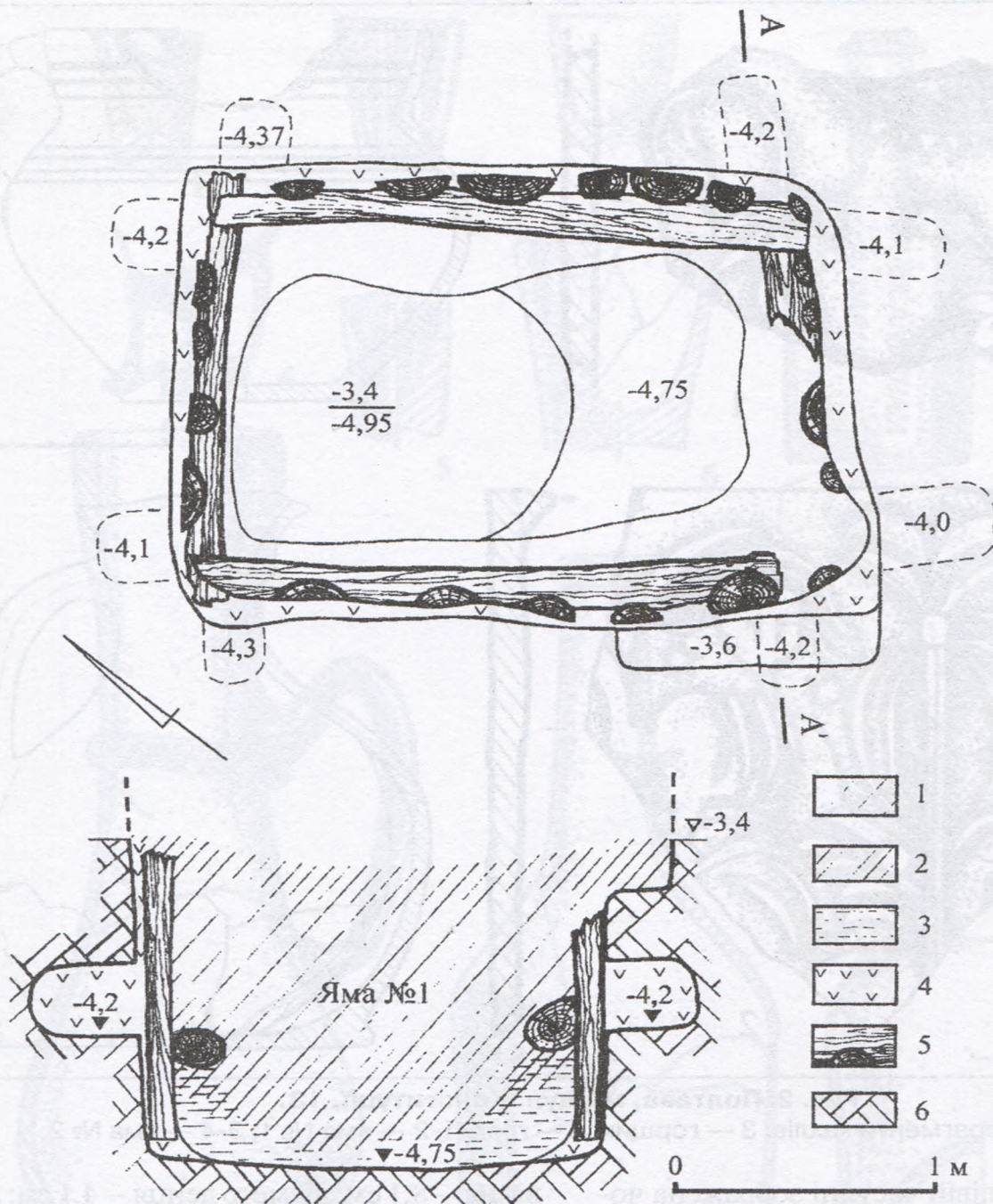

Рис. 1. Полтава, м., вул. Конституції, 13. План та перетин ями № 1.

цях і плічках традиційним для XVII - XVIII ст. орнаментом у вигляді двох рядів паралельних смуг з хвилюючою між ними. Столовий посуд представлений світлоглиняним приземкуватим глеком з покатыми боками та одним вухом. По шийці та плічках глек прикрашений стрічками і кривульками брунато-го ангобу.

Серед столового посуду окреме місце посідають миски. Переважна більшість із них – полив'яні. Одна з мисок має прямі вінця і широкі, розхилені назовні береги. По коричневому тлу проведені паралельні смуги та

хвилячки чорного, зеленого, білого кольорів, поверх розпису нанесена прозора полива. Висота миски – 9,3 см, діаметр вінця – 27,8 см, діаметр денця – 11,6 см.

Окрім того, у заповненні ями № 1 виявлені фрагменти та цілі форми пічних коробчастих кахель. Серед них, зокрема, знайдена ціла карнизна складнопрофільована кахля (15,5x13x6,5 см). Лицевий бік кахлі вкритий характерною для кінця XVII - XVIII ст. зеленою поливою. З решти кахель вирізняється прикрашена рельєфним сюжетним зображенням, розділеним композиційно на дві части-

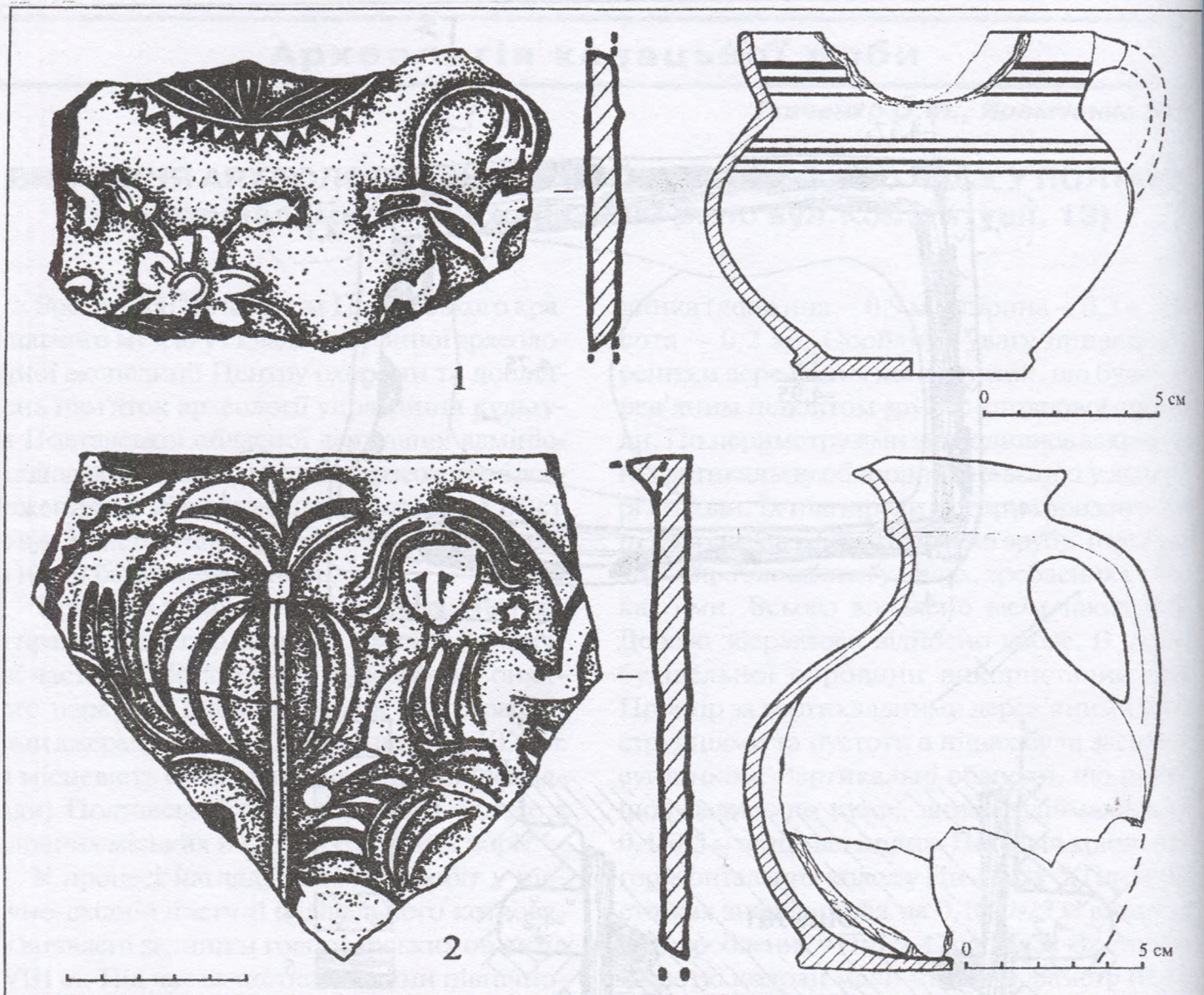

Рис. 2. Полтава, м., вул. Конституції, 13.

1-2 — фрагменти кахлів; 3 — горщик; 4 — глек. 1-2 — яма № 1; 3-4 — яма № 2.

ни (рис. 2: 2). У лівій частині зображена чоловіча постать, що тримає занесену над головою шаблю. Одяг та риси чоловіка передані схематично. Інші кахлі прикрашені рослинними та рослинно-геометричними орнаментами.

Окрему групу знахідок становлять вироби з фарфору і фаянсу. Вони представлені частинами та цілими формами фаянсових мілких і глибоких тарілок. Усі тарілки — круглої форми, з невеликими розхиленими берегами. Їх поверхня глазурована прозорою безколірною поливою. Колір виробів коливається від світлого до темного відтінків слонової кістки. Надзвичайно цікавою знахідкою є фаянсова чашечка з кавового сервізу (діаметр

вінця — 8,1 см; діаметр денця — 4,1 см; висота — 4,5 см). Чашечка має колір слонової кістки, прикрашена двома сюжетними малюнками: на першому зображена сцена пиття кави, на другому — сільський пейзаж у манері XVIII ст. Крім них, знайдені також фрагменти трьох фарфорових блюдець, прикрашених композиціями з квітів та рослинними орнаментами. На двох блюдецях, оздоблених монохромними розписами фіолетового кольору, є сині підглазурні марки. Вони мають вигляд двох схрещених навскіс мечів, між руків'ями яких поставлена крапка (рис. 4: 5-6). Подібні марки відомі на виробках Мейсенської мануфактури, що випускалися впродовж 1763-1774 рр. Марки належать до т.зв. "крапково-

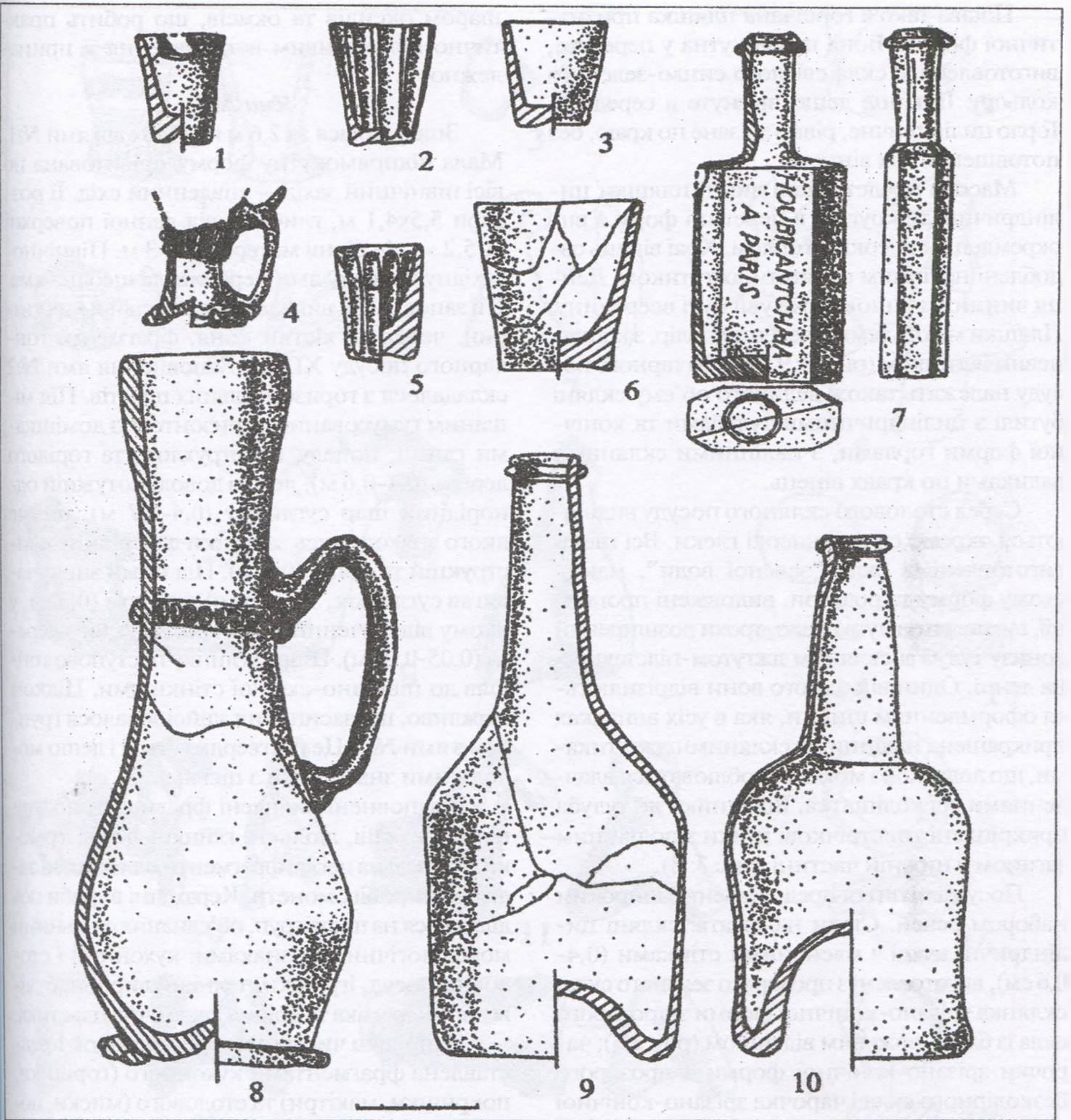

Рис. 3. Полтава, м., вул. Конституції, 13. Вироби зі скла.
1-4 — яма № 2; 5-10 — яма № 1.

го періоду”, впродовж якого між руків'ями мечів ставився такий символ, що був замінений у 1774 р. на зірку.

Досить численними знахідками із заповнення ями є вироби з гутного скла. Вони представлені пляшками, фрагментами карафок, флеків, кухлів, склянок, чарок, вікон та віконниць, аптекарським посудом. Серед пляшок

виділяється невелика шестигранна зі сплюсненими стінками та плоским денцем, виготовлена із темно-зеленого прозорого скла. На одній зі сторін міститься вертикальний напис французькою мовою: “NOUBICANTCHANA // A PARIS”. Пляшка виготовлена у техніці видування у двоскладову форму (рис. 3: 7), з'єднану по діагоналі.

Цікава також горілчана пляшка призматичної форми. Вона прямокутна у перетині, виготовлена зі скла світлого синьо-зеленого кольору. Її денце дещо ввігнуте в середину. Горло циліндричне, рівно зрізане по краю, без потовщення під вінцем.

Масово представлені винні пляшки циліндричної та круглої в перетині форм з виокремленим високим горлом. Краї вінця оздоблені наліпним скляним джгутиком. Денця винних пляшок дуже увігнуті всередину. Пляшки мають темно-зелений колір, з коричневим відтінком (рис. 3: 9, 10). До тарного посуду належать також великого об'єму скляні бутилі з циліндричними тулубами та конічної форми горлами, з наліпними скляними валиками по краях вінця.

Серед столового скляного посуду виділяються окремо скляні високі глеки. Всі глеки виготовлені зі скла "зеленої води", мають схожу форму та розміри, видовжені пропорції, вузьке витягнуте горло, трохи розширений донизу тулуб зі скляним джгутом-підставкою на денці. Один від одного вони відрізняються оформленням шийки, яка в усіх випадках прикрашена наліпними скляними джгутиками, що додатково могли оздоблюватися вдавленнями від коліщатка. Від шийки до тулуба прикріплені тристрічкові ручки з подвійним загином у нижній частині (рис.3: 8).

Посуд для пиття представлений широким набором речей. Сюди належать: скляні циліндричні куклі з масивними стінками (0,4-0,6 см), виготовлені з прозорого зеленого скла; склянка зрізано-конічної форми з прозорого скла із блідо-рожевим відтінком (рис.3:6); чарочки зрізано-конічної форми з прозорого безколірного скла і чарочка зрізано-конічної форми з притопленими ограненими стінками із прозорого безколірного скла (рис.3: 5); фрагмент посудини з написом та малюнком, зроблених у техніці гравіювання; денце чарки.

Асортимент залізних виробів невеликий. До нього відносяться чотири ковані цвяхи, підківка до чобота та кілька невеликих за розміром, дуже корозованих, виробів. Із заповнення ями №1 походить також мідна монета (вага — 12,0 г, діаметр — 2,7 см), вкрита товстим

шаром оксидів та окисів, що робить практично неможливим встановлення її приналежності.

Яма №2

Знаходилася за 2,6 м на ПдЗх від ями №1. Мала підпрямокутну форму, орієнтована по вісі північний захід — південний схід. Її розміри 5,5x4,1 м, глибина від денної поверхні — 5,2 м, від рівня материка — 3 м. Північно-західну частину ями перебивала щеодна яма. В її заповненні виявлені кістки свійських тварин, череп та кістки коня, фрагменти гончарного посуду XIX ст. Заповнення ями №2 складалося з горизонтальних пластів. Під шаним гумусованим горизонтом із домішками глини, попелу, перетрухлого та горілого дерева (0,1-0,6 м), лежав доволі потужний однорідний шар суглинку (0,4-0,7 м), нижче якого знаходились залишки дерев'яних конструкцій та попіл (0,1 м). Під ними знову залягав суглинок, змішаний з піском (0,3 м), у якому відзначений прошарок трухлого дерева (0,05-0,06 м). Шар суглинку поступово тоншав до північно-східної стінки ями. Цілком можливо, що засипання здійснювалося ґрунтом з ями №1. Це підтверджується і дещо молодшими знахідками з цієї ями.

У заповненні виявлені фрагменти посуду, пічних кахлів, люльки, глиняні дитячі іграшки, будівельна цегла, фрагменти скляних та залізних виробів, монети. Керамічні вироби поділяються на шість груп, об'єднаних спільними морфологічними ознаками: кухонний і столовий посуд, іграшки, технічні вироби, будівельна кераміка та дрібна керамічна пластика.

Найбільш численна група знахідок представлена фрагментами кухонного (горщики, покришки, макітри) та столового (миски, полумиски, глеки) посуду. Виявлені фрагменти кухонного посуду належали горщикам, що відрізнялись за розміром та орнаментациєю. У той же час, вони однотипні за формою: вінця вертикальні або злегка відігнуті назовні; орнамент розміщений на плічках і вінцях (у вигляді прямих та хвилястих ліній, нанесених червоною і білою фарбою); зустрічається ангобування та крайкування. Серед горщиків траплялися й невеликі за розміром посудини

Рис. 4. Полтава, м., вул. Конституції, 13.

1, 2 — люльки; 3 — рушничний кремій; 4-6 — марки на фарфорі; 7-8 — антропоморфні фігурки; 9-13 — свистунці; 14-17 — крем'яхи. 4-6 — яма № 1; 1-3, 7-17 — яма № 2.

— “монетки”. Неодмінним супутником горщиків є покривки, що мають сталу форму з чітко виділеним копитцем, одним вухом та зарізом з внутрішнього боку вінець. Макітри мають розхилені бічні стінки, відігнуті назов-

ні віця та невиділену шийку. Верхня частина прикрашена горизонтальними прямими і хвилястими білими лініями. Набір столового посуду представлений фрагментами полумисків, простих та полив'яних мисок.

Дрібна керамічна пластика репрезентована знахідками люльок, дитячих іграшок. Із заповнення ями № 2 походять уламки від двох білоглиняних люльок (рис.4:1-2). Перша — має надбиту чашечку, оздоблену штампованим орнаментом. Тулійка невелика, з гладкою поверхнею і валикоподібним потовщенням на кінці. Друга люлька — частина виробу з відбитим відростком. Як і у попередньої люльки, її чашечка прикрашена тисненням рослинно-геометричним орнаментом. Дитячі іграшки представлені антропоморфними фігурками (рис.4:7-8), частинами від свистунців (рис.4:9-13) у формі тварин та уламками крем'яків (рис.4:14-17).

Архітектурно-декоративна кераміка репрезентована фрагментами пічних кахель і будівельної цегли. Переважна більшість з них належить до коробчастих лицевих, однак зустрічаються й фрагменти ґратчастих кахель. Кахлі мають рослинні, рослинно-геометричні та геометричні орнаменти. Значна частина фрагментів вкрита поливою зеленою кольору. Певний інтерес становить фрагментована коробчаста кахля. Її лицева поверхня — з бароковим рослинним орнаментом. Окрім кахлів, у заповненні ями знайдений уламок будівельної цеглини. На одній з двох широких площин збереглися повздовжні канелюри від проходження пальців. Її розміри: ширина — 14,5 см, товщина — 7 см, довжина — 16,5 см. Технічні вироби з глини представлені знахідкою цілого керамічного грузила, що має циліндричну форму з біконічним отвором (довжина — 4,5 см, діаметр — 4,2 см, діаметр отвору: зовнішній — 2,5 см, внутрішній — 1,5 см).

Скляні вироби (рис.3: 1-3) представлені дрібними фрагментами тарного посуду (пляшки), посуду для пиття (кухлі, чарки та склянки) і технічного скла (віконниці).

Серед інших із заповнення ями походять також знахідки чотирьох монет, із яких лише одна піддається визначенню — “полушка” 1731 р.; рушничний кремій (рис.4: 3).

Від споруд збереглися лише нижні, занурені на значну глибину частини. Яма № 1 була льохом, що використовувався, можливо, протягом 1760 - 1790-х років та виявився засипаним наприкінці XVIII ст. Саме на такий час вказують марки європейського фарфору і скляні вироби другої половини XVIII ст. Льох використовувався для зберігання припасів і напоїв. Яма № 2 споруджена дещо раніше: свідченням цього є монета-“полушка”, 1731 р. Вірогідно, вона також була льохом або слугувала за підвальне приміщення житлового будинку XVIII ст. Цілком можливо, що ями розташовувалися під наземними спорудами, які були дещо більшими від заглиблених частин.

Водночас, отримані в результаті археологічних досліджень матеріали дають можливість встановити деталі забудови Полтави у XVIII ст. та з'ясувати межі верхнього передмістя полкового центру.

Ткаченко А.М., Яремченко В.А.
**Изучение археологических объектов
козацкого времени в Полтаве**
(по материалам исследований 2007 г. по
ул. Конституции, 13)

Резюме

Публикуются материалы охранных археологических наблюдений при сооружении котлована жилого многоэтажного дома в историческом центре г.Полтава, на месте эспланады полковой крепости. В результате исследований обнаружены остатки двух погребов XVIII в., заполненных множеством находок (керамические, стеклянные, фаянсовые и фарфоровые изделия), которые имеют музейное значение.

28.05.2008.

КОМПЛЕКС СЕЛІТРОВАРНИХ ПЕЧЕЙ НА ЗАХІДНОМУ УКРІПЛЕННІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

За доби пізнього середньовіччя у Східній Європі одним з найбільш розповсюджених промислів було селітроваріння. Селітра — найважливіший компонент для виробництва чорного димного пороху — в природному середовищі у достатній кількості утворюється в чорноземних насипах стародавніх курганів й оборонних валів городищ. Військові потреби спричинили до того, що значна їх кількість, подекуди доволі великих курганів, була зруйнована. Сьогодні такі рештки відомі під назвою майданів.

Одним з центрів селітроваріння в XVI — XIX ст. була Полтавщина і, зокрема, Більське городище з величезним курганним некрополем. Сліди руйнацій курганів та валів помітні і сьогодні. Так, у межах Західного укріплення В.О.Городцов нарахував 24 майдани. З метою з'ясування причини руйнацій дослідник провів невеликі розкопки на верхівці валу, поблизу східного в'їзду, проте залишків діяльності селітроварників не виявив (*Городцов, 1911, с. 95 — 101, 160*). Як не парадоксально; але за 100 років дослідження такої визначної пам'ятки, як Більське городище, так і не було виявлено комплексів, які можливо було б пов'язати з селітроварним промислом, і це при тому, що факт руйнацій селітроварниками найбільших курганів та оборонних валів ні в кого не викликав сумнівів. Загалом, мусимо констатувати, що археологічних решток подібного плану вкрай мало.

В світлі зазначеного особливий інтерес представляють останні відкриття спільної Українсько — Німецької експедиції¹ на Західному укріпленні Більського городища. З 2002 р., в рамках робіт експедиції, широко застосовуються археогеофізичні дослідження самого городища та некрополю, що розташований поруч (*Ролле, Орлюк, Романець, Ульрих, Цольнер, 2006*). В 2004 — 2005 рр. зйомки проводилися і в межах південно-західної частини Західного укріплення, де було виявлено ряд гантелеподібних аномалій, що розта-

шовані ланцюжком вздовж валу. Для з'ясування їх характеру, в межах однієї, найбільш північної аномалії, було закладено розкоп, загальною площею 173 кв.м (*Махортьх, Ролле-Герц, Скорый, Герц, Белозор, 2006, с.28-49; Махортьх, Ролле-Герц, Скорый, Герц, Каравайко, 2007*). У результаті досліджень було розчищено котлован виробничого комплексу з трьома печами. Загальна площа об'єкту складала близько 123 кв. м (рис.1). Печі, що розташовані на невеличкій відстані одна від одної по осі північ — південь, були влаштовані в материковому ґрунті західного борту котловану (рис.2). Конструктивно вони не відрізнялися, відмітимо лише різний ступінь збереженості. В плані печі мали округлу форму діаметром по верху 3,4-3,6 м. Відносно широкі (від 0,8 до 1,4 м) гирло виходило на схід, тобто, в межі заглибленої частини комплексу. Доволі випалені стіни збереглися на висоту 1,6-1,7 м. У перетині печі мали трапецієподібну форму, зі стінками, що плавно звужуються до верху (рис.3). В процесі досліджень вдалося зафіксувати неоднаровну підмазку глиною стін, які за умов високої температури потребували постійного ремонту. В результаті проведених хіміко-технологічних досліджень було з'ясовано, що основою стін печей була низкосортна алевритова глина, на яку наносився шар якісної вогнетривкої глини, що під дією високої температури перетворився на щільне череп'я (*Шевченко, 2007, с. 79-80*). Такі ж глини зафіксовані й на черенях печей. Останні мають колоподібну форму, діаметром 1,4 — 2,4 м, і відрізняються надзвичайною щільністю. Черені печей знаходилися приблизно на одному рівні (1,93 — 2,07 м) від сучасної денної поверхні. Гирла плавно підвищувалися у бік робочого майданчика. Найкраще його конструкцію вдалося прослідкувати у Північній печі (рис.4). З двох боків збереглися канавки з ямками, в яких свого часу стояли дерев'яні плахи (дошки), що були обмазані глиною. Їх основне

¹ Керівники експедиції: з українського боку — Махортьх С.В. (Київ), з німецького — Ролле Р. (Гамбург).

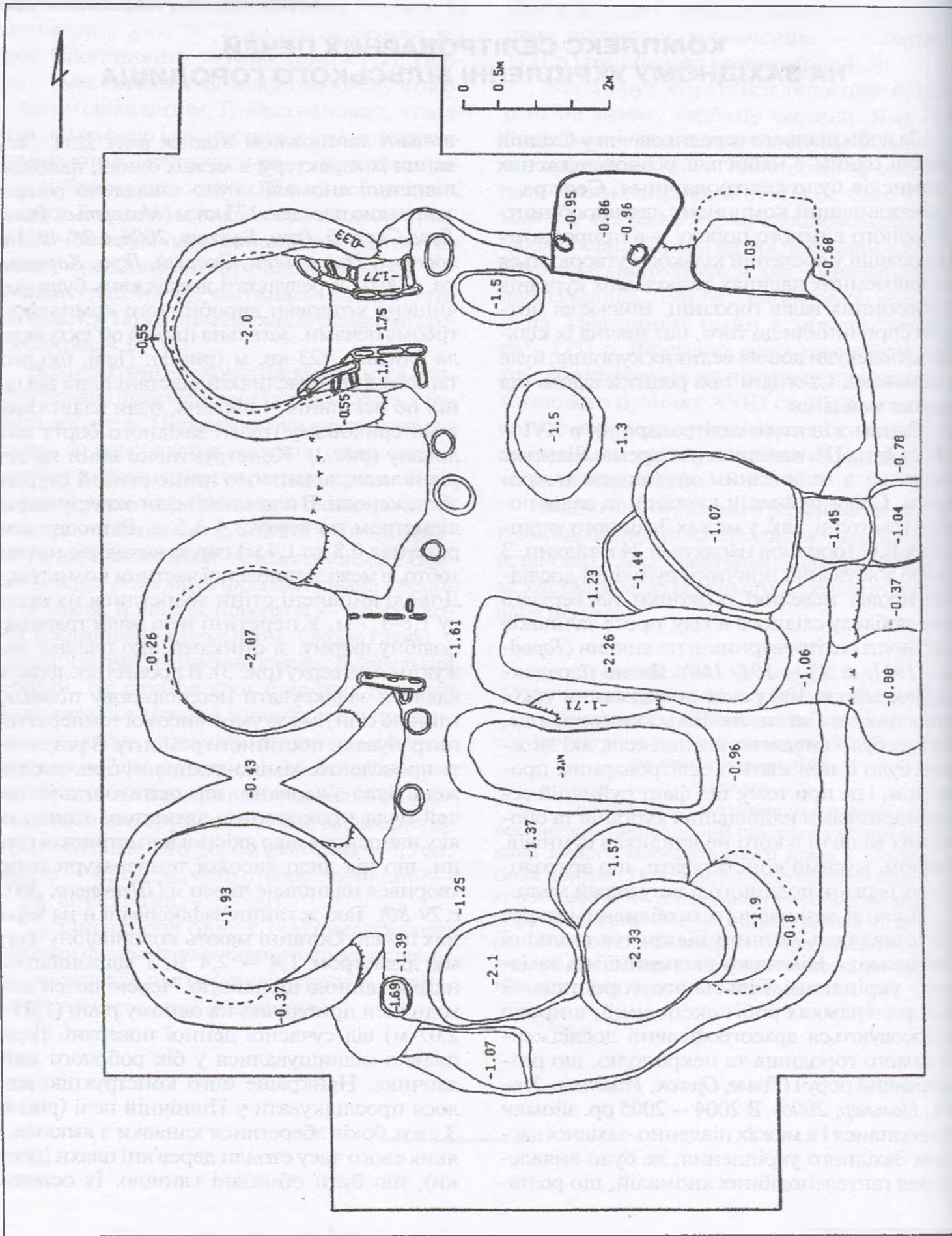

Рис. 1. План комплексу печей на Західному укріпленні Більського городища.

призначення — оформлення входу, підтримка зведення гирла, і, ймовірно, на них кріпилися (спиралася) заслінка. Подібні канавки, але гіршої збереженості, виявлені і в Центральній печі. Не вдалося їх прослідкувати лише у Південній, але конструктивна близькість всіх трьох печей дозволяє припускати їх наявність.

Окремо слід зупинитися на заповненні печей. У Південній та Центральній воно складалося переважно з дуже перепаленої глини (залишки зруйнованих стін) та замиву культурного шару зверху. Над черенем зафіксований прошарок попелу з горілим деревом, подекуди достатньо зцементованим (рис.5). Дещо інша ситуація простежена у Північній печі. Тут основне заповнення так само складалося зі шматків перепаленої глини у суміші з замивами культурного шару. Нижче, неподалік гирла, знаходився доволі потужний шар "чистої" глини. Безпосередньо на черені печі виявлений тонкий шар попелу. Припускаємо, що скупчення щільної глини, а також відсутність спресованого шару попелу слід пов'язувати з початком ремонту печі, який так і не був проведений.

Прямі аналогії вищеописаним печам, принаймні, такої збереженості і в такому комплексі, нам не відомі. Схожі печі були обстежені О.І.Макаревичем у Кременчуцькому повіті, на майдані «Стовпи». Між бічними валами, посередині, були простежені сліди ям, одна з яких, південна, — була частково розкопана селянами. Заглибина складалася з двох циліндроподібних ям, що мали в діаметрі 1,86 м і були розташовані на відстані 1,66 м. Глибина ям — 1,86 м, до 1,15 м вони виявилися викладеними цеглою. Дно їх було вкрите дуже щільним вапняним шаром, завтовшки до 0,3 м, трохи опуклим зверху. Дещо вище дна обох ям вели на поверхню неширокі виходи, також викладені цеглою. В їх межах виявлені великі обвуглені пласти дерева та шар вугілля завтовшки 0,15-0,20 м. Навколо ям і виходів земля мала червоний колір від високих температур. Серед знахідок — шматки пемзи і шлаку (ОАК 1897, с. 24-25).

На схід від печей досліджене заглиблення підпрямокутної форми зі злегка закругленими кутами, умовно назване робочим майданчиком (рис.1). Його глибина від рівня денної поверхні — 0,9-1,6 м. Майданчик плавно знижується зі сходу на захід, у напрямку до печей. Зі східного краю, по центру, виявлений

вхід у вигляді трьох підпрямокутних нерівних сходинок. Вірогідно, ще один вхід знаходився у південній частині, поблизу печі.

Робочий майданчик мав два будівельні горизонти. Перший фіксувався шаром, що нагадував спресовану вапнякову крихту. Його простежено не на всіх ділянках. Краще він зберігся поблизу Північної і Південної печей, біля центрального входу та в північно-східному куті котловану. Шар вапнякової крихти, вірогідно, є залишком куп вапна, яке використовувалося в процесі отримання селітри (Археологія, 1997, с.55).

Після зняття цього шару, на рівні материка, були зафіксовані кілька ям (другий горизонт). Вздовж гирла печей відкрито 7 ям від стовпів значного діаметру — від 0,30 до 0,65 м. З двох сторін від гирла кожної печі розташовувалося по одній ямі й одна масивна яма знаходилася між Північною і Центральною печами. При цьому слід зазначити, що 3 ями біля Північної печі були виявлені під шаром вапнякової крихти. Цей факт, а також наявність глини для ремонту в гирлі, добре збереження його конструкції і незначна віддаленість Північної печі дозволяють стверджувати, що вона — найбільш рання. Ймовірно, це був своєрідний дослідний зразок. Дві інші печі почали функціонувати пізніше, тоді як її готували до ремонту. Наявність стовпів біля кожної печі, а також їх розташування свідчить про існування якоїсь конструкції. Вірогідно, над робочим майданчиком стояв дерев'яний навіс, який і підтримувався масивними стовпами.

На решті площі котловану розчищено 10 ям (рис. 6). Дві з них (біля Північної печі) неглибокі, до 0,2 м. Комплекс ям напроти двох інших печей відрізнявся не тільки великими розмірами, а й значною глибиною, до метра і більше. Їх заповнення складалося з супіску, білої вапнякової крихти, обгорілої глини, вугілля, золи та ін. На наш погляд, вони утворилися в результаті виймання глини, необхідної для підмазування печей. З часом до ям скидалося сміття, вони запливали ґрунтом. Завдяки стратиграфічним спостереженням, вдалося встановити асинхронність ям. Ймовірно, вони викопувалися в міру необхідності, одна за одною. Інакше, якщо припустити можливість їх одночасного існування, вельми проблематичним виглядає процес пересування робітників по котловану і функціонування печей взагалі.

Також необхідно згадати й про два об'єкти, що були виявлені у північному борту котловану. Один з них, більш західний, виявився господарською піччю невеликих розмірів. У плані вона мала прямокутну форму (1,6 x 1,2-1,65 м) і збереглася на висоту в 0,80-0,86 м (рис.7). В процесі робіт вдалося зафіксувати й тонку (5-7 см) "стелю", яка, на жаль, впала під час розчистки. Конструктивно піч складалася з двох частин або камер. Нижня, заввишки 0,45-0,50 м, мала заповнення у вигляді супіску з вугіллям. Верхня камера, заввишки 0,35 м, частково трималася на двох стовпах, ямки від яких виявлені поблизу входу, і складалася з двох частин. Найбільша (завширшки 1,3 м) мала доволі випалені стінки. В її нижній частині простежений шар вугілля і попелу, що дає можливість трактувати її як топку. Менша частина (0,4 x 0,35 м) не мала слідів вогню, а її стіни були обмазані речовиною на зразок вапна. Верх пічки, ймовірно, був одночасно і верхом ще однієї частини конструкції, що не збереглася.

На схід від цієї пічки розчищено нішу (1,7 x 1,65 м), вірогідно, господарського призначення. Глибина підбою, що зберігся, — 0,4 — 0,6 м. На дні зафіксований прошарок вапняної крихти, на зразок тієї, що була виявлена у котловані.

Вище наведений опис дозволяє зробити спробу реконструкції комплексу печей для виварювання селітри. Заглиблена частина котловану була робочим майданчиком, де селітроварники обслуговували печі, топили їх. Враховуючи відстань від дна котловану до верху печей (казана), що складала приблизно 1,5-2 м, виварювання селітри на цьому рівні неможливе. Безумовно, існував другий рівень, якийсь дерев'яний навіс, що і підтверджується наявністю стовпових ям збоку від печей. Один його край знаходився безпосередньо над гирлом печей і тримався на масивних стовпах. Інший, найімовірніше, спирався на денну поверхню за межами входу. Таким чином, навіс, або другий робочий майданчик, плавно знижувався у східному напрямку. Сам вхід залишався не накритим, тобто, навіс над ним як би роздвоювався. З боку городища, на другий робочий майданчик, завозився ґрунт. У найвищій точці стояли жолоби, що мали плавний спуск до казана. По них стікала вода, якою промивали вгорі землю. За приблизними підрахунками, найвища точка другого ро-

бочого майданчика повинна була здійматися близько півтора і більше метрів над денною поверхнею або верхом казана. Масивний металевий котел для виварювання селітри, вірогідно, розміщували безпосередньо на печі, що судячи з усього, не мала склепіння. Виходячи з проведених аналізів, температура у печах досягала 900° і вище (Шевченко, 2007, с.87-94).

Окремо слід зупинитися на матеріальному комплексі. Основна частина знахідок, що походять із заповнення печей та котловану, є фрагментами керамічного посуду скіфської доби, переважно ліплених горщиків. Крім цього, знайдені кілька уламків амфор, глиняні пряслиця та бронзова цвяхоподібна шпилька з маленькою ромбоподібною в перетині голівкою і групою насічок на стрижні. Матеріали цього періоду (VII-V ст. до н.е.), найімовірніше, потрапили до цього комплексу випадково, разом із культурним шаром, що застосовувався для виварювання селітри.

Значно менше знайдено речей доби пізнього середньовіччя. Кераміка цього часу представлена доволі невиразними, нечисельними й невеликими фрагментами посуду, що не дозволяє дати їх більш детальну характеристику, а також визначити час побутування. Серед виробів з металу трапилося два залізні ножі з прямою спинкою та черешком для дерев'яного (?) руків'я (рис.8:1-2). Ще два вироби із заліза — це підкови до чобіт. Вони мають вигляд пластин із загнутими під прямим кутом кінцями. На одній підкові по центру розміщений отвір для цвяха (рис.8:3-4). Поблизу Північної печі знайдене залізне кресало, один кінець якого оформлений у вигляді викрутки. Зважаючи на існування у цьому місці слідів окопу часу Великої Вітчизняної війни, його слід відносити до числа новітніх знахідок.

Особливий інтерес викликає знаряддя праці, знайдене на черені Північної печі, недалеко від гирла. Виготовлене воно із заліза, зовні нагадує невеликий молоточок, загальною довжиною 7 см (рис.8:5). Один кінець його клиноподібний звужений, інший — лопаточкоподібної форми. З обох боків помітні сліди експлуатації. Практично по центру розташований витягнутий отвір ромбоподібної форми (2,5 см x 5 мм), в якому знаходиться залізний трикутний клин. За допомогою його сам молоточок кріпився до дерев'яної руч-

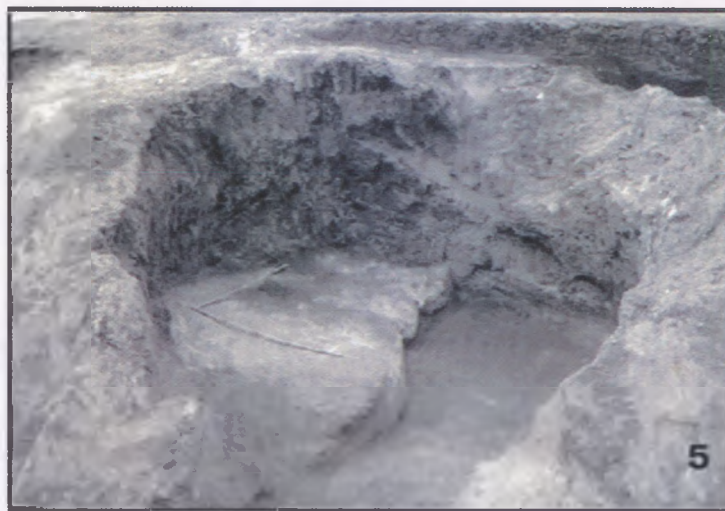
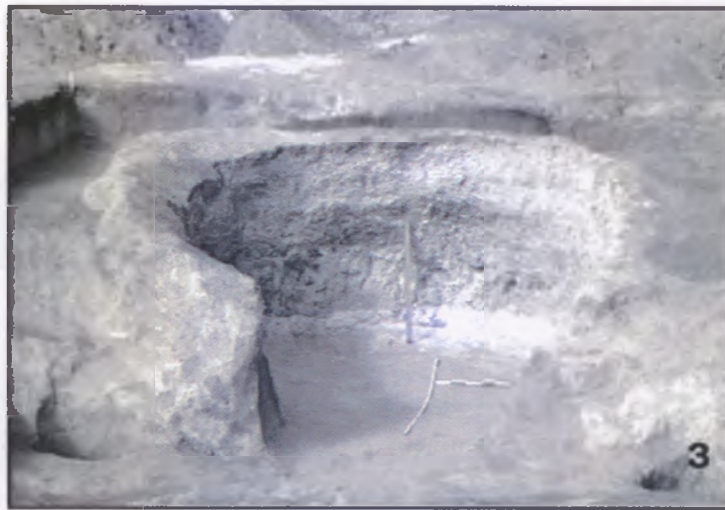
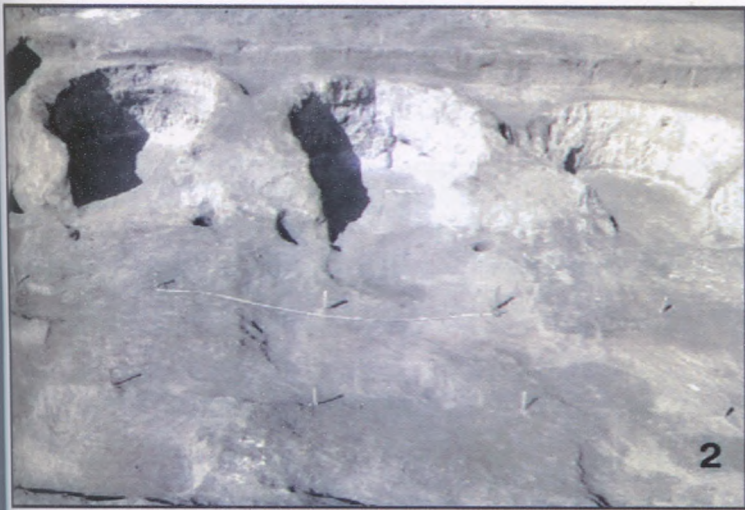

Рис. 2. Комплекс печей. Вигляд зі сходу.

Рис. 3. Південна піч. Зі сходу.

Рис. 4. Конструкція в горлі Північної печі. Вигляд із заходу.

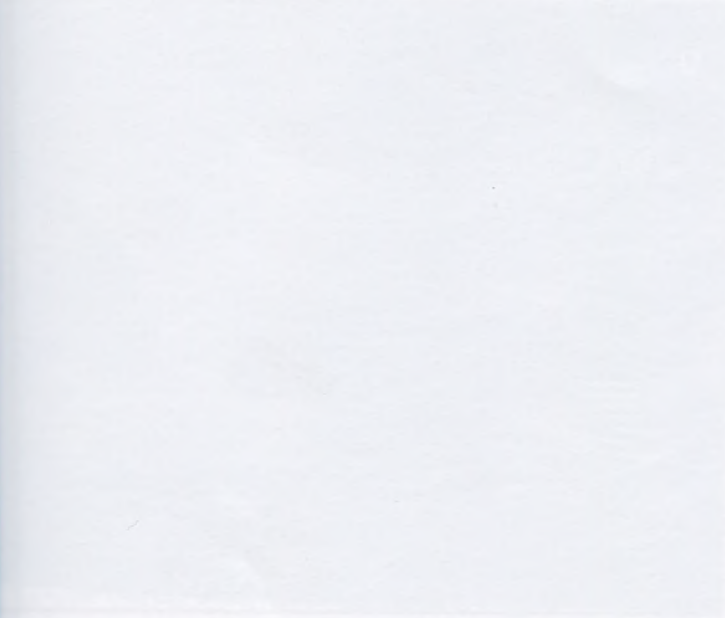
Рис. 5. Прошарок зцементованого попелу на черені Південної печі. З північного сходу.

Рис. 6. Ями навпроти Південної та Центральної печей. Вигляд із заходу.

Рис. 7. Залишки господарської печі у північному борту котловану. З півдня.

1. *[Faint, illegible text]*
 2. *[Faint, illegible text]*
 3. *[Faint, illegible text]*
 4. *[Faint, illegible text]*
 5. *[Faint, illegible text]*
 6. *[Faint, illegible text]*
 7. *[Faint, illegible text]*
 8. *[Faint, illegible text]*
 9. *[Faint, illegible text]*
 10. *[Faint, illegible text]*

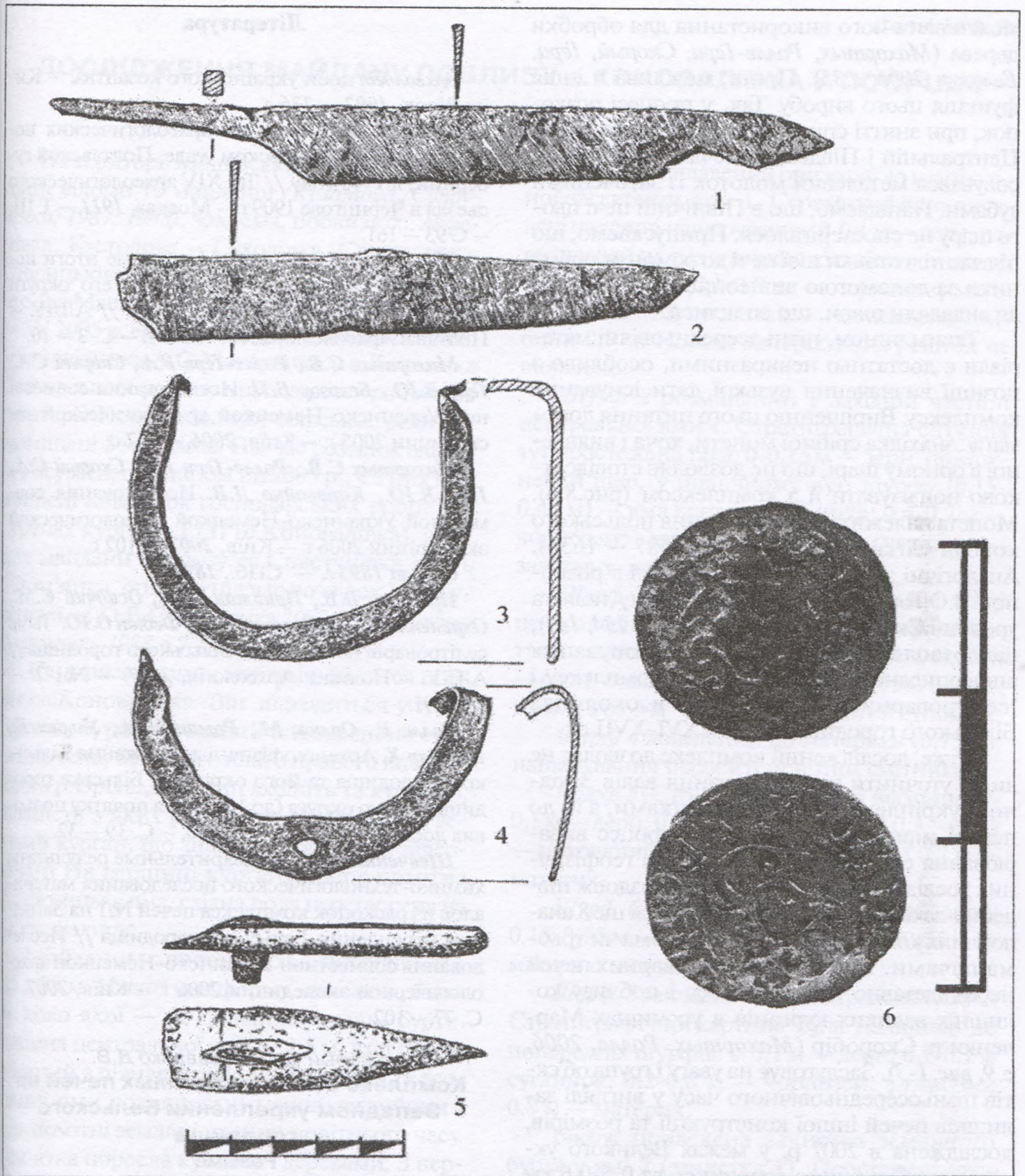

Рис. 8. Знахідки доби пізнього середньовіччя. Залізо (1-5), срібло (6).

ки. Металографічне дослідження, проведене у Відділі природничо-наукових методів в археології ІА НАН України к.т.н. Д.П.Недопако, показало, що він виготовлений з кричного заліза невисокої якості, проте, підвищена твер-

дість металу забезпечувала інструменту покращені робочі якості. У зв'язку з тим, що аналогій цьому знаряддю не вдалося знайти, залишилося відкритим і питання про його призначення. Лише обережно передбачалася

можливість його використання для обробки дерева (*Махортьх, Ролле-Герц, Скорый, Герц, Белозор, 2006, с.35*). Проте, можлива й інша функція цього виробу. Так, у процесі розкопок, при знятті спресованого шару попелу в Центральній і Південній печях, нами застосовувався металевий молоток із заточеними зубами. Нагадаємо, що в Північній печі цього шару не спостерігалось. Припускаємо, що під час підготовки цієї печі до ремонту, робітники за допомогою вищеописаного знаряддя видаляли шари, що спеклися.

Таким чином, пізньосередньовічні матеріали є достатньо невиразними, особливо з позиції визначення вузької дати існування комплексу. Вирішенню цього питання допомагає знахідка срібної монети, хоча і виявленої в орному шарі, що не дозволяє стовідсотково пов'язувати її з комплексом (рис.8:б). Монета належить часу правління польського короля Сігізмунда III Вази (1587 – 1632). Аналогічні знахідки XVII ст. відомі з розкопок В.О.Городцова на Саранчевому полі та урочищі Скоробір (*Городцов, 1011, с.134, 143*), що дозволяє датувати час функціонування вищеописаного селітроварного комплексу і "селітроварницької держави" в околицях Більського городища кінцем XVI-XVII ст.

Отже, досліджений комплекс дозволяє не лише уточнити час руйнування валів Західного укріплення селітроварниками, а й, до певної міри, представити сам процес виварювання селітри. За результатами геофізичних досліджень встановлено, що вздовж південно-західного валу розміщувалося ще 8 аналогічних комплексів з однією, двома чи трьома печами. Наявність селітроварних печей небезпідставно припускається і поблизу колишніх великих курганів в урочищах Марченки та Скоробір (*Махортьх, Ролле, 2006, с.9, рис.1-3*). Заслугує на увагу і група об'єктів пізньосередньовічного часу у вигляді залишків печей іншої конструкції та розмірів, досліджена в 2007 р. у межах Великого укріплення Більського городища, за 0,5-0,6 км на північ від оборонної лінії Західного укріплення, що інтерпретуються як залишки табору селітроварників (*Приймак В.В., Приймак В.М., Осадчий, Охріменко, Сидоренко, Федюн, 2007*). Відтак, відкриваються широкі перспективи для майбутніх досліджень, що суттєво розширять джерельну базу вивчення промислової діяльності доби пізнього українського середньовіччя.

Археологія доби українського козацтва. – Київ: Віпол, 1997. – 336 с.

Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году // Тр. XIV археологического съезда в Чернигове 1909 г. – Москва, 1911. – Т. III. – С.93 – 161.

Махортьх С., Ролле Р. Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округи Украинско-Немецкой экспедицией // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2006. – № 1. – С. 3 – 10.

Махортьх С.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2005 г. – Київ, 2006. – 142 с.

Махортьх С.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А., Герц В.Ю., Каравайко Д.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2006 г. – Київ, 2007. – 102 с.

ОАК за 1895 г. – СПб., 1897.

Приймак В.В., Приймак В.М., Осадчий Є.М., Охріменко А.І., Сидоренко О.В., Федюн О.Ю. Табір селітроварів на території Більського городища // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – №1-2. – С.88-91.

Ролле Р., Орлюк М., Романець А., Ульрих Б., Цольнер Х. Археогеофізичні дослідження Більського городища та його округи // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 19 – 32.

Шевченко Н.А. Предварительные результаты химико-технологического исследования материалов из раскопок комплекса печей №1 на Западном укреплении Бельского городища // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2006 г. – Київ, 2007. – С. 77 – 102.

Скорый С.А., Каравайко Д.В.

Комплекс селитроваренных печей на Западном укреплении Бельского городища

Резюме

В статье публикуется комплекс печей селитроваров начала XVII в., исследованных у вала Западного укрепления Бельского городища (с.Бельск Котелевского района Полтавской области) Украинско-Немецкой археологической экспедицией в 2006 г., и осуществляется попытка его реконструкции вместе с элементами реконструкции процесса вываривания селитры.

10.03.2008.

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЙДАНУ ПОБЛИЗУ с.КОНОВАЛІВКА У ПООРІЛЛІ

На території Машівського району на сьогодні відомо 10 майданів (Кулатова, Супруненко, 1987; 1988), зокрема, поблизу сс. Абрамівка, Кустолове — Суходілка, Свистунівка, Старицьківка, Тимченківка, Усть — Лип'янка та с-ща Машівка (Кулатова, Супруненко, 1988).

У 2005 р. експедицією Державного музею — заповідника А.С.Макаренка у с.Ковалівка Полтавського району проводилися роботи на території Коновалівської сільської ради, де розміщені 5 майданів. Під час розвідок вдалося з'ясувати, що станом на 2005 р., 4 з них вже знищені внаслідок господарських робіт: два у групах курганів I і II (с.Коновалівка), а також майдани поблизу сс.Свистунівка і Усть — Лип'янка, описані під час розвідок І.М.Кулатової та О.Б.Супруненко 1987 р. (Кулатова, Супруненко, 1988, с.7-8).

Єдиний з відомих майданів зберігся поблизу с.Коновалівка. Він знаходиться у групі курганів V, розташований над західною околицею села, біля краю плато правого високого берега р.Оріль. До групи входить 18 курганів, більшість з яких розорюється. Майдан і великий курган, що знаходиться поряд, задерновані. На вершині кургану добре помітна грабіжницька яма, східна пола перетворена на сміттєзвалище.

Майдан має висоту 2,5 м, його діаметр 105 x 75 м. Насип має форму «вісімки», більше коло якої — це подвійні земляні бурти. Глибина центральної ями — 2,5 м, вхід розташований з північного боку. При вході та всередині ями розташовані менші заглибини і ледь помітні земляні насипи новітнього часу. Пам'ятка поросла кущами і деревами. З першого погляду складається враження, що майдан виник на місці двох великих курганів (рис.1).

З метою отримання додаткової інформації про майдан, у місцях руйнацій закладені шурфи 1x1 та 1x4 м, здійснений переріз (1x10 м) і закладена зачистка, довжиною 3 м, на зруйнованій ділянці одного із буртів.

Шурф 1 закладений при вході до центральної заглибини ями 1. Стратиграфічно виявлені наступні нашарування: 0-0,1 м — дерн, поверхневий шар із значною кількістю сучасних кісток тварин; 0,1-0,9 м — чорнозем; материк — жовтий суглинок — починався з глибини 0,9 м. Ніяких матеріальних решток не виявлено.

Шурф 2 розміщений у західній частині центральної ями 1. Стратиграфічна ситуація тут простежена така: 0-0,15 м — дерн, поверхневий шар, у північному куті шурфу (0,15-0,40 м) — яма скотомогильника; 0,4-0,7 м — чорнозем; материк — жовтий суглинок — залягав з глибини 0,7 м.

Шурф 3, розміром 1x4 м, закладений у центральній частині ями 1. Стратиграфічна ситуація майже не мала відмінностей: 0-0,15 м — дерн, поверхневий шар; 0,15-0,65 м — чорнозем; з 0,65 м — материк — жовтий суглинок.

Шурф 4 доведений до материка (0,75 м), нашарування перебиті новітнім смітником.

Шурф 5. Стратиграфія дещо відмінна: 0-0,1 м — дерн; 0,1-0,3 м — суглинок; 0,3 — 0,7 м — похований чорнозем; а з глибини 0,7 м — материк.

Шурф 6: 0-0,15 м — поверхневий дерн; 0,15-0,75 м — чорнозем; з глибини 0,75 м — материк, жовтий суглинок.

Шурф 7 закладений у центральній ямі 2. Стратиграфічно картина була подібною до попередніх шурфів: 0-0,1 м — дерн; 0,1-0,2 м суглинок; 0,2-0,8 м — чорнозем; з глибини 0,8 м — материк.

Також проведена зачистка земляного бурта у ямі 2 (зачистка 1). Простежені наступні нашарування: 0-0,2 м — дерн; 0,2-0,9 м — суглинок, змішаний із чорноземом; з 0,9 м — материк, жовтий суглинок (насип, як і заглибина у ньому, пов'язані з функціонуванням скотомогильника). Взагалі, яма 1 і яма 2 тривалий час використовувалися місцевим господарством під місце захоронення худоби.

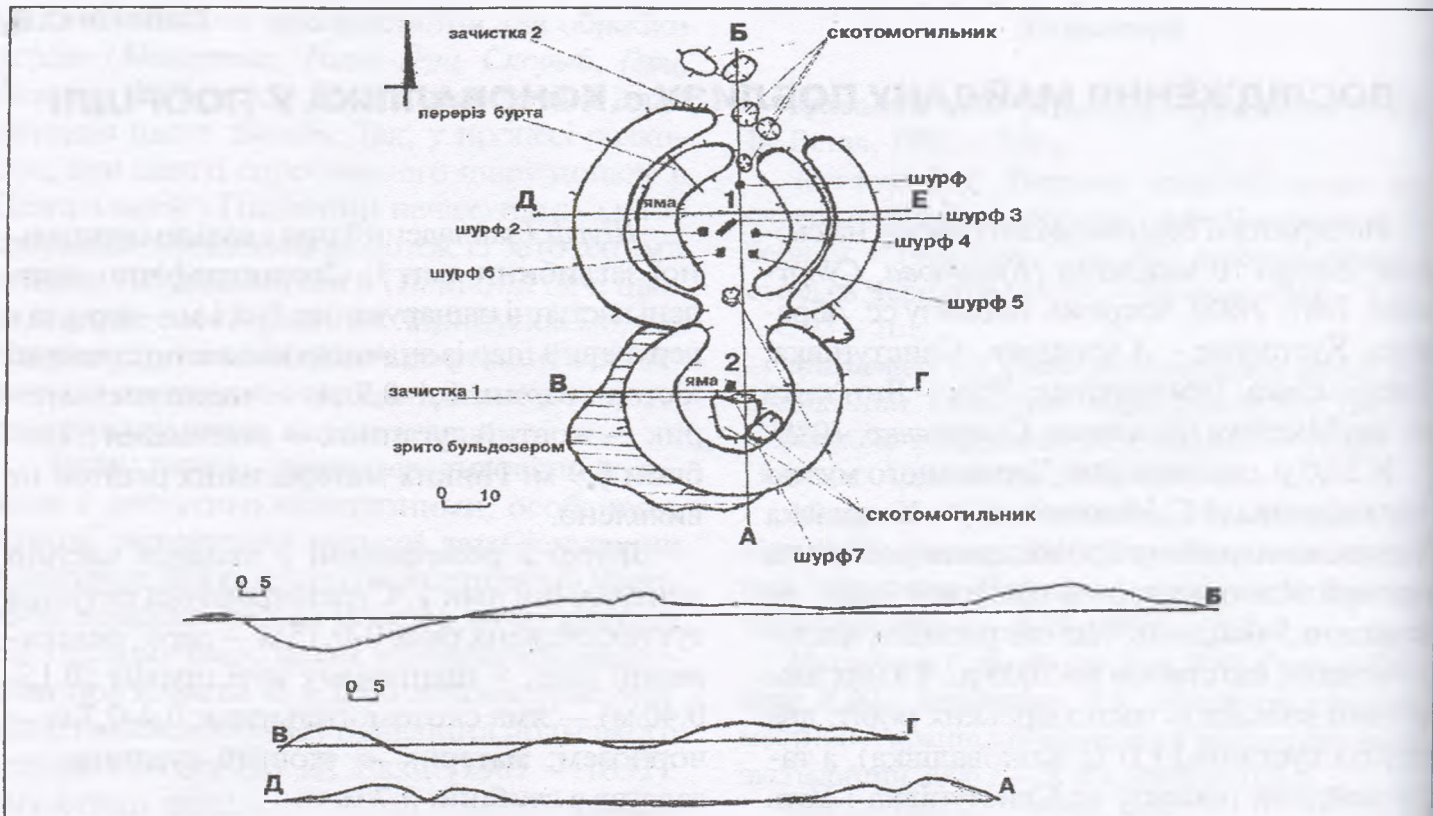

Рис. 1. Коновалівка, с. План і перетини майдану.

Зачистка кільцевого валу (зачистка 2) дала уявлення про залягання наступних нашарувань: 0-0,1 м — дерн, поверхневий шар; 0,1-0,4 м — чорнозем, зі значними вкрапленнями глини; 0,4-1,0 м — чорнозем, з меншою кількістю глини; 1,0-1,2 — глина; 1,2-2,5 м — чорнозем; з глибини 2,5 м залягав материк — жовтий суглинок. Отже, масив кільцевого валу виявився не залишками насипу кургану, а рештками бурту.

Переріз бурта 2, розміром 1x10 м, виявив таку стратиграфію: 0-0,2 м — дерн; 0,2-1,5 м — чорнозем, місцями зі значним вмістом перемішаного суглинку, попелу, битої кераміки (без можливості ідентифікації); 1,5-2,3 м — похований чорнозем; з глибини 2,3 м — материк, жовтий суглинок.

Внаслідок проведених досліджень можна зробити наступні висновки. Майдан виник внаслідок розробки на селітру насипу одного великого кургану, а валоподібні підвищення навколо ями 1 — це залишки селітрових буртів. Майдан можна з упевненістю віднести до залишків селітровоного промислу фіналу пізньосередньовічної епохи — початку новітнього часу як місця підготовки ґрунту для

виготовлення селітри, а також його остаточної переробки. Цілком правомірно виділити у межах сучасного Машівського району, в правобережному Пооріллі, ще один із центрів селітроваріння на Полтавщині.

Література та джерела

Кулатова І.Н., Супруненко О.Б. Отчет о разведках и охранных раскопках в Поворсклье и Порелье в 1987 г. (Полтавская область) // НА ІАНУ, НА ПКМ. — Спр. 03-253; 03-254.

Кулатова І.Н., Супруненко А.Б. Археологические памятники Машевского района Полтавской области: Каталог. — Полтава: изд. Полтав. обл. орг. УОПИК, ПКМ, 1988. — 20 с.

Сапегин С.В.

Исследования майдана у с.Коноваловка в Поорелье

Резюме

Публикуются материалы исследования майдана в окрестностях с.Коноваловка Машевского района Полтавской области, осуществленные автором в 2005 г. Приводятся данные об использовании насыпи большого кургана с целью изготовления селитры в конце XVIII — начале XIX вв.

14.09.2007

ПІВДЕННО-СХІДНА ЛІНІЯ УКРІПЛЕНЬ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ФОРТЕЦІ В СЕЛИЩІ БІЛИКИ

Розвідками 2007 р. на території с-ща Білики Кобеляцького району Полтавської обл. зафіксовано стан збереженості та протяжність укріплень фортеці XVII - XVIII ст. сотенного містечка Білики (Белополь, Беликове, Беликов, Беликов брід). Дослідженнями встановлені руйнація близько 40 відсотків протяжності валу фортеці, значні його пошкодження господарською діяльністю, визначено площу, здійснений стратиграфічний аналіз однієї з ділянок укріплень (Калашник, 2007). Серед іншого вказувався факт руйнації південно-східної лінії укріплень облаштуванням у насипу паливних діжок, для чого невідомими було викопано нішу об'ємом близько 10 куб. м. При огляді фортеці у 2008 р. ці об'єкти господарської діяльності вже стала демонтованими. Ніша, що утворилася в насипу, розмірами 5,0х3,8 м, на відстані 25,5 м від південного кута обвалування, виявилася зручним місцем для проведення двох зачисток, що не нанесли нових пошкоджень пам'ятці (рис.2:І). Довжина зачисток становила 5,0 м (зачистка 1) та 3,8 м (зачистка 2). Стратиграфія укріплень виявилася наступною:

Зачистка 1, по вісі південь-південний схід — північ-північний захід (рис.2:ІІ):

0-0,30 м — дерновий шар з пересохлого сипкого ґрунту, товщина якого на пониженні схилу коливалася, зменшуючись біля підніжжя до 0,08 м.

0,30-1,05 м — шар коричневатого ґрунту зі вмістом попелу, вуглин та фрагментів кераміки, товщиною від 0,50 до 1,05 м, що у вигляді намивів опускався і в рів. На глибині 0,9, 1,4 та 2,2 м в ньому наявні три попелясті лінзи, зі вмістом перепаленої глини, товщиною 0,2-0,4 м. На глибині 1,95-2,90 м у заповненні рову виявлені також дві видовжені іржавуваті лінзи, округлої форми, що залягали у південній частині зачистки, з домішками струхлюї деревини, вірогідно, залишки колод, встановлених чи скинутих у рів.

З шару походили фрагменти гончарної кераміки, що датуються XVII-XVIII ст. Переважають хронологічно пізніші форми. В заповненні рову, на глибині 2,3 м від 0, над рештками колод знайдена монета — російська «полушка» 1738 р. карбування, що дозволяє приблизно датувати появу цього масиву насипу.

1,05 - 1,10 м — прошарок горілого ґрунту зі вмістом попелу, вуглин та фрагментів кераміки. Його товщина коливається від 4 до 8 см. Виявлена у прошарку кераміка датується як і попередня. Переважають пізніші форми.

1,10 - 1,80 м — шар чорного ґрунту зі вмістом печини, фрагментів кераміки. Частково, разом із намивами, потрапив до рову. Товщина коливається від 0,1 до 0,8 м. Керамічні матеріали типологічно належать до кінця XVII — першої чверті XVIII ст., переважають їх димлені зразки. Тут же знайдені 3 фрагменти скляного посуду та кістки свійських тварин.

1,80 - 1,90 м — передматериковий суглинок, що у вигляді намивів осувався до рову. Товщина — 0,20-0,25 м.

1,90 - 3,40 м — материк, де з 2,1 м зафіксований рівень виявлення фортечного рову, а на глибині 3,4 м — його дно. З рову походять фрагменти українського пізньосередньовічного посуду, серед якого переважають ангобовані та полив'яні зразки XVIII ст.

Зачистити зовнішній край рову завадило існування дороги, вкритої щебенем (пров. Щорса).

Зачистка 2, довжиною 3,8 м, по вісі захід-південний захід — схід-північний схід, висотою 1,9 м (рис. 2:ІІІ):

0-0,3 м — дерновий шар, ідентичний поверхні валу зачистки 1.

0,3-1,2 м — шар коричневатого ґрунту зі вмістом попелу та фрагментів кераміки. Ближче до правого боку зачистки насип щільнішав, містив суглинкову лінзу товщиною 0,65 м. Гончарна кераміка з шару датується XVII -

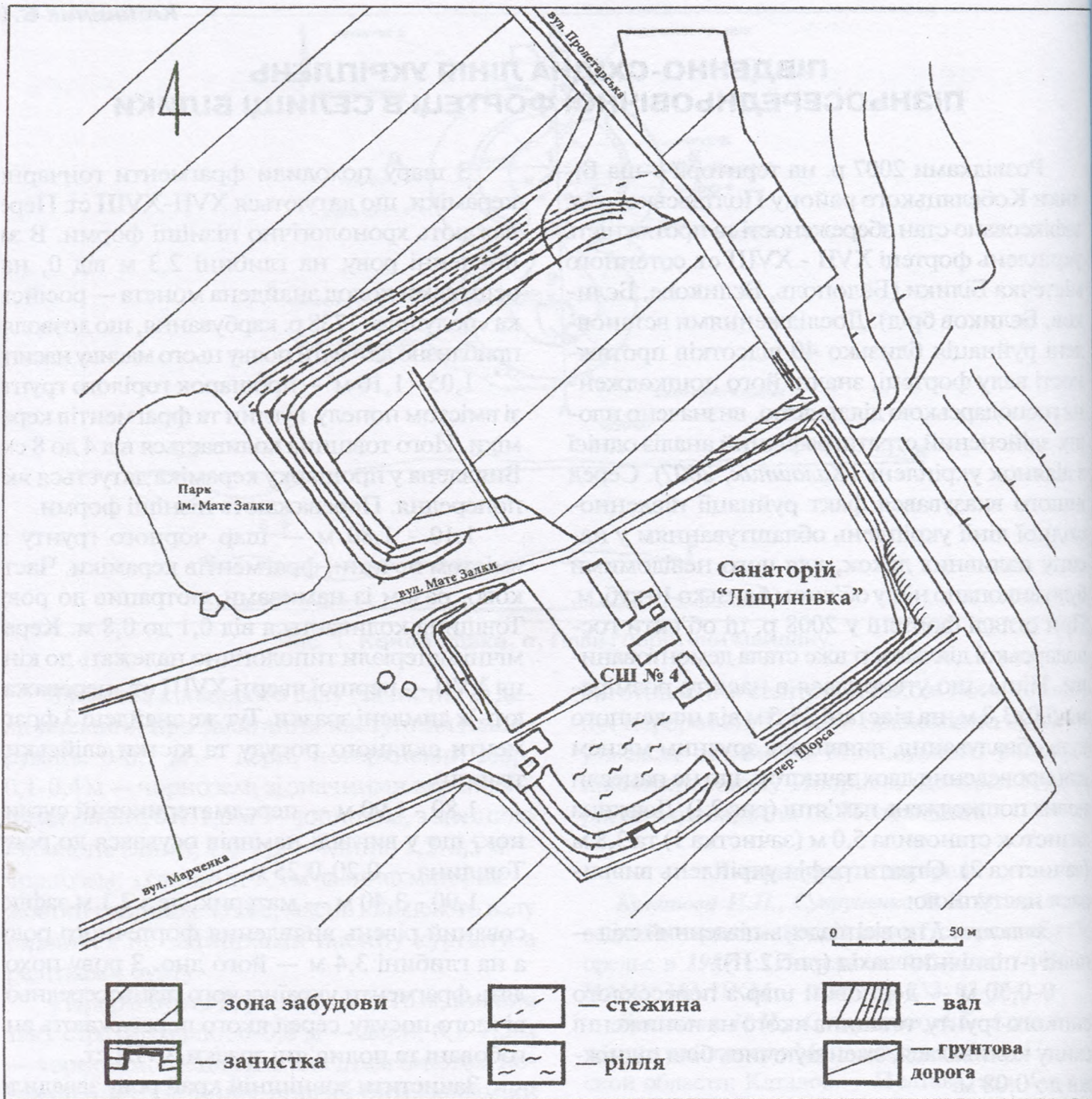

Рис.1. Білики с., куток Гора. План фортеці XVII - XVIII ст.

XVIII ст., причому 9 фрагментів належать димленому посуду, 5 — світлоглиняному, 1 — стінці полив'яної миски, 2 — теракотовим кахлям, які прикрашені рослинним орнаментом. Тут же виявлені окремі залізні вироби.

1,1 - 1,8 м — шар чорного ґрунту зі вмістом печини, уламків кераміки. Це, власне, насип валу, межу ділянки з оточуючими шарами окреслює яскравий прошарок перепаленого ґрунту, зі вмістом попелу, вуглин, печи-

ни. Практично всі виявлені фрагменти кераміки репрезентують гончарні вироби XVII ст. 3-поміж них є уламок лицевої пластини коробчастої кахлі із зображенням вершника (рис.4:3), а також залізні цвях та зігнута пластина (вірогідно, дужка від замка), невеликий приплюснутий стрижень точильця із м'якої кам'яної породи та залізний шлак. Одне з виявлених вінець димленого горщика (рис.3:1:3), за аналогією з полтавськими матеріалами, мож-

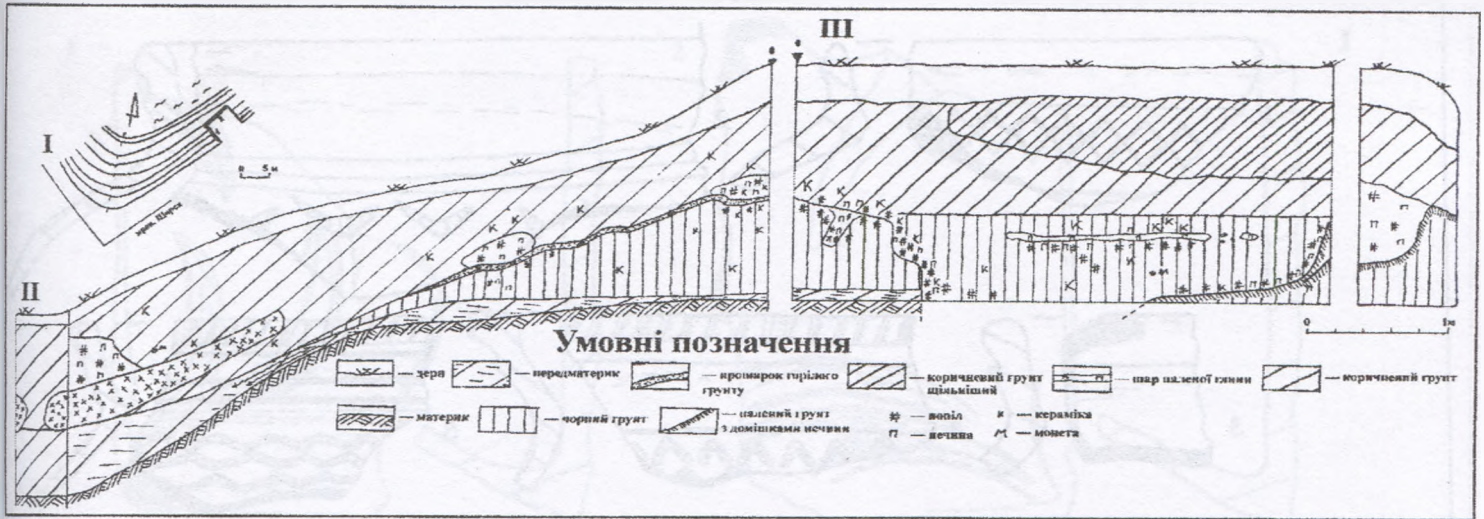

Рис.2. Білики с., куток Гора. Профілі зачисток валу південно-східної лінії укріплень (I – схема пошкоджень насипу; II – зачистка 1; III – зачистка 2).

на датувати першою половиною XVII ст. (Хан-ко, 2000, с.61, рис.20 — тип 2, варіант б, II-го періоду, для полтавського гончарного осередку).

Паралельно описаному вище шару, з глибини 1,2 м, зберігся контур ями або напівземлянкової споруди у валу. Верхня межа ями чітко фіксується прямою лінією. Заповнення — чорноземний ґрунт, ідентичний насипу, зі включеннями попелу, вуглин, печини, фрагментів кераміки XVIII ст. На глибині 1,25 м, у заповненні, є прошарок, довжиною 1,80 м і товщиною близько 0,08 м, позначений скупченнями печини і перепаленого ґрунту, який можна інтерпретувати як етап у засипанні ями, або ж як залишки перекриття споруди. Справа у зачистці помітний контур стінки ями, що піднімається дугою, позначений проширком рудої випаленої глини із домішками вуглин та печини. Яма заглиблюється нижче у материк. На глибині 1,65 м від репера у заповненні виявлена російська монета — «денга», карбована, за різновидом гербового орла, між 1732 - 1755 рр. Зі вмісту ями походять уламки гончарної кераміки XVIII ст. 1,80 - 1,90 м — шар передматерикового суглинку.

З 1,90 м — материк (рис.2:III).

Таким чином, зачистки дозволили встановити стратиграфію укріплень, абсолютно відмінну від перетину 2007 р. (Калашник, 2007, с.86, рис.2). На основі цих даних можна визначити два періоди у будівництві фортеці сотенного містечка Білики.

Вперше вал було насипано у другій половині XVII ст., а точніше — у 1660-х рр., певно, зі створенням у Біликах військово-адміністративного центру сотні (Адміністративно-територіальний поділ..., 2002, с.26). Цьому періоду відповідає шар чорного ґрунту на глибині 1,1-1,8 м, що, вірогідно, брався при спорудженні рову. Знахідки з шару представлені переважно фрагментами кераміки, котрі широко датуються XVII ст., серед них зустрічаються форми, які, за аналогіями, можна датувати початком XVII ст. Яма ж, виявлена у першому насипу зачисткою 2, відноситься до першої половини XVIII ст., що підтверджують знахідки в її заповненні. Остаточо засипається вона під час підсилення укріплень.

Л.В.Падалка, спираючись на карту Г.Л. де Боплана, відносить появу містечка Білики до другої чверті XVII ст. (Падалка, 1914, с.183). Дослідник історії селища А.Т.Лата обстоює першу писемну згадку про селище під 1636 р. (Лата, 2001, с.4), не вказуючи джерел. Археологічно отримані факти певним чином співпадають із твердженнями краєзнавців. Слід зазначити, що автори статей енциклопедій рубежу XIX - XX ст., цитованих у праці А.Т.Лати, за час заснування містечка Білики помилково вважають 1765 р. (Лата, 2001, с.27-28).

У кінці XVII — першій третині XVIII ст. дерев'яні укріплення фортеці неодноразово знищуються пожежею. Причина пожеж досі невідома, проте, їх можна пов'язати

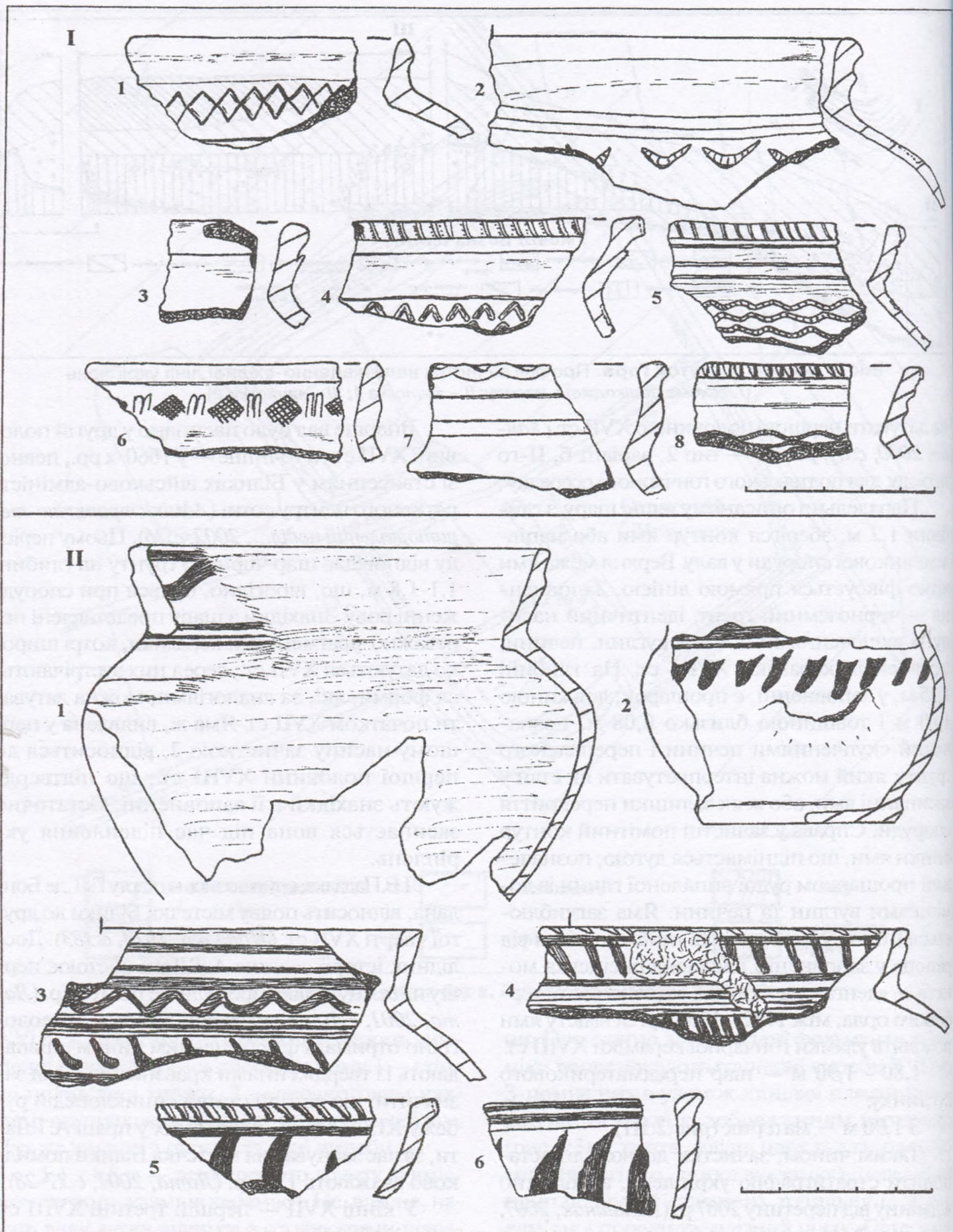

Рис.3. Білики с., куток Гора. Уламки гончарного посуду, виявлені в насипу валу
(I – фрагменти горщиків XVII ст.; II – кераміка XVIII ст.).

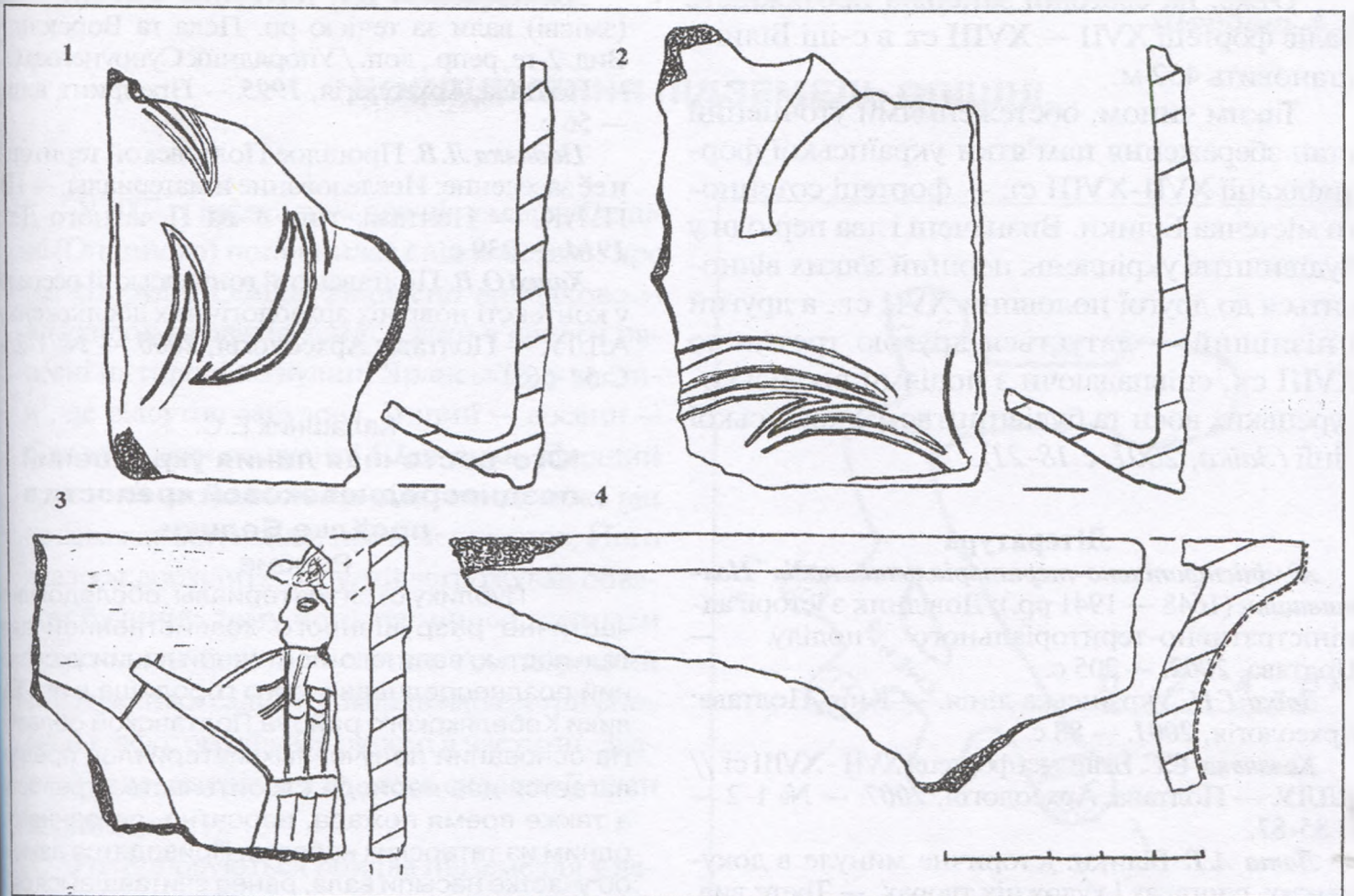

Рис.4. Білики с., куток Гора. Уламки кахлів.

як з набігами татар, наприклад, одним із тих, що згадуються М.С.Грушевським (*Лата, 2001, с.29*), так і з подіями Північної війни. Вірогідно, саме цей період стратиграфічно зафіксований тонким прошарком горілого ґрунту, зі включеннями печини, вуглин, перепалених фрагментів кераміки.

1730-ми рр., за нумізматичними матеріалами, датується реконструкція і чергове досилання укріплень. Їм відповідає шар коричневатого ґрунту, вірогідно, взятого з ескарпу південного схилу Білицької гори, на глибині 0,30 - 1,05 м. Знахідки з цього шару репрезентовані фрагментами світлоглиняного посуду з орнаментом, виконаним рудими та брунатними ангобами. Цікавими виявилися два практично цілих гончарних горщики — столовий та «монетка» (рис.3:II:1-2). Цим шаром був частково заповнений і рів під валом первинного насипу, який розширено вже за рахунок зовнішнього схилу гори. У такому вигляді, на нашу думку, насип фортечного валу

проіснував до кінця XVIII ст., остаточно втративши свою роль для оборони містечка.

Під час огляду території фортеці виявлена ділянка валу південно-західної лінії укріплень, яка вважалася знищеною (*Калашник, 2007, с.86*). Вал, майже знівельований, розрівняний на зовнішньому схилі, проходить по одній лінії з двома іншими відрізками укріплень колишньої фортеці, паралельно спортивному майданчику середньої школи № 4, із західного боку (рис.1). Довжина ділянки валу — 49,5 м, ширина — 6,5 м, висота — 0,3-0,6 м. У північній частині, біля дороги (вказаної В.Г.Ляскоронським як в'їзд до фортеці (*Ляскоронський, 1995, с.36-37*), на сьогодні — вул.Мате Залки), рештки насипу мають поворот на схід, продовжуючись на 36,5 м, з висотою — 0,4 м, і поступово знижуються. Враховуючи наявність подібного відрігу валу з північного боку від дороги, можна припустити їх призначення як основи в'їздної брами.

Отже, на сьогодні загальна протяжність валів фортеці XVII — XVIII ст. в с-щі Білики становить 452 м.

Таким чином, обстеженнями уточнений стан збереження пам'ятки української фортифікації XVII-XVIII ст. — фортеці сотенного містечка Білики. Визначені і два періоди у будівництві укріплень: перший з яких відноситься до другої половини XVII ст., а другий і пізніший — датується другою третиною XVIII ст., співпадаючи з подіями російсько-турецьких воєн та будівництвом Української лінії (Зайка, 2001, с.18-21).

Література

Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648 — 1941 рр.): Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. — Полтава, 2002. — 205 с.

Зайка Г.П. Українська лінія. — Київ-Полтава: Археологія, 2001. — 88 с.

Калашник Є.С. Білицька фортеця XVII - XVIII ст. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2007. — № 1-2 — С.85-87.

Лата А.Т. Білики: історичне минуле в документах, спогадах і художніх творах. — Трете вид. (доп. і доопрац.). — Київ, 2001. — 153 с.

Ляскоронський В.Г. Городища, кургани і доли (змієві) вали за течією рр. Псла та Ворскли. Вид. 2-ге, репр., доп. / Упорядник Супруненко О. — Полтава: Археологія, 1995. — Препринт, вип. — 56 с.

Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы. — Изв. ПУАК. — Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. — 239 с.

Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2000. — № 1-2 — С.54-66.

Калашник Е.С.

Юго-восточная линия укреплений позднесредневековой крепости в посёлке Белики

Резюме

Публикуются материалы обследования частично разрушенного хозяйственной деятельностью вала юго-восточной линии укреплений позднесредневекового городища в пгт. Белики Кобелякского района Полтавской области. На основании полученных материалов предполагается два периода строительства крепости, а также время пожара, вероятно, связанного с одним из татарских набегов. Приводятся данные об участке насыпи вала, ранее считавшемся разрушенным.

19.05.2008.

НОВІ ВИДАННЯ

Нещодавно побачила світ монографія визнаного фахівця з вивчення бронзового віку України С.Ж.Пустовалова, присвячена спробі, на основі відомих пам'яток катакомбної культурно-історичної спільноти, простежити ступінь розвитку соціальних відносин її носіїв. Праця — плід більше ніж 20-річної роботи автора з вивчення та дослідження історії племен епохи ранньої бронзи, їх розвитку, питань співіснування і взаємодії.

На основі виділення комплексів ознак серед предметів супутнього інвентаря, форм і розмірів могил, додаткових обрядів та дій у похованнях тощо прове-

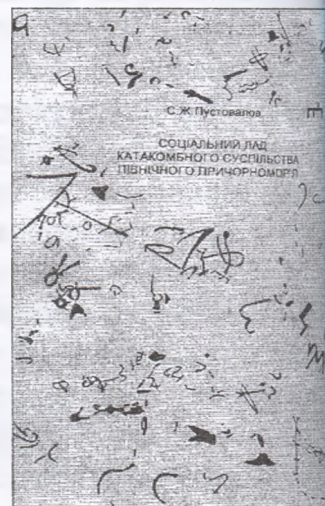
Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. — Київ: Шлях, 2005. — 412 с.

дені спостереження за кількісним і відсотковим поширенням певних маркерів у тих чи інших захороненнях. У результаті автор дійшов до висновку про досить розвинуту соціальну диференціацію катакомбного суспільства. Ним виділені окремі групи населення, для кожної із яких притаманні своєрідні ознаки. Наведені висновки про наявність у катакомбному суспільстві кількох диференційованих класів — вождівства-знаті, рядових общинників, залежного населення, а також про переддержавний ступінь розвитку суспільства.

У роботі черговий раз

піднімається питання про можливість співіснування ямних та катакомбних (східнокатакомбних та інгульських) племен. Цікавою в цьому плані є спроба пояснення розвитку етно-соціальних процесів за доби раннього бронзового віку. На думку дослідника, у різноетнічному середовищі катакомбних і ямних племен складається станова-кастова система.

Спроба вивчення соціального ладу стародавніх племен не нова, проте робота С.Ж.Пустовалова відзначається всебічністю підходу до вирішення проблеми. Крім здійснених статистичних аналізів кількості

та видів поховального інвентарю, наводяться й аналогічні статистичні обрахунки за статтю, віком похованих, розмірами і формами поховальних споруд, численні вибірки радіоуглецевих аналізів і т.п.

В.Ш.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДЗЕМЕЛЬ ОПІШНІ

У 2007 р. інформація про підземелля Опішні (Опішнього) поповнилася відомостями про дві споруди. Обидві виявлено випадково – внаслідок провалів землі. Один з'явився навесні на городі по вулиці Яранській, у частині, де відсутня забудова. Інший – восени – біля кута хати по вулиці Шевченка. Перший тривалий час залишався відкритим, адже він не заважав життєдіяльності мешканців. Його вдалося дослідити. Другий загрожував обвалом будинку, тому його терміново засипали й дослідити його не встигли. Але дорослий син власника садиби виміряв параметри споруди і зафотографував окремі її частини. Завдяки цим матеріалам вдалося скласти її план та опис (рис. 1).

Розташовуються обидва підземелля у лесовому геологічному пласті на глибині 4-5 м від сучасної поверхні.

Перша споруда знаходилася за 10 м від краю схилу мису правого берега р. Ворскла (куток Гончарівка). Вона мала вигляд овальної печери (рис. 1:2; 2), довжиною 3 м, шириною 2,5 м і висотою 1,3 м. У тупиковій частині печери, на висоті 0,25 м від підлоги, збереглися залишки трьох отворів, діаметром близько 3 см і довжиною 0,22, 0,38 і 0,45 м. Копалася печера знаряддям з прямим краєм і шириною робочої частини близько 6 см (подібним до «копаниці» – знаряддя, яким в Опішні видобували гончарну глину до середини ХХ століття), від якого збереглися значні сліди (найбільш виразні з усіх відомих слідів у підземеллях Опішні). На її дні – близько 1 см попелу від згорілої соломи із зернами. Під час цього згорання склепіння печери вкрилося чорним нальотом. Можливо, останнє було зроблено для знищення шкідників, як це здійснюють господарі у своїх льохах і сьогодні.

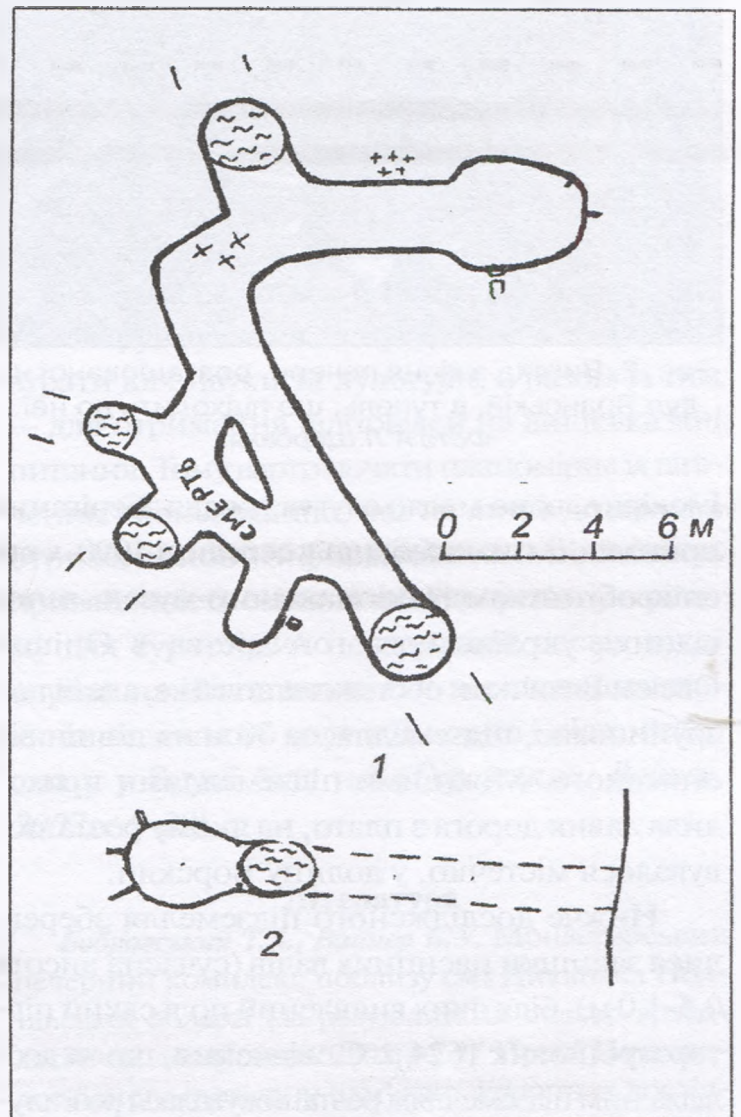

Рис. 1. Плани підземель Опішні, досліджених у 2007 р.: 1 – на вул. Шевченка; 2 – на вул. Яранській. Мал. А.Л.Щербаня.

Після того, як у печері спалили солому, вона вже не використовувалася. Від печери на схід (до схилу) вів тунель, який на вході до неї мав ширину 1,2 м і висоту 1,1 м. Хоча зараз вхідний тунель повністю обвалений, просіви на поверхні землі, на нашу думку, свідчать, що він виводив на схил. Щодо призначення цієї споруди можна зробити певні припущення.

Так, як параметри цього підземелля не дозволяють переховуватися в ньому людям,

Рис. 2. Вигляд з кінця печери, розташованої на вул.Яранській, в тунель, що підходить до неї.
Фото А.Л.Щербаня.

імовірно, воно могло слугувати для зберігання припасів. Зазначимо, що у середині 1990-х рр. співробітником Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні Овсієм Величком обстежене подібне, але більш зруйноване, підземелля, за 70 м на північ від описаного. Між цими підземеллями проходила давня дорога з плато, на якому розташовувалося містечко, у долину Ворскли.

Нижче дослідженого підземелля збереглися залишки насипних валів (сучасна висота 0,5-1,0 м), біля яких виявлений польський півторагрошовик 1624 р. Є свідчення, що за дослідженим підземеллям розташовувалася розгалужена система ходів, яку у 1940-1950-ті рр. неодноразово відвідували діти. У самому підземеллі знахідок, окрім сучасного сміття, не виявлено. Серед підйомних матеріалів неподалік від нього, речей, давніших за ХІХ ст., не знайдено.

Друге підземелля (рис.1:1) розташовувалося у глибині плато, на лівому березі річки Тарапунька, на невеликому мисі, утвореному балкою та струмком. Це галерея довжиною близько 12 м, шириною приблизно 1,6 м і висотою до 2 м, зорієнтована майже з півночі на південь. На північ вона мала різкий поворот на схід і закінчувалася найбільшою з відомих підземною спорудою Опішні

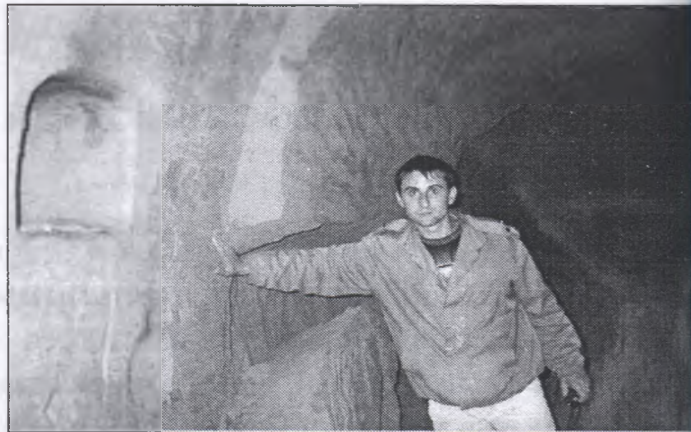

Рис.3. У східній печері підземелля по вул.Шевченка. Автор фото невідомий.

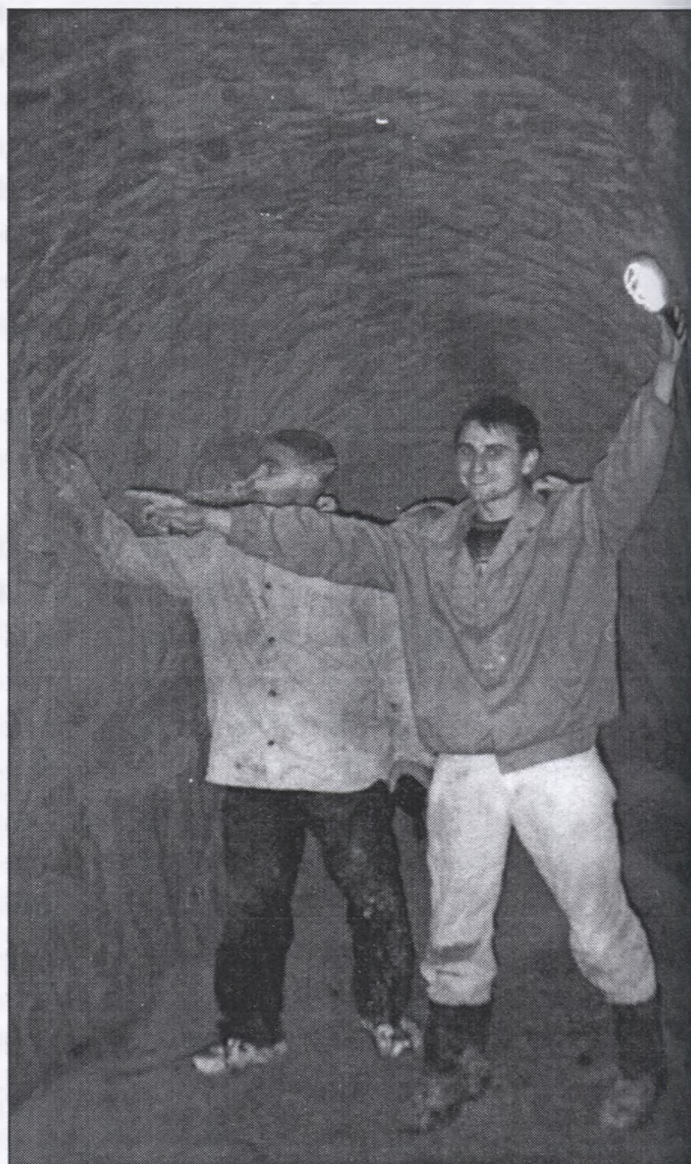
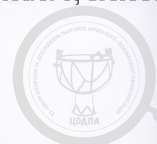

Рис.4. У східній печері підземелля по вул.Шевченка. Автор фото невідомий.

— округлою печерою (рис.2-3), висотою приблизно 2,5-3,0 м і шириною до 3,0 м. У південній стінці, неподалік від виходу, в ній влаштовано нішу з округлим склепінням, глибиною

і шириною близько 0,3 м та висотою 0,45 м. Хоча склепіння ніші закопчене, зважаючи на значні розміри, для встановлення освітлювальних приладів вона початково не призначалася. Для цього слугувала стандартних розмірів і форми ніша для каганця, зі значними слідами закопченості, що розташовувалася у тупиковій частині печери. Біля великої ніші зберігся продряпаний напис «черная кошка», котрий свідчить про те, що споруду відвідували у 1970-1980-ті рр. З того часу збереглася пляшка з-під гасу, заткнута кукурудзяним качаном. Перед входом до печери на стіні були продряпані 5 прямих хрестів.

Інший кінець тунелю на разі обвалений (він просідав у 1970-1980-ті рр. за 3 м від сучасного провалу). Від описаного ходу відходять три завалених відрізки. Один — у північному напрямку. Перед ним на стелі зображено три закопчені прямі хрести. Два завалених і один тупиковий (довжина приблизно 2 м, у стіні збереглося закопчене заглиблення для каганця) — у західному напрямку. Розміри цих ходів менші за центральний — висота близько 1,7-1,8 м і ширина — до 1 м. Три з бокових ходів відходять не від центрального тунелю, а від примикаючого до нього відрізка, довжиною 8 м, що обома кінцями входить до центрального тунелю. На стелі цього відрізка великими літерами кіптявою написано слово «СМЕРТЬ».

За свідченнями місцевих жителів, у післявоєнні роки цей хід неодноразово відвідувався ними. При цьому вони проходили у південному напрямку на відстань близько 200-300 м (до вулиці Лесі Українки).

Стіни ходу добре заглажені. Найбільш ретельно — у великій печері, найменш — край двометрового відрізка. Помітно, що копався хід знаряддям з прямим вузьким лезом. Знахідок і написів у підземеллі, крім сучасних, не виявлено.

Версій щодо призначення цієї споруди можна висловлювати чимало. Але всі вони

поки що недостатньо аргументовані. Відзначимо лише, що велика печера в кінці ходу нагадує підземну церкву.

Отже, у 2007 р. відомості про підземелля Опішні збагатилися описами ще двох підземних споруд, що доповнюють матеріали, зібрані раніше (*Щербань, 2007, с. 74-80*). Споруди мають різні параметри і призначення. На жаль, нові знахідки не наблизили нас до вирішення питання про їх призначення та датування. Так, як підземелля на Полтавщині майже не досліджуються й понад століття інтенсивно руйнуються, існує реальна загроза їх втрати для науки та культури, а разом із тим — для отримання відповідей на вищевказані питання. Тому варто почати планомірне їх вивчення і консервацію, що не лише дозволить отримати нову інформацію, а й підвищить привабливість селища та мікрорегіону в цілому для туристів. А позитивний досвід такої справи на Полтавщині є — дослідження частини підземного ходу в Диканці і підземного скиту у Брусії біля неї (*Боровський, Вайнер, 2007, с. 9-29*).

Література

Боровський Т.А., Вайнер Б.У. Монастирський печерний комплекс поблизу смт Диканька Полтавської області (за результатами спелео-археологічних досліджень 2005 р.) // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. — Київ: АртЕк, 2007. — С.9-29.

Щербань А. Параметри підземель Опішного // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: ХІК, Часи козацькі, 2007. — Вип. 16. — С.74-80.

Щербань А.Л.

Исследование подземелий в Опішне Резюме

Публикуются материалы обследованных нескольких подземных сооружений в поселке Опішня Зеньковского района Полтавской области, осуществленных археологами Института керамологии — отделения Института народоведения Национальной Академии наук Украины.

19.05.2008.

Перстень-печатка XVII ст. з Поорілля

У 2007 р. до Полтавського Центру археології І.В.Бовкуном, краєзнавцем з с.Лівенське, переданий комплекс знахідок з ур.Войнівка, що неподалік с.Маячка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Він містить зразки кераміки, залізні вироби, предмети особистого вжитку й ін. речовий інвентар, що широко датується 2-ю пол. XVII - поч. XIX ст. Серед знахідок колекції заслуговує на увагу перстень-печатка (рис.), що вводиться у науковий обіг.

Перстень бронзовий, неправильної округлої форми, щиток і каблучку (шинку) виготовлено окремо та зпаєно. Розміри виробу: діаметр — 2,3х2,4 см; щиток, із підпиляними навскіс зі зворотного боку нижньою і верхньою частинами — 1,5х1,1 см; товщина шинки каблучки — до 0,15 см; ширина — 0,3-0,6 см. Щиток, який, скоріше за все імітує гербовий щит, прикрашений зверху стилізованою “коронкою”. На ньому нанесені гравійовані відшліфовані зображення геральдичного змісту. Центром композиції малюнка є геральдичний щит, повернутий зліва направо, що за формою наслідує примітивізований чотирикутний, із загостренням донизу, “французький” (Дарчук, 1974, с.9). Щит розміщений приблизно посередині, ближче до правого краю щитка. Його поле розподілене діагональною прямою з верхнього правого кута до нижнього лівого на дві підтрикутні, майже рівні частини. У кожній з утворених половин гербового поля міститься чотирипроменева зірка чи хрест. Поверх щита, у наметовому полі, розходяться 5 променів, приблизно на яких, вздовж лівого краю щитка перстня вирізьблено 4 круглі заглибини різного діаметру, якими увінчуються промені. Зліва і справа від герба — гілкові зображення. На щитку та поруч є кілька друкторядних, фонових ліній. Аналогії геральдичному зображенню нам невідомі.

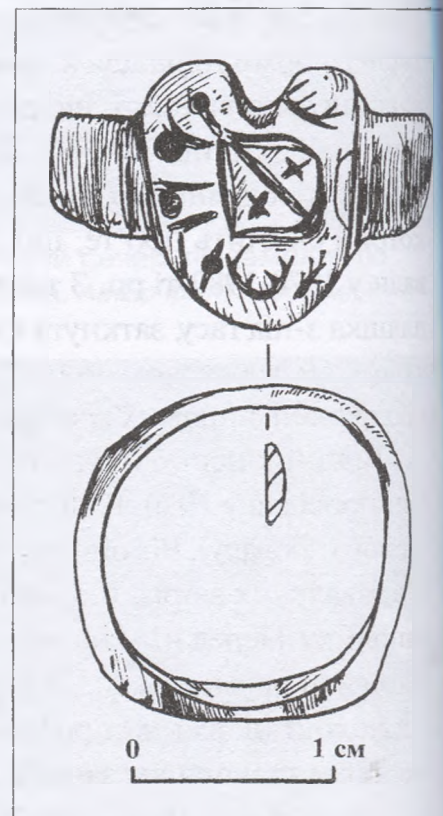
На жаль, як справедливо зазначає В.В.Колода (Колода, 2003, с.113),

публікацій подібних знахідок відомо небагато. Це звужує коло аналогій і дозволяє окремим артефактам осідати у приватних колекціях. Відомі окремі знахідки з Дніпропетровської обл. та Херсонщини (Колода, 2003; Титов, 2000, с.31, рис.4; Паталах, 1999), значна кількість подібних за технікою виконання — з території Богородицької фортеці, що географічно найближче розташована до с.Маячка (Ковальова, Шалобудов, Векленко, 2007, с.19, 41, рис.7:15). Схожі за технікою виготовлення персні відомі серед пізньосередньовічних знахідок біля сіл Пилява та Пилявка Старосинявського р-ну Хмельницької обл. (Погорілець, 2007, с.29-30, рис. 3:6), а в речовому комплексі Аккерманської фортеці зафіксовано литі каблучки у вигляді цільного кільця зі щитком (Біляєва, Болтрик, Фіалко, 2007, с.435, рис. 9:12). Сфрагістичний огляд відбитків схожих печаток козацької доби був здійснений чернігівським дослідником І.Ситим (Ситий, 1997), проте інформація про власне печатки не розглядалася.

Таким чином, за віддаленими аналогіями, публікований перстень можна датувати XVII - поч. XVIII ст. Зображені на ньому символи можна розглядати як ненобілітований герб невідомого місцевого представника козацької старшини.

Література

- Драчук В.С. Таємниці геральдики. — Київ: Т-во “Знання” УРСР, 1974. — 64 с.
- Колода В. Вільшанський перстень-печатка з ненобілітованим гербом // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. — Київ: ХІК, Часи козацькі, 2003. — Вип. 12. — С.112-116.
- Паталах О. Козацька печатка з села Любимівка на Херсонщині // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. — Київ: Часи козацькі, 1999. — Вип. 8. — С. 98.

Титов В. Фортеці на території м.Дніпропетровська // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. — Київ: Часи козацькі, 2000. — Вип. 9. — С. 26-31.

Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. — 108 с.

Погорілець О. До проблеми пошуку місця битви під Пилявцями (11-13 вересня 1648 р.) // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. — Київ: ХІК, Часи козацькі, 2007. — Вип. 16. — С. 27-31.

Біляєва С., Болтрик Ю., Фіалко О. Ювелірні вироби з розкопок Портового двору Аккерманської фортеці // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. — Київ: ХІК, Часи козацькі, 2007. — Вип. 16. — С. 432-437.

Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини (за м-лами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського) // Родовід. — Київ, 1997. — № 1 (15). — С. 97-110.

Калашник Є.С.

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ СКІФСЬКОГО ЧАСУ в ур.ЛІСОВИЙ КУТ У БІЛЬСЬКУ

Навесні 2001 р. Більський загін Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації провів невеликі рятівні дослідження господарських об'єктів на ділянці поселення скіфського часу в ур.Лісовий Кут, поблизу с.Більськ Котелевського району Полтавської обл., які були зруйновані під час прокладання, без відповідності до погодженого проекту, траншеї газоконденсатопроводу від експлуатаційних свердловин №№ 205 і 214 Більського нафтогазоконденсатного родовища* (рис.1).

Під час цих робіт проведений огляд північної та північно-східної периферії селища скіфського часу в ур.Лісовий Кут, уточнена його площа, що простягається значно далі на північ від визначеної попередніми дослідниками, а виявлені об'єкти нанесені на план пам'ятки (рис.1). Також здійснені зачистки культурних нашарувань у стінках траншеї (рис.4), зібрані окремі підйомні матеріали (рис.3). Всього вивчено рештки дев'яти господарських ям, матеріали однієї з яких вже опубліковані (Гейко, 2002, с.3-4 обкл.; Білоусько, Супруненко, 2004, с.140, рис.2; Супруненко, 2007, фото на табл. X після с.82.).

Поселення скіфського часу в ур.Лісовий Кут входить до числа селищ території Великого укріплення Більського городища. Воно розташоване край північно-західного кута укріплення, на мисоподібному похилому підвищенні правого високого берега Більського струмка — правої притоки р.Сува Грунь (басейн р.Псьол) (рис.1). Урочище безпосередньо прилягає до валу Великого укріплення, зі сходу обмежене

слабко обводненою балкою, північного сходу частково — ярмом. Південний схил мису порівняно похилій і спускається до Більського озера. Абсолютна висота мису в межах пам'ятки — 150,5-164,7 м, за Балтійською системою висот. Площа інтенсивно та вже довгий час розорується. Вона становить 650-670х180-230 м, тобто, близько 13 га. Досить детальний опис пам'ятки викладений у публікаціях її дослідників. Нагадаємо, що поселення відкрите В.Херцем 1997 р. Неодноразово обстежувалося співробітниками спільної Українсько-Німецької експедиції ІА НАН України та Німецького науково-дослідного товариства. У 1999-2004 рр. тут проводилися археологічні розкопки С.А.Скорим. Виявлені об'єкти і знахідки, здебільшого, датуються першою половиною V ст. до н.е. (Мурзін, Ролле, Хери, Скорий, Махортьх, Черненко, 1997, с.10-11, рис.10-12; Мурзін, Ролле, Хери, Скорий, Махортьх, Белозор, 2000, с.11-41; Мурзін, Ролле, Хери, Скорий, Махортьх, Белозор, 2001, с.13-30; Мурзін, Ролле, Хери, Скорий, 2002, с.4-27; Черненко, Ролле-Герц, Скорий, Махортьх, Герц, Белозор, 2005, с.5-29).

Прокладена без відповідності із погодженим проектом, траса траншеї газоконденсатопроводу відхилилася від запроектованої на південний схід, більше ніж на 100 м. Внаслідок цього північно-східна периферія пам'ятки була пошкоджена траншеєю, довжиною близько 300 м і шириною в 1,1-1,2 м, на глибину 1,0-1,2 м. Будівельна підрядна організація — ПМК-2 тресту "Газпромбуд", після отримання сигналу про руйнування селища, змушена була припинити роботи. Факт руйнувань був заактований, а роботи призупинені для здійснення рятівних заходів.

* У роботах брали участь наукові співробітники ЦОДПА — зав. сектором Центру Гейко А.В., ст. наук. співробітник Центру Мироненко К.М., мол. наук. співробітники Охріменко А.І., Рейда Р.М., краєзнавці Колишкін М.С., Радченко М.О. та ін.

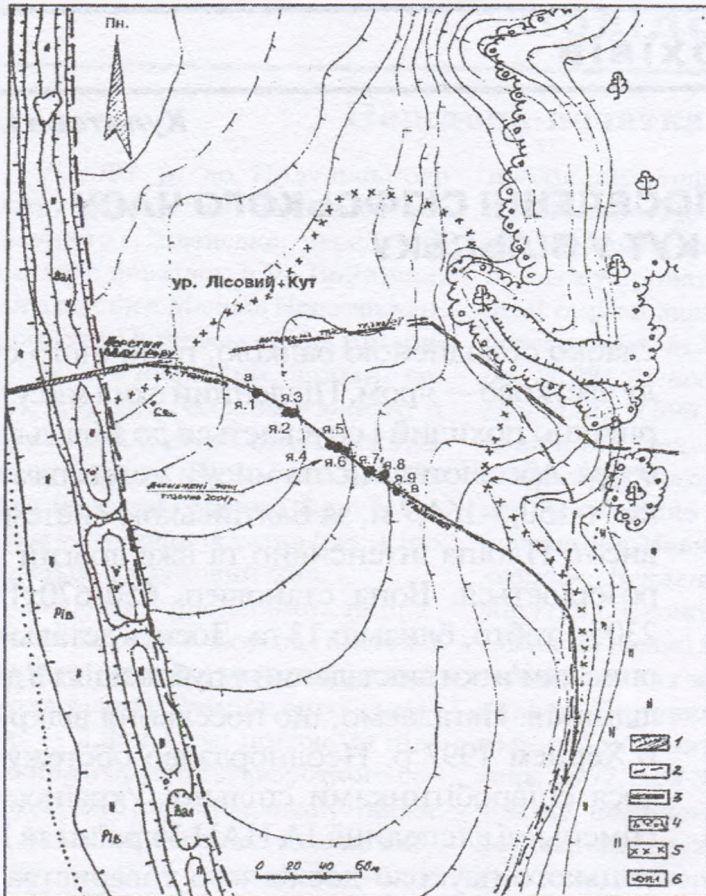

Рис. 1. Схема дослідженої ділянки селища в ур. Лісовий Кут.

- 1 — вал і рів городища; 2 — польові дороги;
- 3 — перетин валу 1999 р.; 4 — лісонасадження;
- 5 — північна межа селища; 6 — досліджені рятівними роботами господарські ями.

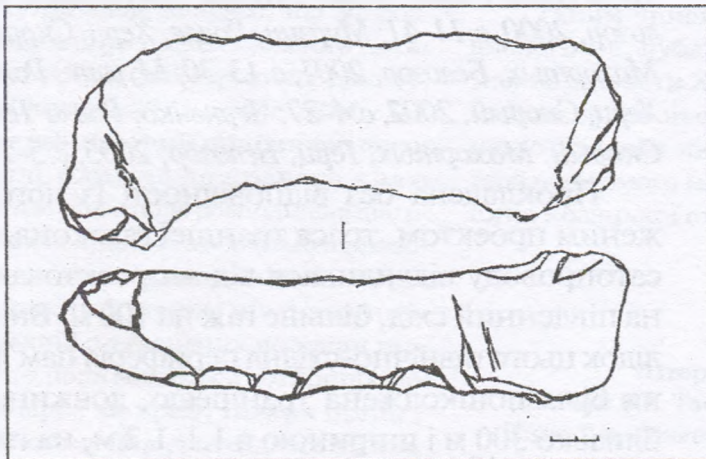

Рис. 3. Лісовий Кут, ур. Зернотерка, кварцит.

Факт руйнувань був доповнений актом суто вандалського поводження зі старожитностями, коли на початку земляних робіт у північно-східній частині селища до зони спорудження траншеї потрапила господарська яма 7, в якій виявлено кілька цілих ліпних корчаг та античних амфор. Будівельники за-

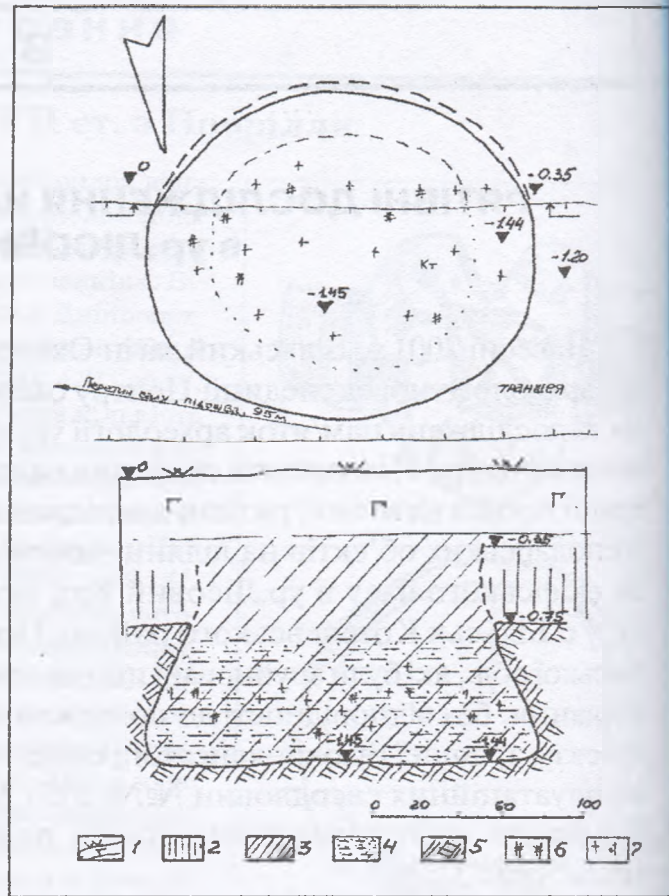

Рис. 2. Лісовий Кут, ур.

Господарська яма 1. План і перетин.

- 1 — дерн. шар; 2 — чорнозем;
- 3 — чорноземне заповнення; 4 — суглинок;
- 5 — материк; 6 — обмазка, піщина;
- 7 — кераміка та вуглини

лишили посудини на місці і передали про це інформацію археологам. Але за час, необхідний для приїзду співробітників загону із Полтави, місцеві діти з Більська вщент розтросили всі посудини. Процес реставрації цих унікальних знахідок тривав понад 9 місяців.

Саме цей випадок у кінці квітня 2001 р. і став своєрідним початком рятівних досліджень. До їх здійснення майже вся траншея, прокладена з південного сходу на північний захід через територію селища, вже була прокопана. Тому роботи розпочалися із визначення невідкладних рятівних заходів, які ускладнювалися завершенням терміну проведення весняних польових робіт.

Рятівні заходи обмежилися мінімальними земляними роботами навкруги траси трубопроводу, що не перевищувала у відводі 2 м завширшки, переважно по північно-східній і північній периферії пам'ятки (рис. 1, охопивши

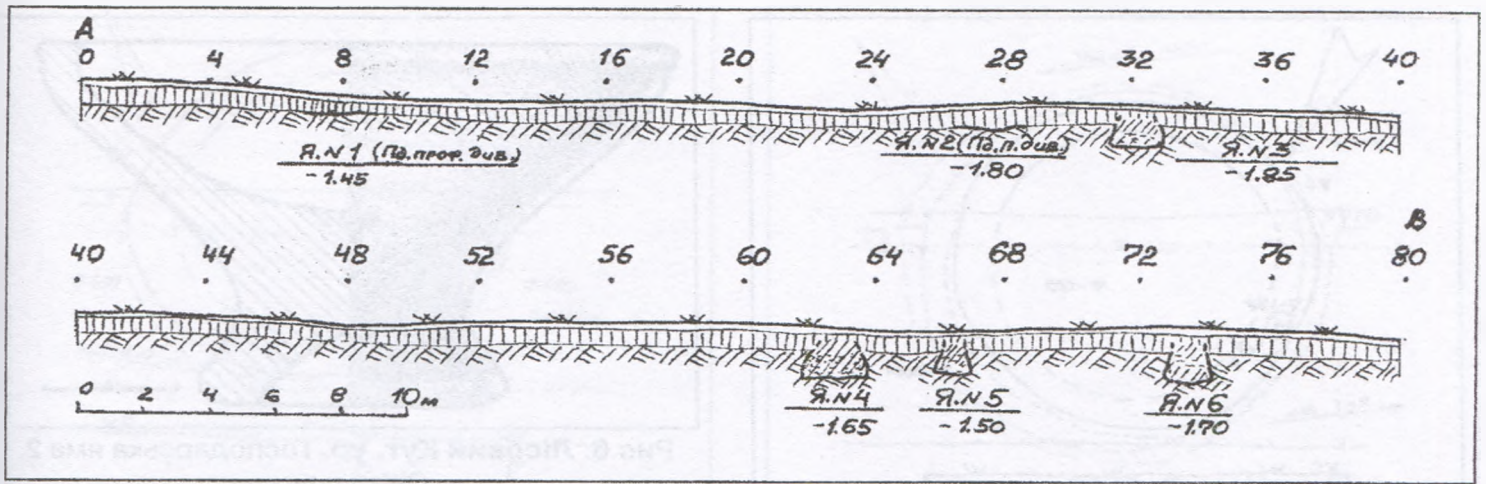

Рис.4. Лісовий Кут, ур. Профіль зачистки північної стінки траншеї на ділянці А-В.

за довжиною смугу більше 300 м. Тут ретельно переглядалися викиди, в ряді місць — просіювалися відвали, проводилися суцільні зачистки стінок. У наближеній до валу — “нагірній” частині ділянки траншеї, зачистки показали повне знищення оранкою та будівельними роботами культурного шару. Біля схилу балки — потужність культурних нашарувань збільшувалася, у порівнянні із центральною частиною.

Після визначення місцезнаходження зруйнованих будівництвом об’єктів скіфської доби останні досліджувалися шляхом закладанням прирізок чи вибирання господарських ям (рис.1).

Внаслідок рятівних заходів був отриманий частковий стратиграфічний перетин пам’ятки, визначений характер використання території периферії поселення, що, найвірогідніше, слугувала господарською зоною, зайнятою присадибними ділянками із зерновими та господарськими ямами (рис.1; 4). Отримані результати зачисток можна охарактеризувати наступним описом:

0 — 0,25-0,30 м — дерново-орний шар чорнозему, що тоншав до схилової ділянки, на південний схід;

0,25-0,30 — 0,75-0,80 м — чорноземний культурний шар, де не вирізнявся прошарок похованого чорнозему, з рідкими включеннями уламків кераміки скіфської доби, поодинокими фрагментами обмазки, кісток тварин, вуглинами;

0,75-0,85 м — місцями відзначена наяв-

ність тонкого прошарку підгрунтя — суглинково-чорноземного передматерика, переритого землеріями;

з 0,85-0,90 м — паливий лесоподібний суглинок-материк (рис.4);

на схилівій частині ділянки траншеї материковий суглинок з рівня 1,65 м підстилався світло-жовтим піском.

З-поміж підйомних матеріалів на поселенні знайдена масивна, видовженої ладдеподібної форми, трохи профільована зернотерка з кварциту, із оббитими краями (рис.3). Її довжина — 33,0 см; висота — 8,8 см; ширина — 12,5 см.

Нижче наводимо опис досліджених об’єктів.

Господарська яма 1 виявлена на приваловій ділянці, за 95 м на південний схід від валу Великого укріплення (рис.1). Вона, більше ніж наполовину, була зруйнована зверху траншеєю. Яма мала підовальну в плані форму, дзвоноподібний, приземкуватий у профілі, перетин (рис.2). Впущена з рівня поверхневої частини культурного шару. Фіксувалася з глибини 0,35 м від сучасної денної поверхні. Загальна глибина — 1,45 м. Діаметр у горловині — близько 1,20 м, по дну — 1,60x1,80 м. Дзвоноподібне розширення приденної частини відзначене з рівня залягання материка. В заповненні — зверху — щільний чорнозем, низу — змішаний чорноземно-суглинковий ґрунт, з окремими вуглинами, обмазкою, фрагментами подрібненої ліпної кераміки, зокрема, кількома стінками ліпних горщиків скіфського часу.

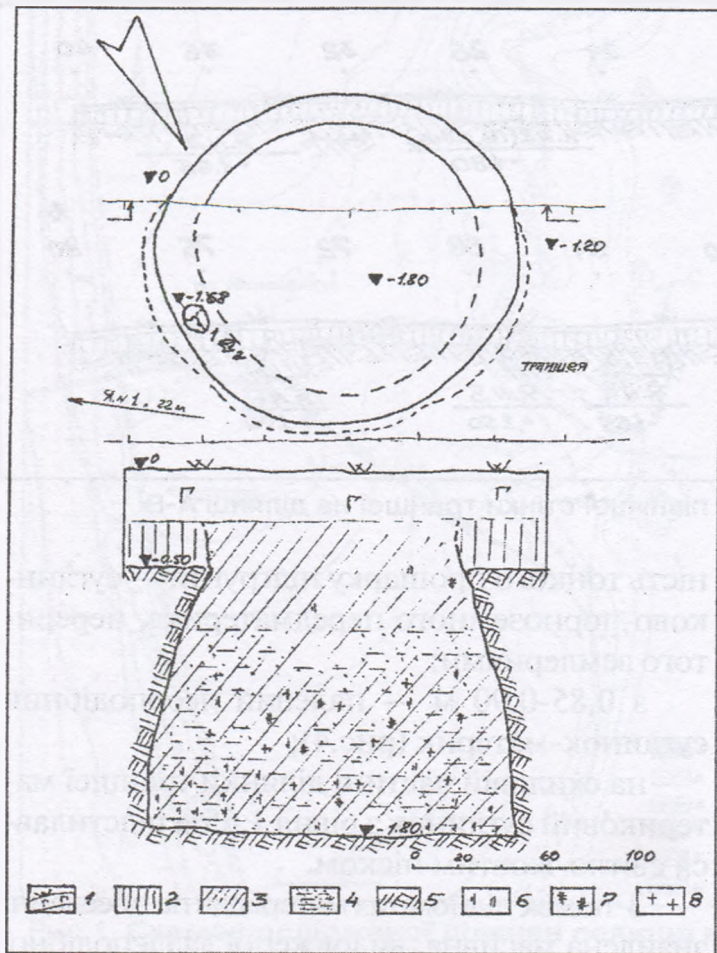

Рис.5. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 2.
План і перетин.
1 — дерн. шар; 2 — чорнозем; 3 — чорноземне заповнення; 4 — суглинок; 5 — материк;
6 — вуглини; 7 — пічина, обмазка; 8 — фр-ти кераміки; 9 — череп людини.

Яма належить до числа зернових, датується широко — кінцем VI-V ст. до н.е., як і переважна більшість матеріалів, що походять із території селища.

Господарська яма 2 відкрита у приваловій ділянці, за 120 м на південний схід від валу та за 22 м від ями 1 (рис.1). Вона більше, ніж на дві третини, зруйнована у верхній частині траншеєю. Мала круглу в плані форму, широкий і високий, дзвоноподібний у профілі, перетин (рис.5). Впущена з рівня поверхневої частини ерозованого культурного шару, з глибини 0,30 м від рівня поверхні. Загальна глибина — 1,80 м. Діаметр у горловині — близько 1,30 м, по дну — 1,70x1,80 м. Дзвоноподібне розширення придення відзначене з рівня залягання материка. В заповненні верхньої частини — ущільнений маслянистий чорнозем, у нижній — з глибини 0,8 м — змі-

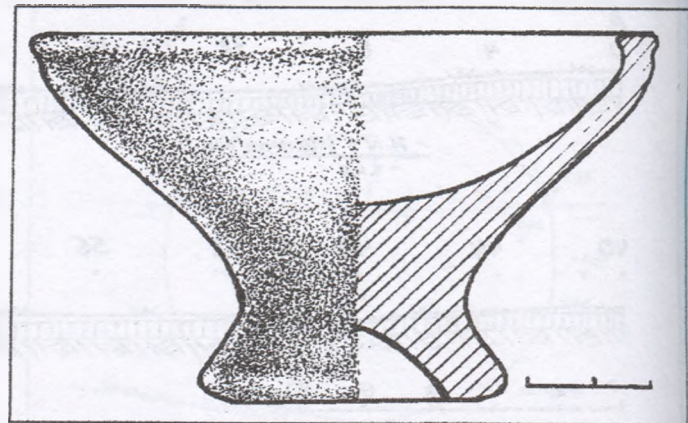

Рис.6. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 2.
Світильник.

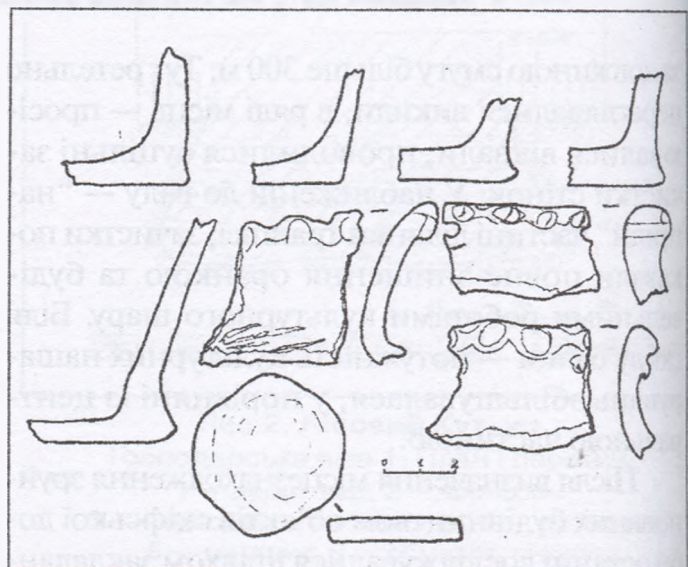

Рис.7. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 2.
Фрагменти ліпного посуду.

шаний чорноземно-суглинковий ґрунт, з вуглинами, обмазкою, поодинокими фрагментами ліпної кераміки (рис.7).

Знахідки, що походять з ями, відрізняються від інших. Ці матеріали відносяться до початку раннього залізного віку та скіфського часу. Стратиграфічно вони не відділялися один від одного і залягали у змішаному стані.

До часу початку раннього залізного віку належать фрагменти: горла корчаги, прикрашеної штампованим орнаментом у вигляді пунктирної лінії, стінки горщика, орнаментованого горизонтальною зигзагоподібною лінією, обточений кружечок зі стінки ліпного горщика (рис.10). Сюди ж варто віднести уламок вінця горщика банкоподібного типу, прикрашеного пальцевими вдавленнями на зрізі та відтисками зубчастого штампу у вигляді зигзагу. Із середини він має розчоси-

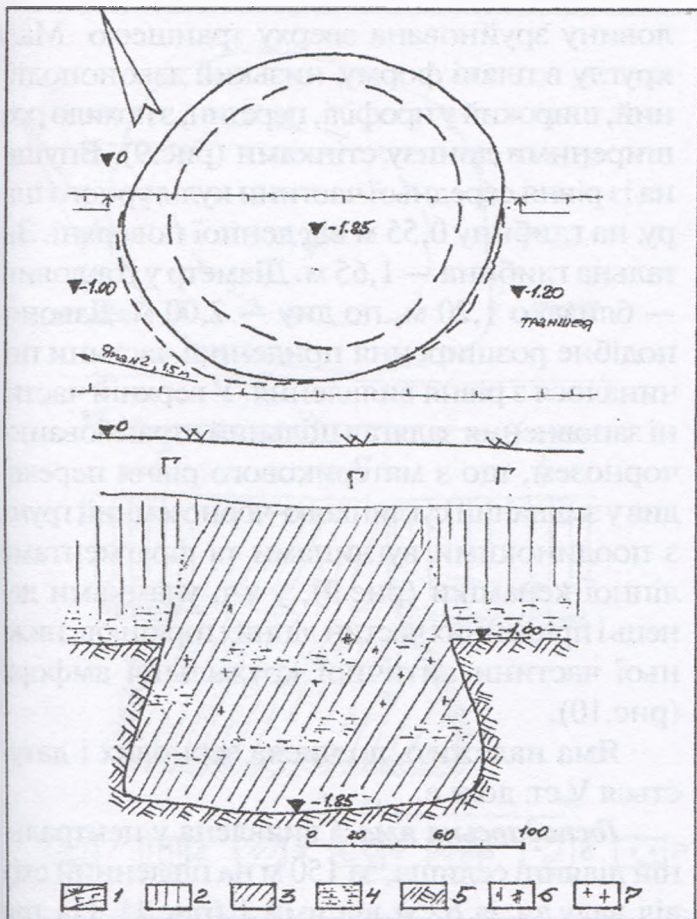

Рис.8. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 3.
План і перетин.

- 1 — дерн. шар; 2 — чорнозем; 3 — чорноземне заповнення; 4 — суглинок; 5 — материк; 6 — вуглини і обмазка; 7 — уламки кераміки.

(рис.10). Аналогії такій кераміці наявні серед старожитнотсей чорноліської культури та жаботинського етапу. Отже, знахідки із ями засвідчують заселення території північно-західного кута Великого укріплення Більського городища і селища в ур.Лісовий Кут ще на рубежі пізньої бронзи та раннього заліза.

До скіфської доби відноситься чимало уламків посуду, зокрема, фрагменти вінець горщиків, декорованих пальцевими вдавленнями під зрізом і проколами, мисок, уламок пряслиця конусоподібної форми (рис.10). Відзначимо своєрідну добірку приденних частин горщиків зі збереженим дном, половина з яких має закраїну у нижній частині.

Вирізняється невеликий ліпний світильник у вигляді мініатюрної вазочки на пустоїлій конічній ніжці, поверхня якого старанно заліскована (рис.6).

Крім того, в ямі 2 виявлений череп дівчини. Він лежав на глибині $-1,68$ м від рівня

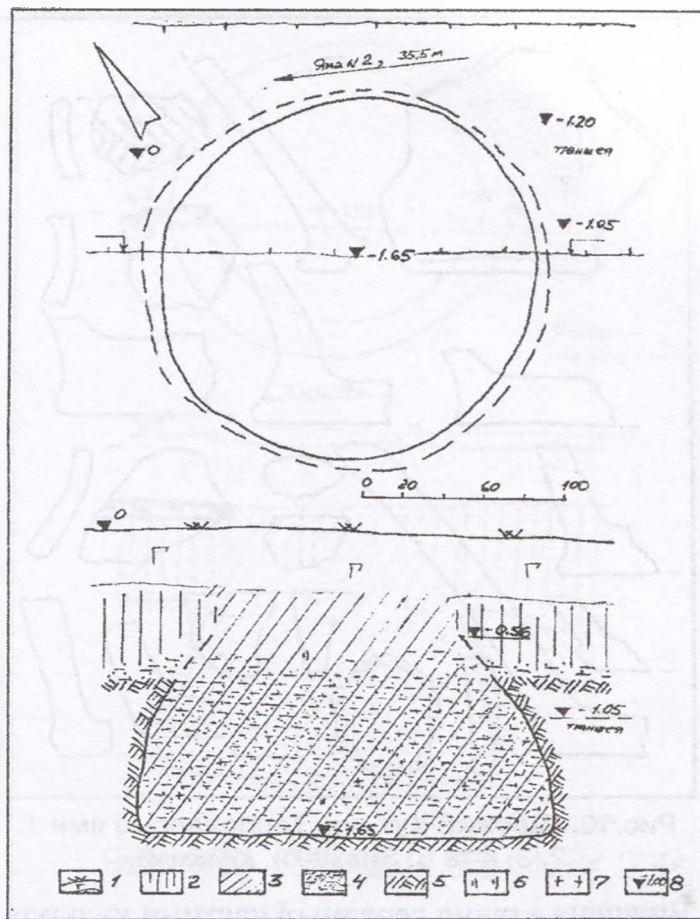

Рис.9. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 4.
План і перетин.

- 1 — орний шар; 2 — чорнозем; 3 — чорноземне заповнення; 4 — суглинково-чорноземний мішаний ґрунт; 5 — материк; 6 — вуглини; 7 — кераміка; 8 — рівні промірів від репера.

денної поверхні, у нижній частині заповнення, тим'яною частиною вгору, біля південно-західної стінки (рис.5:1). Антропологічні визначення за кістковими останками цієї особи, у віці 12-15 років, додають чимало цікавих фактів до характеристики умов життя окремих мешканців селища, наявності в їх середовищі домашніх рабів чи, що більш вірогідно, наложниць (див. «Приложение», підготовлене А.В.Артем'євим) (Артем'єв, 2003, с.338).

Яма була зерною і, ймовірно, споруджена у кінці VI-V ст. до н.е., пізніше використана для скидання побутових відходів. Більш ранні матеріали потрапили до неї з культурного шару і виявилися перевідкладеними.

Господарська яма 3 виявлена у приваловій ділянці, за 122 м на південний схід від валу Великого укріплення та за 1,5 м від ями 2 (рис.1). Майже наполовину зруйнована траншеєю. Мала округлу в плані форму, високий, дзвоноподібний у профілі, перетин (рис.8).

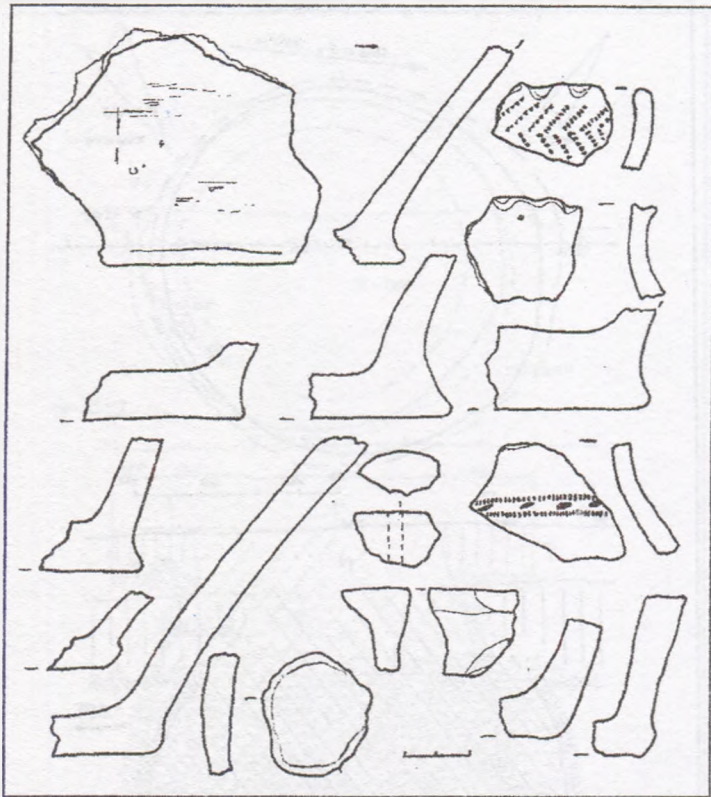

Рис. 10. Лісовий Кут, ур. Господарські ями 1, 2, 3, 4 та 5. Знахідки. *Кераміка.*

Впущена з рівня середньої частини культурного шару. Фіксувалася з глибини — 0,70 м від поверхні. Загальна глибина — 1,85 м. Діаметр горловини — близько 1,35 м, по дну — 1,70x1,80 м. Дзвоноподібне розширення приденної частини починалося на рівні виявлення. Заповнення — щільний чорнозем, перемежований внизу двома несущільними прошарками суглинку. У верхній частині траплялися окремі вуглини, поодинокі шматочки обмазки, подрібнені фрагменти ліпної кераміки та кілька уламків кісток тварин (рис. 8).

Із ями походить незначна кількість знахідок, в т.ч. уламки вінець горщиків, прикрашених пальцевими вдавленнями під зрізом, нижче яких міг бути ряд проколів, а також фрагменти денця і приденних частин горщиків, точильний брусок з каменю.

Яма належить до числа зернових і датується V ст. до н.е. Група господарських ям 1-3, немовби, окреслює поблизу свого місцезнаходження територію однієї з північно-західних господ досліджуваного селища (рис. 1).

Господарська яма 4 досліджена у центральній частині селища, за 145 м на південний схід від валу та за 35,5 м від ями 2 (рис. 1). Напо-

ловину зруйнована зверху траншеєю. Мала круглу в плані форму, низький дзвоноподібний, широкий у профілі, перетин, з похило розширеними донизу стінками (рис. 9). Впущена із рівня середньої частини культурного шару, на глибину 0,55 м від денної поверхні. Загальна глибина — 1,65 м. Діаметр у горловині — близько 1,20 м, по дну — 2,00 м. Дзвоноподібне розширення приденної частини починалося з рівня виявлення. У верхній частині заповнення залягав щільний втрамбований чорнозем, що з материкового рівня переходив у змішаний суглинково-чорноземний ґрунт, з поодинокими вуглинами та фрагментами ліпної кераміки (рис. 9), у т.ч. уламками денця і приденних частин ліпних горщиків, нижньої частини античної кружальної амфори (рис. 10).

Яма належить до числа зернових і датується V ст. до н.е.

Господарська яма 5 виявлена у центральній ділянці селища, за 150 м на південний схід від валу та за 62 м від ями 1 (рис. 1). На три чверті зруйнована зверху траншеєю. Мала овальну в плані форму, дзвоноподібний, вузький у профілі, перетин (рис. 11). Впущена з рівня середньої частини культурного шару, що, фактично, позначало рівень залягання похованого ґрунту, з глибини 0,5-0,6 м від сучасної денної поверхні. Загальна глибина — 1,50 м. Діаметр у горловині — близько 0,80 м, по дну — 1,50x1,80 м. Дзвоноподібне розширення приденної частини починалося з рівня передматерика. Чорноземне заповнення перемежовувалося на рівні залягання материка і над передденням двома тонкими лінзами суглинку. У середній частині заповнення траплялися вуглини, поодинокі кістки тварин, фрагменти ліпної кераміки скіфського часу (рис. 11).

Крім уламка денця ліпного горщика (рис. 10), виявлений фрагмент стінки амфори, прикрашеної концентричною тонкою лінією, нанесеною коричневою фарбою.

Яма належить до числа зернових і датується V ст. до н.е.

Господарська яма 6 відкрита у центральній ділянці поселення, за 161 м на південний схід від валу та за 66 м від ями 1 (рис. 1). На

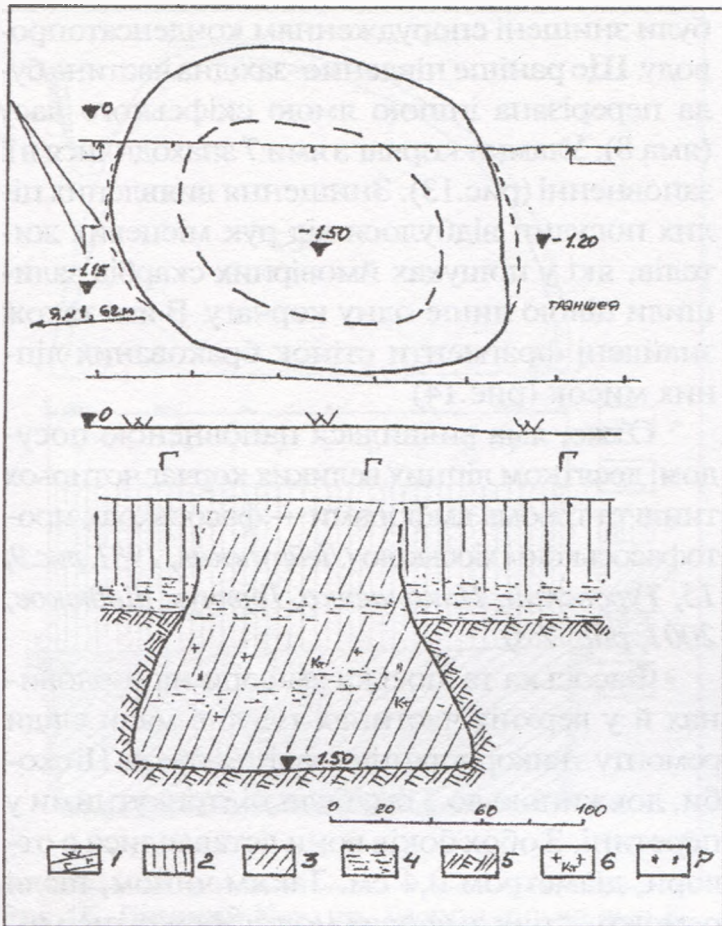

Рис. 11. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 5.
План і перетин.

- 1 — орний шар; 2 — чорнозем; 3 — чорноземне заповнення; 4 — суглинок; 5 — материк;
6 — кераміка, кістки тварин; 7 — вуглини.

третину зруйнована зверху траншеєю. Мала кругу в плані форму, дзвоноподібний, широкий у профілі, перетин (рис.12). Впущена з рівня середньої частини культурного шару — похованого горизонту, з глибини 0,5 м від поверхні. Загальна глибина — 1,70 м. Діаметр у горловині — близько 1,10 м, по дну — 1,60 м. Дзвоноподібне розширення знаходилося на рівні залягання материка. Чорноземне заповнення перемежовувалося тонкою лінзою суглинку. У середній та нижній частинах заповнення траплялися вуглини, кістки великої рогатої худоби, уламки кераміки (рис.12).

Виявлені фрагменти стінки амфори зі слідами ремонту, уламки денець і приденних частин ліпних горщиків (рис.22).

Яма належить до числа зернових V ст. до н.е.

Господарська яма 7, на дві третини зруйнована зверху прокладанням траншеї, досліджена у центральній ділянці поселення, за 175 м на південний схід від валу та за 82 м від ями 1

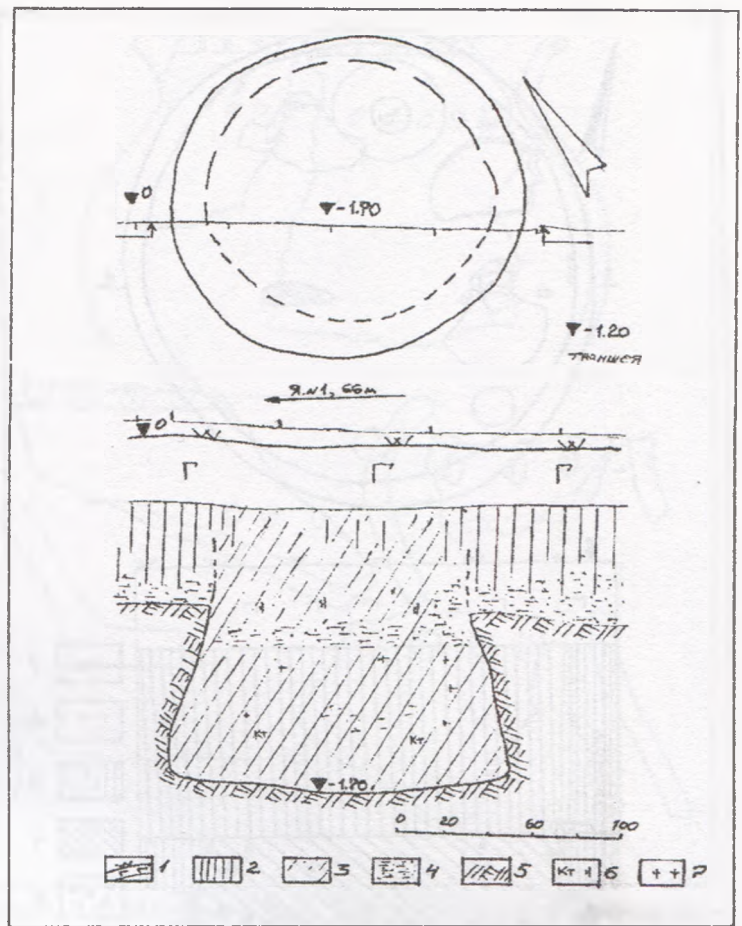

Рис. 12. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 6.
План і перетин.

- 1 — орний шар; 2 — чорнозем; 3 — чорноземне заповнення; 4 — суглинок; 5 — материк; 6 — кістки тварин, вуглини; 7 — кераміка..

(рис.1). Мала овальну в плані форму, грушоподібний широкий, зі звуженням у передній, перетин (рис.13). Впущена з рівня нижньої частини культурного шару, певно, з поверхні похованого чорнозему. Фіксувалася з глибини — 0,70 м від поверхні, впущена у материк на 1,19 м. Загальна глибина — близько 2,09 м (від рівня виявлення — 1,39 м). Діаметр у горловині — 1,25x1,35 м, ширина у верхній частині — 1,27 м, діаметр дна — 1,42 м. Найбільше розширення припадає на висоту 0,3 м від дна. Воно становить 1,53 м (рис.13).

Стінки обмазані глиною, що була випалена до червоного кольору. На її дні, по центру, збереглися залишки попелу, по краях — деревні вуглини (рис.13). Можливо, це свідчило про те, що яма не використовувалася для зберігання зерна, а відразу ж після будівництва — призначалася для зберігання посуду.

Майже поволна ями, а з нею і деякі зразки керамічного комплексу, до глибини 1,64 м,

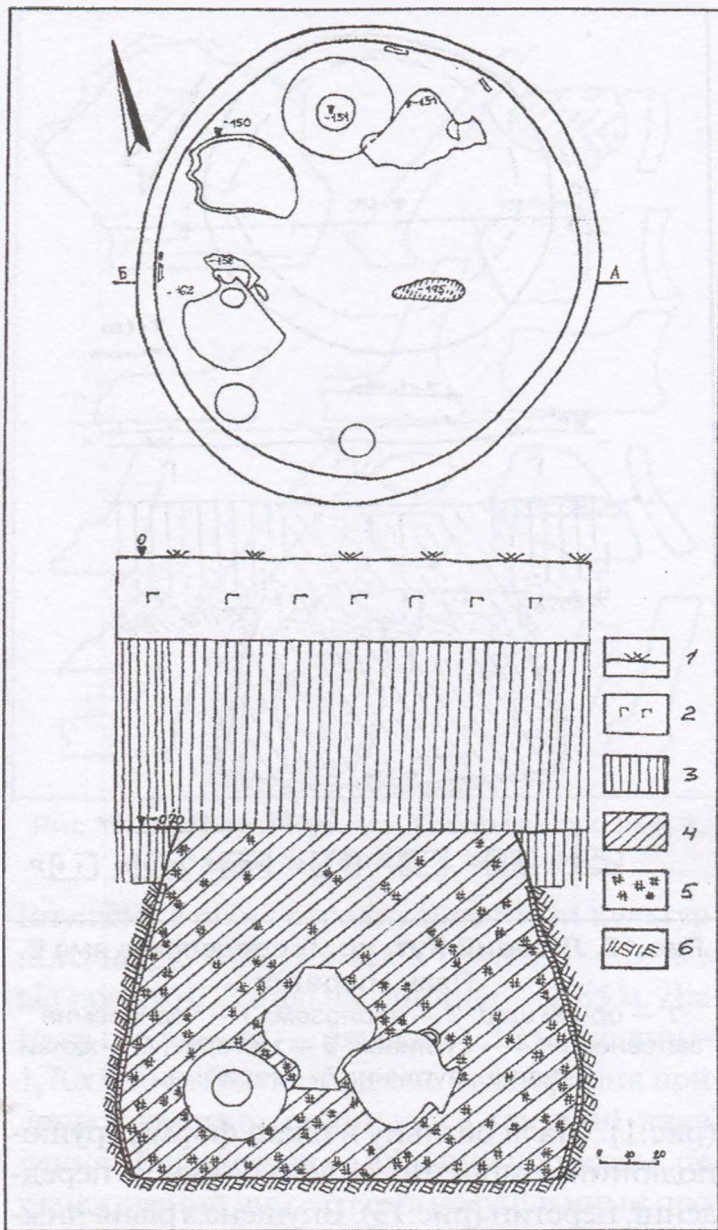

Рис. 13. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 7.

План і перетин.

1,2 — орний шар — чорнозем; 3 — чорноземний культурний шар і похований ґрунт; 4 — чорноземне заповнення; 5 — вуглини; 6 — материк.

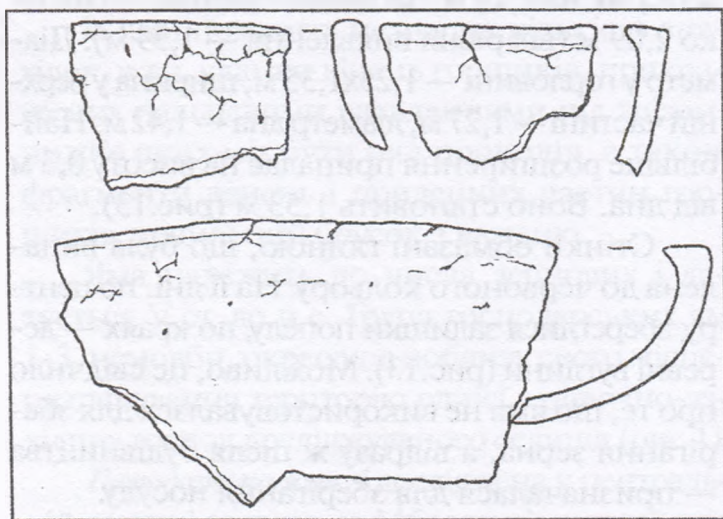

Рис. 14. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 7. Фр-ти ліпних мисок і корчаги, керамічний брак.

були знищені спорудженням конденсатопроводу. Ще раніше південно-західна частина була перерізана іншою ямою скіфського часу (яма 8). Уламки корчаг з ями 7 знаходилися в її заповненні (рис.13). Знищення виявлених цілих посудин відбулося від рук місцевих жителів, які у пошуках ймовірних скарбів залишили цілою лише одну корчагу. В ямі також знайдені фрагменти стінок бракованих ліпних мисок (рис.14)

Отже, яма виявилася наповненою посудом: десятком ліпних великих корчаг чотирьох типів та трьома амфорами — фасоською, протофасоською і хіоською (Лейтунская, 1981, рис.9; 15; Туровский, Николаенко, Горячук, Ладюков, 2001, рис. 7:8).

Фасоська та хіоська амфори на горловинах й у верхніх частинах тулубів мали сліди ремонту з використанням залізних скоб. Ці скоби, довжиною до 3 см, були підтрикутними у перетині. З обох боків вони вставлялися в отвори, діаметром 0,4 см. Таким чином, після ремонту в цих амфорах могла зберігатися рідина. До речі, свого часу реставрувалися давнім майстром і ліпні корчаги (Гейко, 2002, с.3 обл.; Супруненко, 2002, фото на с.6).

Набір глиняних виробів місцевого та імпортного виробництва датується другою половиною V ст. до н.е. і вже опублікований. Очевидно, що така кількість тарного посуду, із загальним об'ємом більше 150 л, призначалася не для використання в одній сім'ї, а для общинних свят місцевого населення (Гейко, 2002, с.3 обл.).

Варто зазначити, що у середовищі лісостепових племен скіфського часу в якості тари для зберігання їстівних припасів і рідин використовувалися корчаги місцевого виробництва та привізні античні амфори. Корчаги становлять лише незначну кількість серед інших видів ліпного посуду, зокрема, у порівнянні з величезною кількістю горщиків і мисок. На Східному укріпленні Більського городища корчаги складають лише 1,2 відсотки від загальної кількості посуду (Шрамко, 1983, с.85), а на Книшівському — 3,3 відсотки (Гавриш, 2000, с.102). Корчаги й амфори значно рідше, ніж інші види посуду, зустріча-

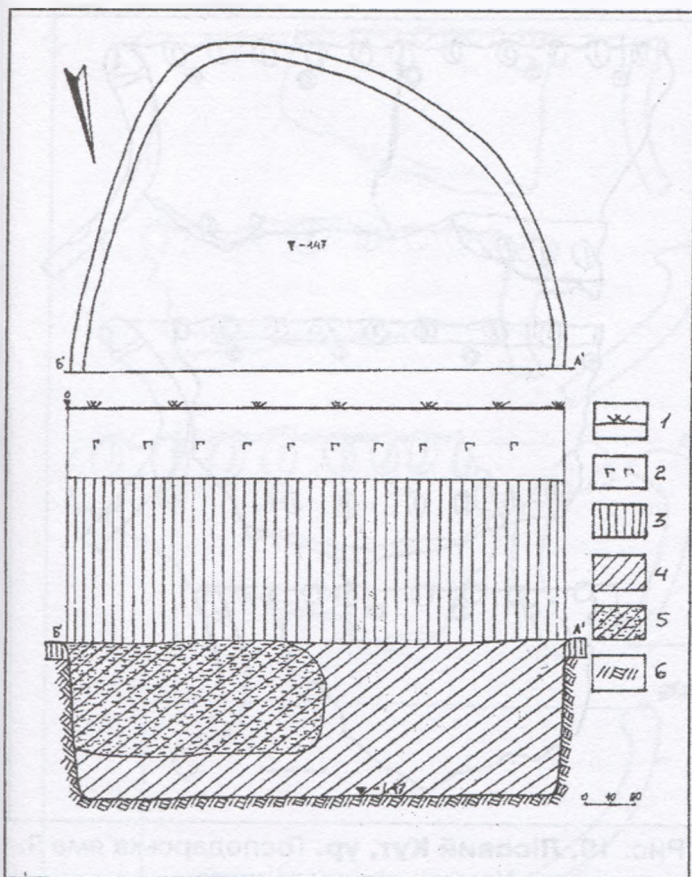

Рис. 15. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 8.
План і перетин.

1,2 — орний шар — чорнозем; 3 — чорноземний культурний шар і похований ґрунт; 4 — чорноземне заповнення; 5 — суглинково-чорноземний мішаний ґрунт; 6 — материк.

ються і серед поховального інвентаря. Тому знахідка в одній ямі 10-ти корчаг (одна — у вигляді виробничого браку) та 3-х амфор на селищі в ур.Лісовий Кут є унікальною навіть для грандіозного Більського археологічного комплексу (Гейко, 2002, с.3 обкл.).

Господарська яма 8 виявлена у центрі поселення, за 175,4 м на південний схід від валу та безпосередньо на південь від ями 7 (рис.1). Наполовину зруйнована зверху траншеєю. Мала овальну в плані форму, циліндричний, широкий, ледь завужений у передденні, перетин (рис. 15). Впущена з рівня основи культурного шару, або ж — похованого горизонту. Фіксувалася з глибини 0,67 м від сучасної поверхні. Загальна глибина — 1,47 м. Діаметр на рівні виявлення — близько 1,80x2,00-? м, по дну — 1,70x1,90-? м. Звуження стінок починалося на останній третині глибини. Чорноземне заповнення у північно-західній верхній частині містило масив суглинково-чор-

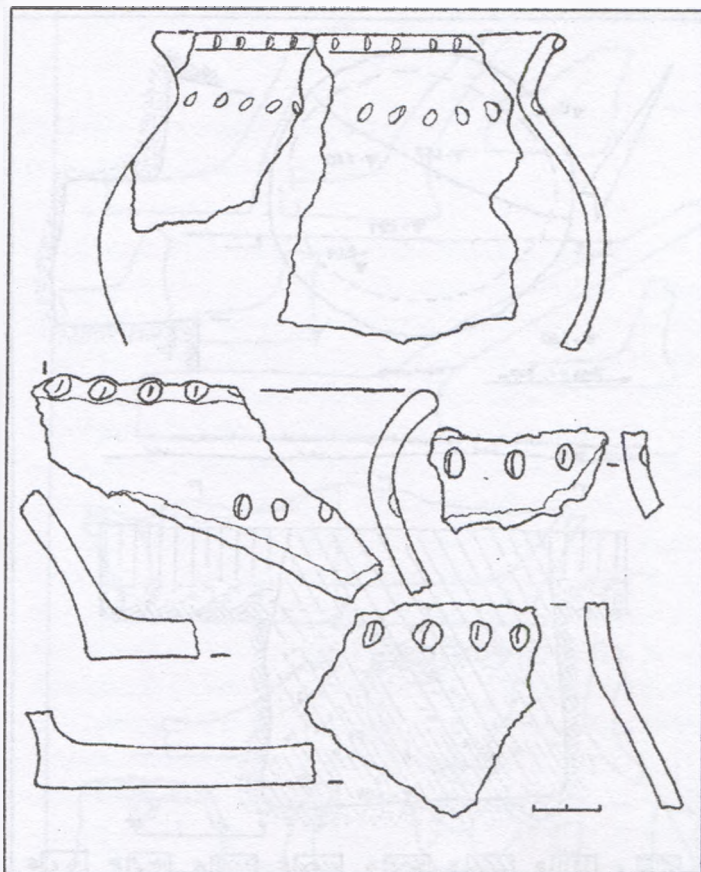

Рис. 16. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 8.
Фрагменти ліпного посуду.

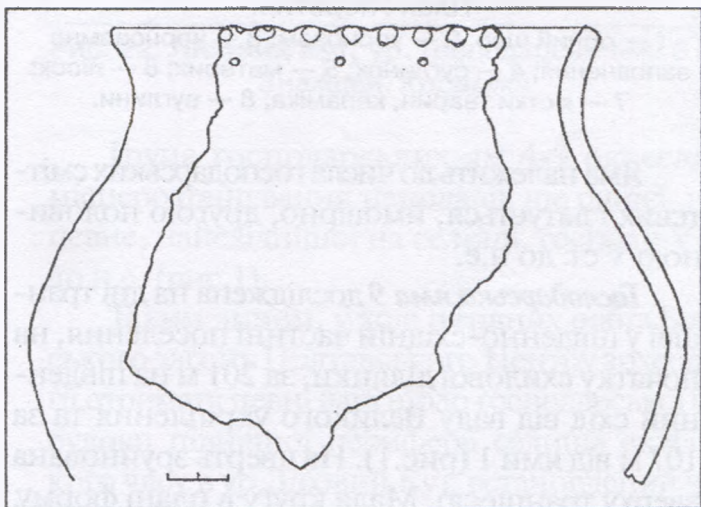

Рис. 17. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 8.
Фрагмент ліпного горщика.

ноземного мішаного ґрунту, вкинутий до ями при спорудженні якоїсь сусідньої господарської споруди. У середній та нижній частинах заповнення траплялися поодинокі вуглини, подрібнені кістки великої рогатої худоби, фрагменти ліпної кераміки — верхніх частин горщиків, прикрашених пальцевими вдавленнями по зрізу і пальцевими відтисками на шийці, що інколи додатково були орнаментовані проколами (рис.16-17).

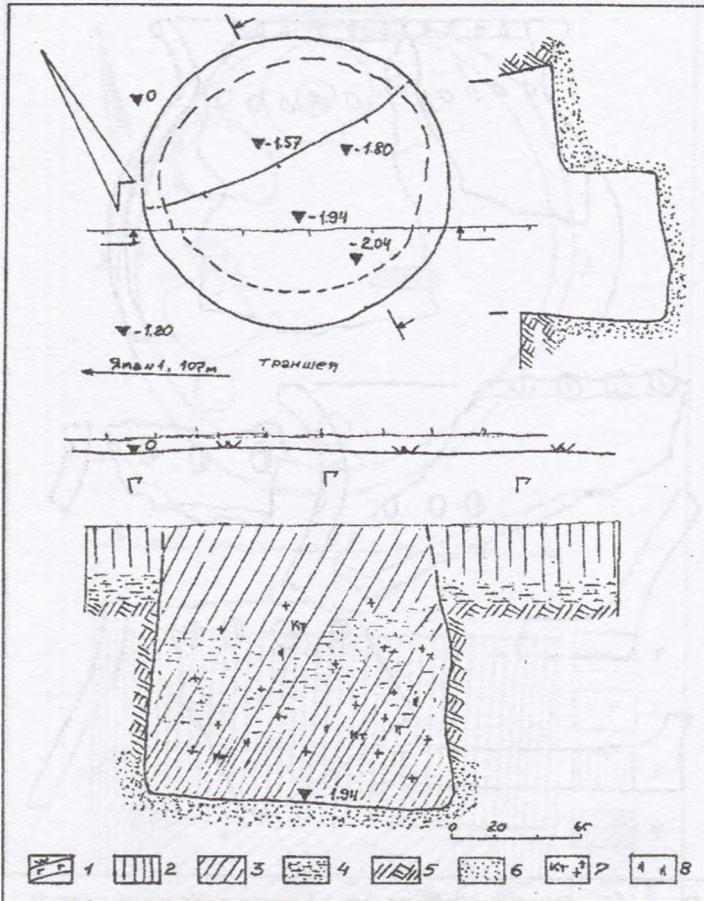

Рис. 18. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 9.
План і перетин.

1 — орний шар; 2 — чорнозем; 3 — чорноземне заповнення; 4 — суглинок; 5 — материк; 6 — пісок; 7 — кістки тварин, кераміка; 8 — вуглини.

Яма належить до числа господарських смітєвих і датується, ймовірно, другою половиною V ст. до н.е.

Господарська яма 9 досліджена на дні траншеї у південно-східній частині поселення, на початку схилової ділянки, за 201 м на південний схід від валу Великого укріплення та за 107 м від ями 1 (рис.1). На чверть зруйнована зверху траншеєю. Мала кругу в плані форму, трохи розширений, дзвоноподібний у профілі, перетин (рис.18). Впущена з рівня верхньої частини культурного шару. Зафіксувана з глибини 0,35 м від поверхні. Загальна глибина — 2,04 м. Діаметр у горловині — 1,25 м, по дну — 1,40 м. Істотне розширення стінок донизу починалося з рівня передматерика. У передденні мала похилій уступ-сходинок, розміщений на глибині 1,57 м, що займав майже третину ями (рис.18). Черноземне заповнення на середині глибини перемежувалося товстою лінзою суглинково-чорноземного

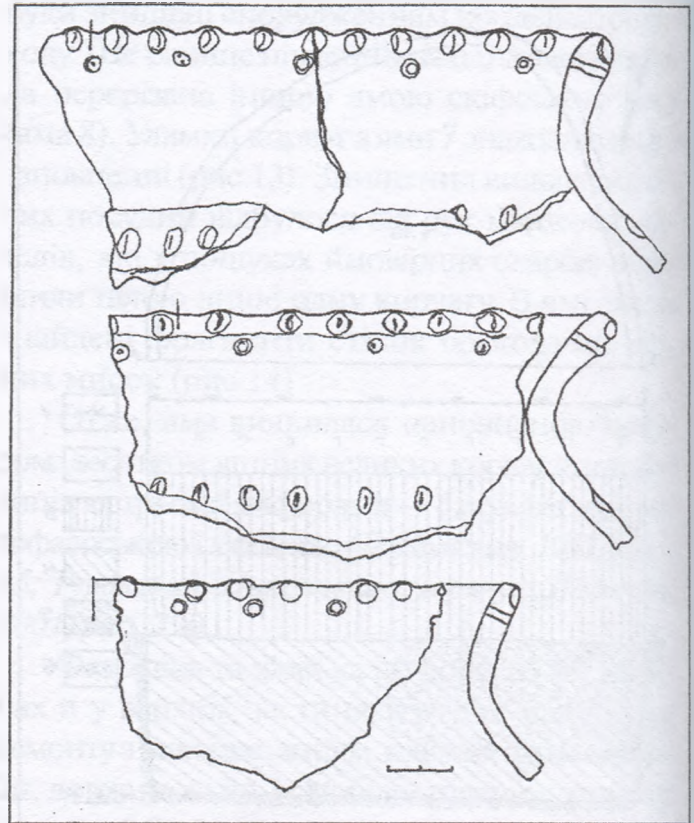

Рис. 19. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 9.
Уламки ліпних гощиків.

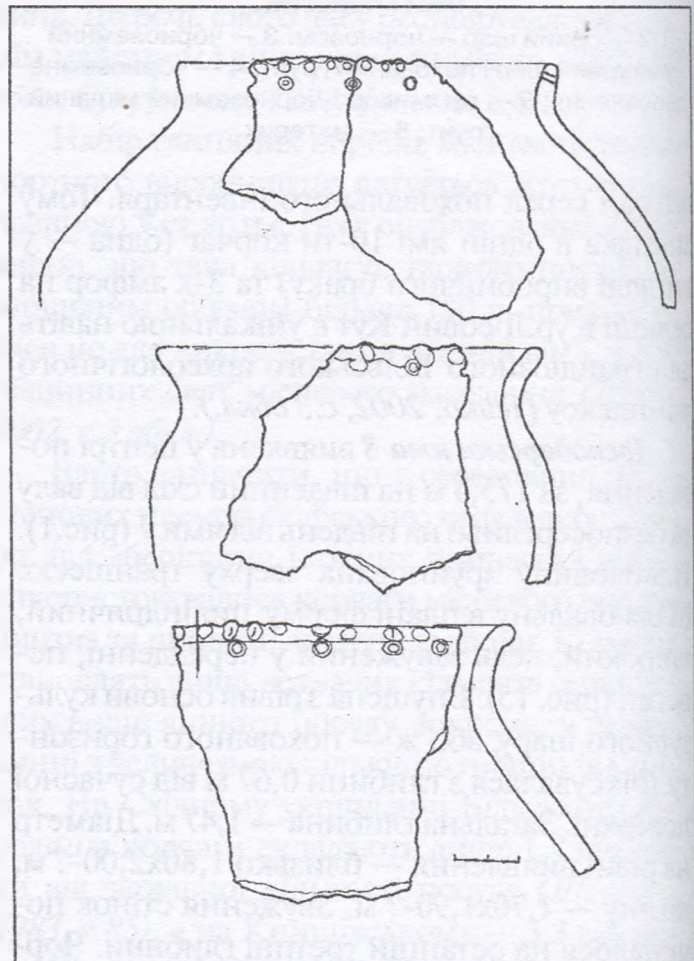

Рис. 20. Лісовий Кут, ур. Господарська яма 9.
Фрагменти кераміки.

Одонтологический анализ костей черепа, происходящего из ямы 2 на селище в ур. Лисовый Кут у с. Бельск

К интересным выводам и заключению приводит изучение женского черепа, обнаруженного в яме 2 на поселении скифского времени в ур. Лисовый Кут у Бельска. В результате исследований идентифицированы останки девушки в возрасте 12-15 лет. Остановимся подробнее на описании особенностей зубо-челюстно-лицевой области, где особый интерес вызывают боковые участки верхней челюсти.

Левая сторона челюсти: зуб 16 — с оголённым передне-щёчным корнем; 15 — утерян после смерти (установлено по лунке, без следов зарощения); 14 — подвержен вторичной деформации — наклон коронки в сторону; 15 и 16 — при условии отсутствия вторичной деформации 16-го и невозможности установления этого явления для 15-го, на 30°. Значительное расстояние меж лункой отсутствующего 15 и 16 (за счёт чего заметно оголение корня 16).

Правая сторона: имеется молочный зуб — 65, втиснутый между имеющимися 25 и 26 как своеобразный шарнир. 65 — с кариозной полостью на контактной поверхности, соприкасающейся с 25 зубом. Полость глубокая, сообщается с полостью зуба, при этом коронка разрушена на 1/3 и образовавшийся дефект анатомически охватывает коронку 25.

Диагноз: Хронический периодонтит — 65, с вытекающей отсюда симптоматикой (кроме косметического дефекта и неудобства). Корень 65 — полностью резорбирован (в следствии физиологических явлений при смене прикуса и действия патологии). Хорошо заметно оголение передне-щёчного корня 26-го зуба, по причине нахождения в промежутке между ним и 25, задержавшегося 65, т.е. клиническая картина здесь отображает таковую на этом участке челюсти справа (при условии наличия задержавшегося в смене 55, который приобрёл, если можно так выразиться, качество сверхкомплектного зуба). 55-й, вероятнее всего, был при жизни потерян, впоследствии, вместе с 15 (55-й держался только за счёт прессы 15-16, как и 65-1, между 25 и 26). Следует отметить наклон коронки 25 в сторону 26 (65). Констатирован факт задержки смены зубов, даже с учётом индивидуальной размытости сроков прорезывания.

Описанная симптоматика очень характерна для детей начала XXI в., у которых часто отмечается задержка как отдельных зубов, так и их остатков (корней, иногда — частей других составных зуба, если они подвержены действию какой-либо стоматологической патологии). Это связывается с недостаточным стимулированием смены зубов на участках, где это происходит. С применением средств, направленных на ускорение выпадения задержавшихся зубов (употребление жесткой и твёрдой пищи, механического воздействия, раздражения), сегодня, как правило, задержавшиеся зубы выпадают, или же такие зубы во врачебной практике подлежат удалению.

Отсюда вывод: пища, которую употребляла девушка, была достаточно мягкой, чтобы быть раздражителем и оказывать действие, направленное на устранение задержавшихся зубов. В своих наблюдениях и анализах зубочелюстной системы древних ещё не доводилось сталкиваться с подобной аномалией, тем более, подобные сведения по населению скифского времени в регионе отсутствуют. Не известна эта патология и в литературе — наоборот, часто отмечалось, что люди эпохи раннего железного века употребляли достаточно грубую пищу, что совсем не вяжется с описанным случаем. Видимо, девушка употребляла продукты, хорошо обработанные и доведённые до мягкой консистенции, редко ела сухари, корки лепешек, яблоки, другие фрукты и овощи. В противном случае вряд ли наблюдалось такое явление, когда временный зуб задерживается в зубной дуге своими корнями практически только за счёт сжатия соседних, постоянных зубов.

Это не прямое свидетельство, доказывающее отличия разности применяемых рационов, достаточно наглядно и ярко иллюстрирует не только социальное расслоение в среде населения Бельского городища, но и, вероятно, не местное происхождение погребённой. Отметим также довольно веские основания для вывода о длительном проживании девушки в инородной среде, основыванном, хотя бы, на употреблении пищи не из «общего котла» (Артемьев, 2003, с.338).

Література

Артемьев А.В. Изучение антропологических коллекций из раскопок курганов скифского времени у Бельська // АБУ 2001-2002 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2003. — С.335-339.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. — V століття): Підручник. — Полтава: Оріяна, 2004. — 160, 4 с.

Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля). — Полтава: Археологія, 2000. — 232 с..

Гейко А.В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1. — С.3-4 обкл.

Лейпунская Н.А. Керамическая тара из Ольвии. — Киев: Наук. думка, 1981. — 120 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Черненко Е.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — Препринт. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1997. — 25 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2000. — 60 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, Нем. науч.-иссл. общ-ва, 2001. — 72 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, Нем. науч.-иссл. общ-ва, 2002. — 88 с.

Черненко Е.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А., Махортых С.В., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2004 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, Нем. науч.-иссл. общ-ва, 2005. — 96 с.

Супруненко О.Б. Исторична точка опори: календар. 2003 р. — Полтава: Сімон, 2002. — 28 с.: кол. іл.

Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині. — Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. — 124, XII с.

Туровский Е.Я., Николаенко М.Ю., Горячук В.Н., Ладюков И.В. Древние амфоры в северном Причерноморье: Справочник-определитель. — Киев, 2001. — 110, 18 с.

Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АС ГЭ. — Ленинград: Искусство, Лен. отд., 1983. — № 23. — С.73-92.

Кулатова И.Н.

Спасательные исследования на поселении скифского времени в ур.Лисовый Кут у Бельска

Резюме

В публикации приводятся результаты исследований нескольких хозяйственных ям скифского времени (VI-V вв. до н.э.), обнаруженных во время сооружения газоконденсатопровода на селище в ур.Лисовый Кут в северо-западной части Большого укрепления Бельского городища, расположенного у с.Бельськ Котелевского района Полтавской области в 2001 г.

12.07.2003.

Повідомлення

Дукач з околиць с.Маячка в Пооріллі

В ур. Войнівка поблизу с. Маячка Новосанжарського району Полтавської області, в ході обстежень 2007 р., виявлено невелику кількість знахідок нумізматичного характеру.

Перелік нумізматичних знахідок з ур. Войнівка поблизу с.Маячка

Назва	К-ть	Дата	Опис
Солід-“боратинка”, Вел. Кн. Литовське	2	1659 – 1666 рр.	Мідь. Л.б.: Портрет Яна II Казимира Вази (1649 – 1668) праворуч, під ним тавро мінцмейстра Тіта Лівія Боратіні – T.L.V. По колу напис: IOAN CAS REX. З.б.: Герб Великого Князівства Литовського — погонь. По колу: SOLI MAG DVCLIT і дата.
Солід “боратинка”, Річ Посполита	2	1659 – 1666 рр.	Мідь. Л.б.: Портрет Яна II Казимира Вази (1649 – 1668) праворуч, під ним тавро мінцмейстра Тіта Лівія Боратіні – T.L.V. По колу напис: IOAN CAS REX. З.б.: Герб Польщі — орел. По колу напис: SOLID REG POLO та дата.
Турецька монета	1	XVIII ст.	Мідь. Має 3 навмисне вирізані сегменти. Л.б.: Тугра, вірогідно, Селіма III (1789 – 1807). З.б.: Вихідні дані, дата — втрачені.
Дукач	1	XVIII ст.	Свинець. Л.б. Портрет Петра I праворуч, навколо зображення лавровий вінок. З.б.: Хрестоподібна монограма з літер “П” та стилізованих римських одиниць.

Особливий інтерес викликав саме дукач (рис.).

Дукач виготовлений зі свинцю. Це круглий, з нерівними краями медальйон, діаметром 3,7 та товщиною 0,1 см, з навмисне вирізаним сегментом у нижній частині. На ребрі, у верхній частині виробу, є фрагмент припаяного, втраченого вушка. За формою дукач — не що інше, як репліка з монети — карбованця («рубля») часу правління Петра I. Такі монети надходили до обігу в 1723 - 1725 рр. (Десятников, 2004, с.3 обкл.). На аверсі дукача в профіль зображено портрет самодержця — Петра I. Зображення обрамлене лавровим вінком. На реверсі викарбувано монограму з чотирьох зіставлених основами, у вигляді хреста, літер “П”, прикрашених вензелями. Навскоси до вісей хреста, з перехрестя виходять відростки — стилізовані римські одиниці. В середині хреста розміщено восьмипелюсткову розетку.

Тож дукач можна віднести до так званих «хрестовиків», які набули поширення у XVIII ст і, вважається, носилися через релігійний мотив у оформленні, — хрест (Десятников, 2004, с.3 обкл.). Датувати знахідку доречно серединою XVIII ст. Також слід відзначити нехарактерність подібної монограми на монетах, серед нумізматичних старожитностей доби Гетьманщини такого просто невідомо, вона лише віддалено нагадує вензель Петра I та Павла I. Подібні зображення на дукачах, які не є прямими аналогіями, відомі на Курщині (Спаський, 1970, кол. вкл. між с.14-15) та Лубенщині (Там само, с.132).

Знахідка дукача-хрестовика на території укріпленого поселення кін. XVII ст. та села XIX ст. розширює уявлення про характер жіночих прикрас доби пізнього українського середньовіччя та їх різноманітність. Також публікований дукач ілюструє процес надходження у вжиток рядового населення дешевих, у даному разі свинцевих, типів прикрас, що нагадували дорогі — срібні.

Література

Спаський І.Г. Дукати і дукачі України: Історико-нумізматичне дослідження. — Київ: Наукова думка, 1970. — 167 с.
Десятников О. Монеты на дукачах // Нумізматика і фалеристика. — Киев, 2004. — № 2. — С.48 – 4 с. обл.

Бовкун І.В., Калашник Є.С.

КУРГАН ЗІ “ЗМІЄПОДІБНИМ” РІВЧАКОМ У ПОНИЗЗІ ПСЛА

Стаття присвячена проблемі атрибуції ровів незвичної — фігурної або розімкнутої форми, доповнених заглибинами, що інколи трапляються у пошкоджених курганах епохи енеоліту-бронзи на Лівобережжі Дніпра.

Восени 2007 р. Дмитрівським загоном Охоронної археологічної експедиції Полтавського обласного Центру археології проведені дослідження кургану з географічними координатами — 48°58'19,5" північної широти, 33°48'41,1" східної довготи, розташованого на ділянці спорудження газопроводу до металургійного комбінату ТОВ «Ворскла Сталь», у с.Солонці Дмитрівської сільської ради м.Комсомольськ Полтавської обл., практично у межах існуючого села (рис.1).

Група курганів у с.Солонці відома з ХІХ — початку ХХ ст., неодноразово відображалася на топографічних картах різного масштабу. Оглядалася Г.О.Сидоренко на початку 1970-х рр. (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.60), Г.М.Некрасовою 1986 р. (Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, с.52-54), обстежувалася співробітниками Центру 2005-2006 рр. (Супруненко, Пуголовок, Тимошук, 2005-2006, арк.20-21, рис.60-62; Супруненко, 2006, с.114, рис.100:23; 2007, с.117-119, рис.124-129).

Група складалася з 12-ти насипів, розташованих у межах села, на лівому березі колишнього Великого Солонцівського болота (вірогідно, залишками русла р.Рудька, до 1870-х рр.), що на разі засипається в ході спорудження металургійного комбінату, витягнута з півночі на південь, вздовж головної вулиці села та схилу підвищення, за 10-25 м на схід від його краю. Кургани вишикувані ланцюжком, вірогідно, вздовж давнього шляху по лівобічній надзаглаві Псла, на відстані 35-100 м один від одного, обабіч асфальтованого покриття вул.Щорса, і знаходяться на присадибних ділянках мешканців села (рис.1).

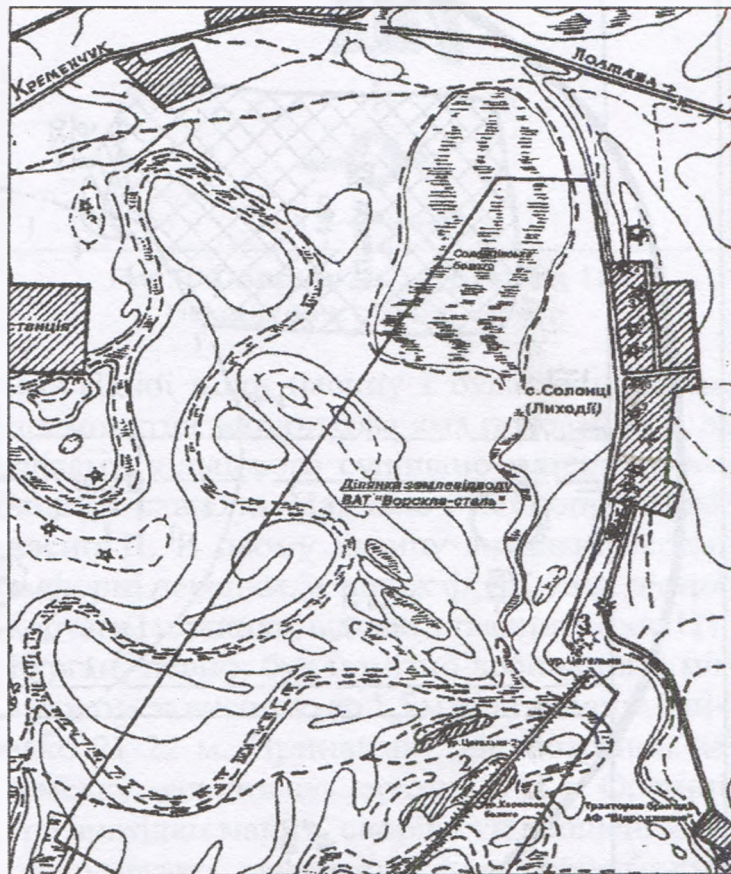

Рис.1. Схема розташування курганів групи I у с.Солонці.

1 — досліджений курган; 2 — ур.Карасеве болото; 3 — місце розкопок кургану «Цегельня».

У складі групи 1992 р. досліджений єдиний курган — найпівденніший та найбільший — «Цегельня» (Шілов, 1993, с.142-144; 2007, с.6, 9-25).

Розкопаний 2007 р. курган мав висоту — 0,45 м, діаметр — 23 м, був пошкоджений розгортанням бульдозером у 1960-х рр. та довготривалим розорюванням. У насипу виявлено 7 поховань, 2 ями, 2 новітні перекопи й німецький окоп часу Другої світової війни (поховання: епохи енеоліту — 3, ямного часу — 1,

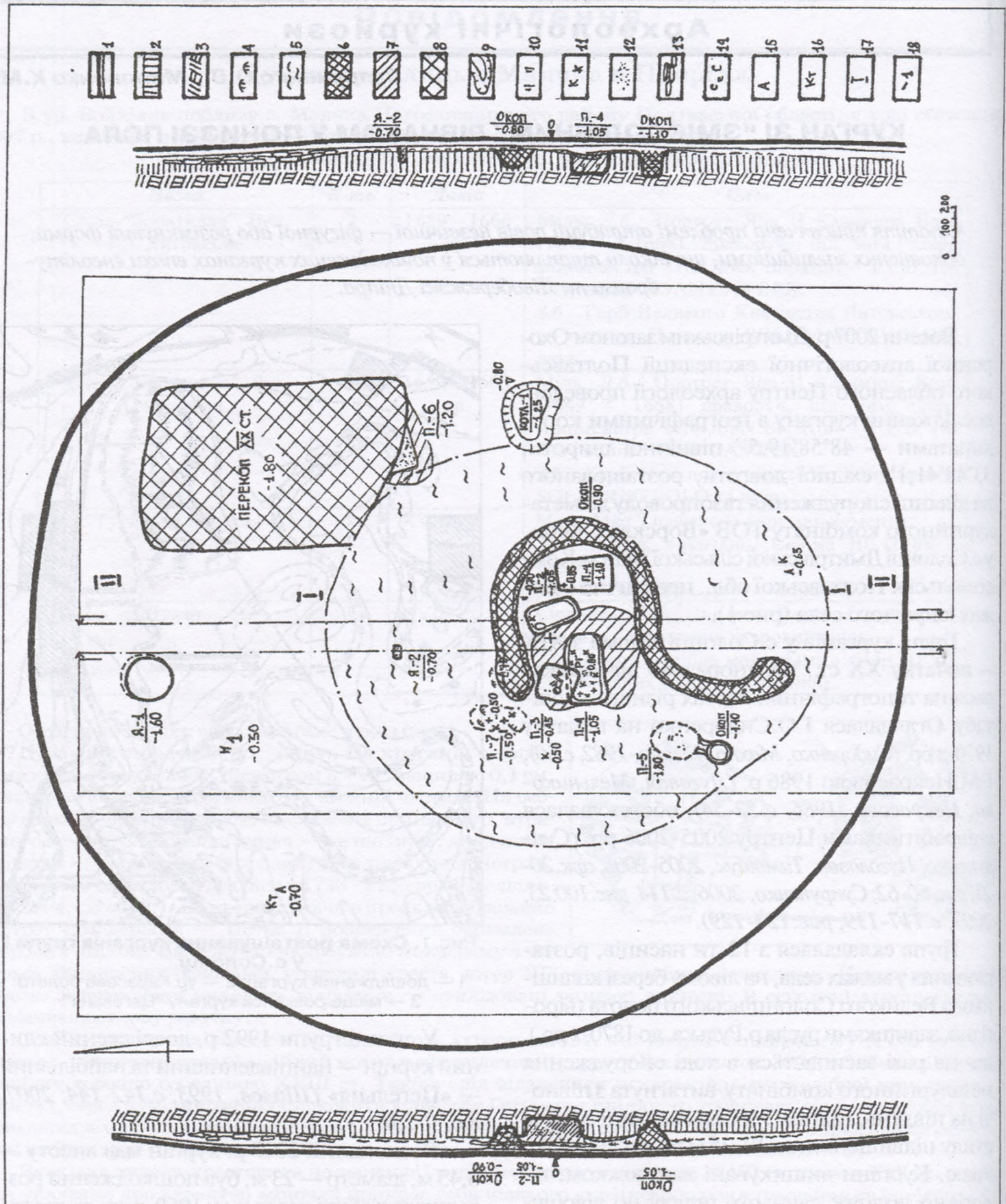

Рис.2. Солонці, с., курган № 12. План і перетин.

Умовні позначення: 1 — орний (дерновий) шар; 2 — похований ґрунт; 3 — материк; 4, 14 — дернини; 5 — мул; 6, 8 — перекопи; 7 — материково-супіщані викиди; 9 — котлован 1; 10 — вуглини; 11 — фрагменти кераміки; 12 — пісок; 13 — шматки дерну у перетині; 15 — уламки амфор; 16 — кістки тварин; 17 — номери насипів; 18 — місце знахідки бронзового наконечника стріли.

Цифрами позначені: 1 — наконечник стріли; I, II — насипи I і II.

катакомбне — 1, культури багатоваликової кераміки — 1, скіфського часу — 1, а також ями доби бронзового — 1 та раннього залізного віків — 1). Більшість поховань вже практично не містили кісткових решток похованих, що розчинилися через висолення та вимивання у піщаному ґрунті. Поховання скіфського часу виявилось пограбованим і зруйнованим перекопом ХХ ст. (рис.2).

Насип споруджувався у два етапи з поверхневого ґрунту — сіро-чорного і коричневатого супіску, зі шматками лучного дерну, болотяного мулу. В основі знаходився невеликий первісний насип I, зведений на пануючому підвищенні тераси, вірогідно, над неолітичним похованням 2 (рис.2: п.2).

Від цього насипу, висотою 0,25-0,35 м, збереглися лише рештки круглої форми плями основи, викладеної з мулу, загальним діаметром 13,0x14,5 м. У первісний насип були впушені: пізньонеолітичне поховання 7, ранньоямне поховання 4, кілька дитячих захоронень доби бронзового віку, зокрема, ямне поховання 1, катакомбне поховання 5 та поховання культури багатоваликової кераміки 3. Біля східної поли насипу I, у зв'язку зі влаштуванням якогось з цих поховань, функціонував котлован I для вибирання ґрунту з метою спорудження досипки (рис.2: котл.1), а за 4,5 м на північ від нього — носіями ранньочорноліської культури споруджено яму 1. Можливо, зі влаштуванням цієї ями пов'язана й знахідка у насипу ранньоскіфського наконечника стріли (рис.2:1).

Це втульгастий дволопатевий наконечник стріли типу Енджа-Жаботин, зі збереженим шипом, останньої третини VIII — першої пол. VII ст. до н.е. (рис.3), більш характерний для групи чорногорівських старожитностей доби раннього залізного віку (Полін, 1987, с.20-21, рис.3:6; Махорьх, 2005, с.78, рис.22:68). Подібний наконечник знайдений також на поверхні кургану № 1 на Чирвиному горбі, поблизу с.Дмитрівка, за 1,4 км на захід від дослідженого насипу (Супруненко, за участі Кулатової, Маєвської, Шерстюка, 2007, с.14, рис.6).

Другий етап спорудження кургану проходив за скіфського часу, коли край північ-

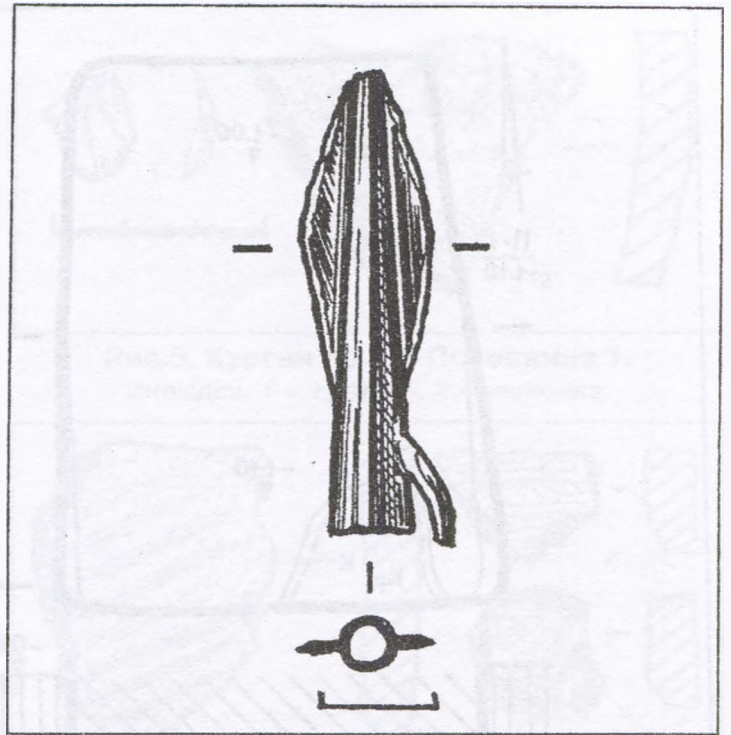

Рис.3. Солонці, с., курган № 12.
Наконечник стріли. Бронза.

но-східної поли насипу I була влаштована прямокутна материкова яма поховання 6, зі слідами кільцевого супіщано-материкового викиду навколо. Над нею був споруджений насип II. В цьому насипу виявлені окремі амфорні черепки, а також фрагменти ліпної корчаги і горщика, відщеп з кварциту (рис.11). Курган, певно, був помітно досипаний і міг «зрости» за висотою до 1,5 м, при діаметрі близько 21-22 м. Принаймні, він потрапив на земську «верстовку», зразка 1902 р. Останні три знахідки мають, скоріше, відношення до господарської діяльності ранньочорноліських племен початку раннього залізного віку, здійснюваної поряд з курганом (Кулатова, Лямкін, 2007, с.47-52).

З огляду на порівняну ординарність поховальних комплексів, виявлених у кургані, їх погану збереженість, наведемо опис лише кількох з них.

Поховання 1 (ямне), впушене до насипу I у південно-східному секторі кургану, за 1,45 м на південний схід (кут 112°) від УЦ, з рівня поверхні (рис.2: п.1; 4:1). Досліджувалося з основи залягання похованого ґрунту.

Знаходилося у підтрапецієподібній за формою, з незначно скругленими кутами, ямі,

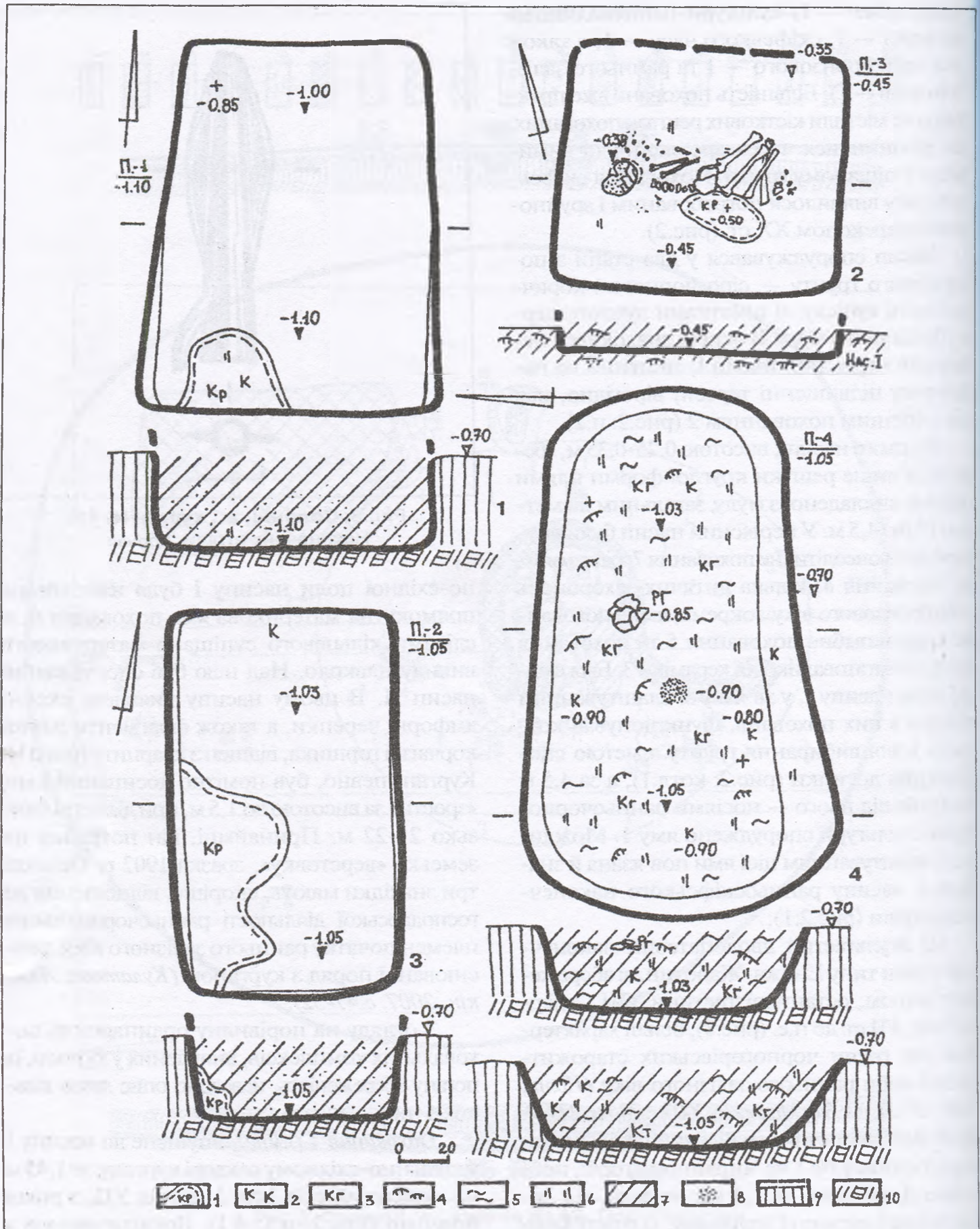

Рис.4. Курган № 12. Плани і перетини поховань:

1 — поховання 1; 2 — поховання 3; 3 — поховання 2; 4 — поховання 4.

Умовні позначення: 1 — нори, кротовини; 2 — уламки кераміки; 3 — кістки тварин; 4 — дернини; 5 — мул; 6 — вуглини; 7 — супіщане заповнення, 8 — вохра; 9 — похований ґрунт; 10 — материк.

спорудженій у похованому ґрунті та материку, помітно розширеній у південній частині. Яма мала розміри — 0,90-1,20 x 1,65 м, глибину від рівня УЦ — 1,00-1,10 м, була орієнтована довгою віссю з півночі — північного сходу на південь — південний захід (рис.4:1). Повздовжні стінки трохи звужувалися до дна, коротші поперечні — були рівними й вертикальними, дно — рівним, з нахилом у південний бік на 0,1 м (рис.4:1). Вірогідно, підвищенням дна позначалося «оголів'я» поховальної ями.

Яма заповнена щільним супіском сіро-коричневого кольору, що не містив решток перекриття (рис.4:1), з півдня — виявилася пошкодженою корою, де трапилося кілька дрібних вуглинок.

Рештки скелету похованого не збереглися. Над північною частиною ями, у заповненні, виявлений різець на відщепі кременю, неподалік — невелика кінцева відщепова скребачка (рис.4:1: +), у кротовині — фрагменти стінок ліпної посудини (рис.4:1:к). Поряд із похованням знайдені ще три уламки ліпного посуду.

Поховання, з огляду на довжину ями, мало належати дитині, гіпотетично, орієнтованій головою на північ — північний схід. Останнє, як і форма ями, може вказувати на ранньоямний час здійснення захоронення.

Знахідки. 1. *Різець* на пластівчастому відщепі прозорого сіро-коричневого кременю, зі слідами використання. Розміри — 1,9x2,6 см, товщина — 0,3 см (рис.10:4).

2. *Скребачка* кінцева, на невеликому пластівчастому відщепі прозорого світло-коричневого кременю, розміром 1,2x1,3x0,2 см (рис.5:1). Наявна дрібна ретуш на нижньому краї.

3. *Фрагмент* стінки (приденна частина) світлоглиняного ліпного товстостінного *горщика*, зі злегка заглаженою зовнішньою поверхнею. В щільному тісті сірого кольору — домішки шамоту, вигоріла черепашка. Розміри — 2,5x3,8 см, товщина стінки — 0,8 см (рис.10:1).

4-5. *Фрагменти* стінок ліпного *горщика*, зі злегка заглаженою зовнішньою поверх-

Рис.5. Курган № 12. Поховання 1. Знахідки. 1 — кремень, 2 — кераміка.

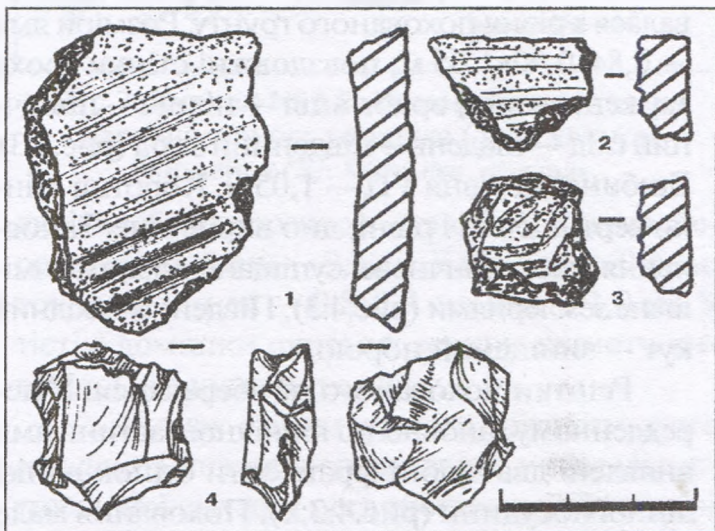

Рис.6. Курган № 12. Знахідки. 1 — окоп; 2, 3 і 4 — насип. 1-3 — кераміка, 4 — решничний кремень.

нею та слідами грубих гребінцевих «розчосів» внутрішньої, 2 од. Розміри — 2,1x3,1 та 2,2x4,2 см (рис.10:2). Знайдені у кротовинах поблизу поховання 1, на гл. 0,5-0,6 м від УЦ. В щільному тісті є домішки дрібного шамоту і вигорілої черепашки.

6. *Фрагмент* стінки ліпного товстостінного *горщика* із заглаженою зовнішньою та внутрішньою поверхнями (рис.10:3). Розміри — 2,9x4,6 см. У тісті помітні домішки вигорілої (товченої-? або ж подрібненої внаслідок річкового перемиву) черепашки та піску.

7. *Уламок* стінки ліпного товстостінного *горщика*, зі слідами грубого гребінцевого згладжування зовнішньої та внутрішньої поверхонь (рис.5:2). Розміри — 3,5x5,2 см. Виявлений поряд із похованням 2, у кротовині. Вірогідно, належить ріпоподібній катакомбній посудині, занесений землеріями з орного шару. В щільному тісті — шамот, рештки вигорілої черепашки, дрібного піску та слідів рослинності.

Таким чином, поховання належить до числа дитячих, можливо, *ранньоаямного часу*.

Поховання 2 (*пізньоенеолітичне, основне у насипу І*) виявлене на межі північно- та південно-східного секторів кургану, за 0,2 м на схід (кут 90°) від УЦ. Впущене з рівня стародавньої похованої поверхні під насипом І (рис.2: п.1). Поховальна яма — прямокутної форми, із незначно скругленими кутами, невеликим розширенням до півночі, досліджувалася з рівня похованого ґрунту. Розміри ями — 0,84-0,90x1,65 м; повздовжні стінки трохи звужені до дна; орієнтація — північ — північний схід — південь — південний захід (рис.4:3). Глибина від рівня УЦ — 1,05 м. Коротші стінки вертикальні і рівні; дно вирівняне. Заповнення сіро-коричневе, супіщане, місцями змішане землеріями (рис.4:3). Південно-західний кут — знищений корою.

Рештки похованого не збереглися. У передньому заповненні північної частини ями виявлені два дрібні фрагменти стінок однієї ліпної посудини (рис.4:3:к). Поховання мало належати, з огляду на довжину ями, *дитині*, яка вкладалася до могили випростано, головою на північ — північний захід.

Знахідки. Фрагменти стінок ліпного товстостінного *горщика*, зі слідами дрібних гребінцевих «розчосів» на зовнішній та внутрішній поверхнях, 2 од. Їх розміри — 1,9x2,9 і 2,8x4,1 см. У щільному тісті наявні домішки шамоту, вигорілої черепашки, рослинності і кварцового піску.

Поховання, вірогідно, належить до числа дитячих захоронень доби пізнього енеоліту, — за орієнтацією і формою ями, до кола старожитностей *постмаріупольської культури*. Край ями поховання 2, на рівні насипу І, перекривав із західного боку викид впускного поховання 4 часу складання ямно-культурно-історичної спільноти.

Поховання 3 (*культури багатоваликової кераміки*), впущене у насип І на межі північно- та південно-західних секторів кургану, за 0,9 м на захід (кут 270°) від УЦ, з рівня поверхні насипу І (рис.2: п.3). Досліджувалося з глибини 0,35 м від УЦ, безпосередньо під орним шаром (рис.4:2).

Здійснене посеред майже квадратної в плані ями, влаштованої на глибині 0,45 м, на рівні похованого ґрунту, у масиві насипу І. Яма мала розміри — 1,10x1,15 м, рівні стінки, вирівняне дно, була орієнтована за довгою віссю із заходу — північного заходу на схід — південний схід (рис.4:2). Рештки дерев'яного накатника відзначені за невиразними слідами трухлявини в однорідному заповненні з сіро-чорного щільного мулистого супіску.

Посеред ями, вздовж її довгої вісі, лежав скелет *дитини*, що зберігся в анатомічному порядку, зі втратами, спричиненими діяльністю землерійів. Кістки скелету майже повністю струхли, крім дентальних органів, за якими й визначений вік *дитини* — 5-6 років. Положення похованого, на думку антрополога А.В.Артем'єва, хлопчика, встановлюється як зібгаче на лівому боці, головою на захід — північний захід (рис.4:2). Ноги підігнуті в колінах (кут скорченості 22-38°), руки складені перед грудьми, кисті — перед обличчям. В оголів'ї відзначене підвищення дна ями.

Поряд з кістками черепа віднайдені дві вуглини. Поховання безінвентарне.

Воно належить до числа дитячих захоронень *культури багатоваликової кераміки*, влаштованих біля вершини кургану. Поховання перекривало з північно-західного боку яму пізньоенеолітичного комплексу 4.

Поховання 4 (*впускне*), у центрі насипу І — південно-західному секторі кургану, за 0,6 м на південь (кут 180°) від УЦ, здійснене з рівня стародавньої поверхні насипу (рис.2: п.4).

Містилося в неглибокій, підпрямокутної, із розширенням у західний бік, материковій ямі, глибиною 1,05 м від УЦ, влаштованій з рівня поверхні первісного насипу. За формою, віддалено нагадує обриси стопи людини. Розміри ями по верху — 0,96-1,28 x 2,25 м, по дну — 0,75-0,93 x 2,08 м. Вона орієнтована за довгою віссю в широтному напрямку, із незначним відхиленням до південного заходу — північного сходу. Довші стінки ями мали більший ухил до рівного дна, широтні — дещо менший. Глибина від рівня впуску — 0,6 м (рис.4:4).

Яма була заповнена чорним щільним за-
тінним супіском, з мулистими дернинами,
включеннями мулу, чималою кількістю дріб-
них та більших вуглин (частина з них утвори-
лася від горіння стебел високої рослинності).
З-поміж вуглин виявлені кілька дрібних пе-
регорілих трубчастих кісток тваринного по-
ходження (рис.4:4:кт).

Посеред ями у заповненні, на глибині
0,90 м, виявлена кругла пляма рожево-чер-
воної вохри, діаметром 8,5 см і товщиною в
2-3 мм, неподалік — розвал нижньої части-
ни ліпного гостродонного горщика (рис.4:4:рг).
Ще кілька дрібних фрагментів стінок ліпних
посудин трапилися у заповненні, разом із ви-
робами з кременю та фрагментом абразиву.
Інших знахідок, як і кісток похованого, ви-
явлено не було.

Яму оточував масив мішаного материко-
во-супіщаного викиду, підтрапецієподібних
обрисів, розміром 3,1x3,2 м і товщиною 0,15-
0,20 м, що лежав навколо, на рівнях 0,40-0,45 м
(рис.2).

Знахідки. 1. Розвал приденної части-
ни ліпного горщика із незначно загостреним (що на-
ближалось до яйцеподібного) дном. Зовнішня
поверхня добре заглажена, має сліди «роз-
чосів» гребінцевим штампом, внутрішня —
більш виражені залишки загладжування у виг-

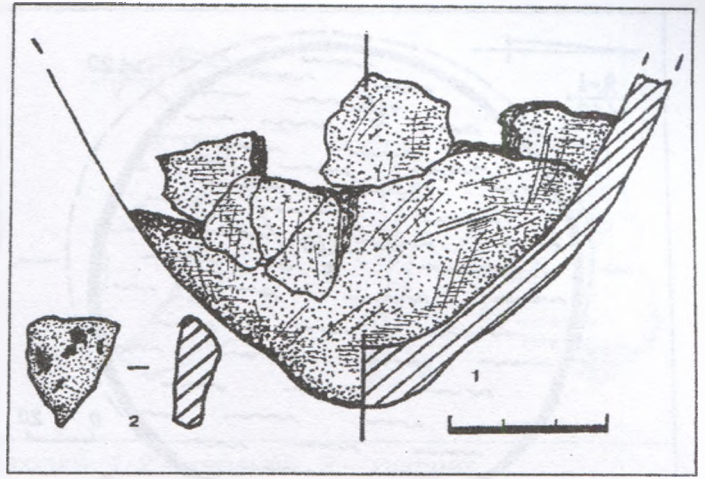

Рис.7. Курган № 12. Поховання 4. Нижня
частина ліпного горщика (1) та уламок
абразиву (2). Кераміка, пісковик.

ляді подібних «розчосів» (рис.7:1). Висота збе-
реженої частини — 9,5 см; її діаметр — 9,6 см;
товщина стінок — 0,8-0,9 см, дна — 1,0 см. У
тісті є домішки окремих зернин шамоту, ви-
горілої черепашки та піску.

2. Уламок стінки ліпного товстостінного
горщика зі слідами орнаментациї, у вигляді вер-
тикальної смужки неглибоких круглих нако-
лів, із зовнішнього та внутрішнього боків — з
невизначними рештками «розчосів» гребінцем
(рис.8:3). Розміри — 1,9x3,3 см. В тісті наявні
домішки шамоту, вигорілої черепашки та піску.

3. Фрагмент стінки ліпного тонкостінно-
го горщика з переважно горизонтальними слі-

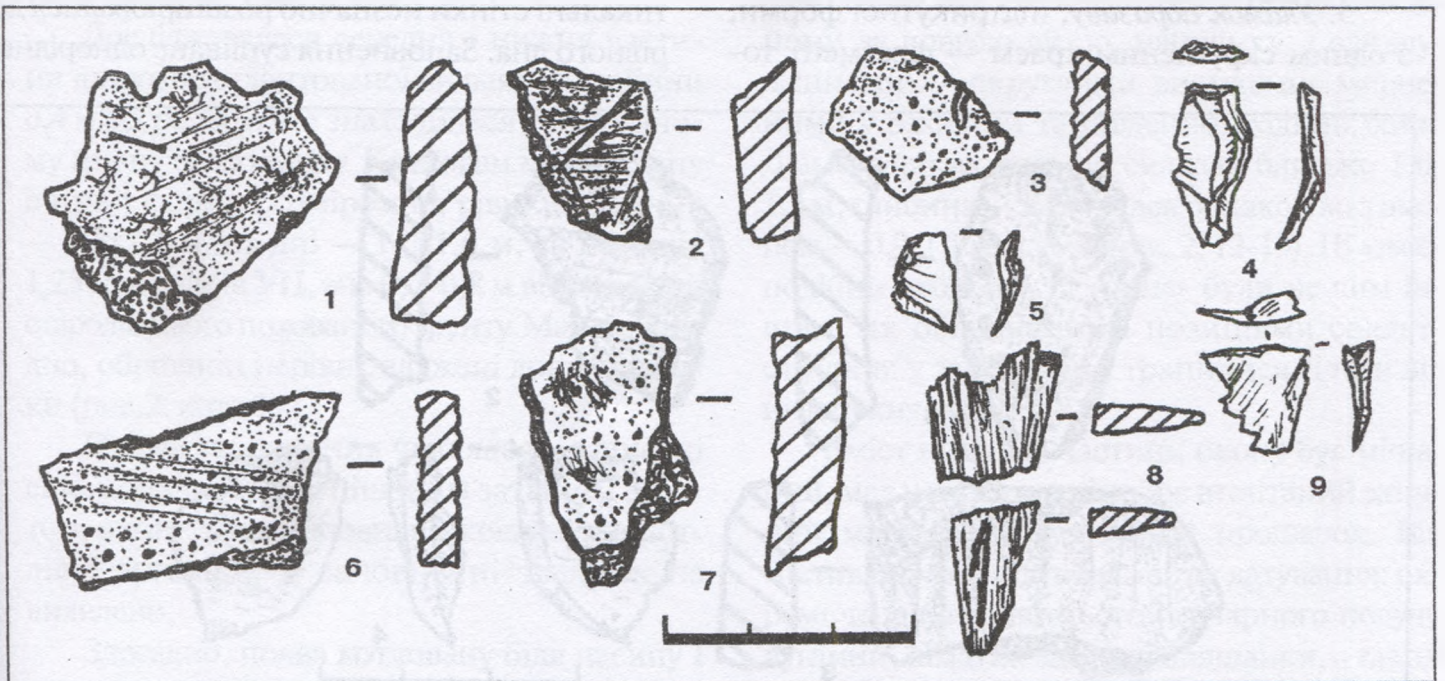

Рис.8. Курган № 12. Знахідки. 1 — окоп; 2-3, 6-9 — поховання 4; 4-5 — поховання 7.
1-3, 6-7 — кераміка, 4, 5, 9 — кремень, 8 — кістка.

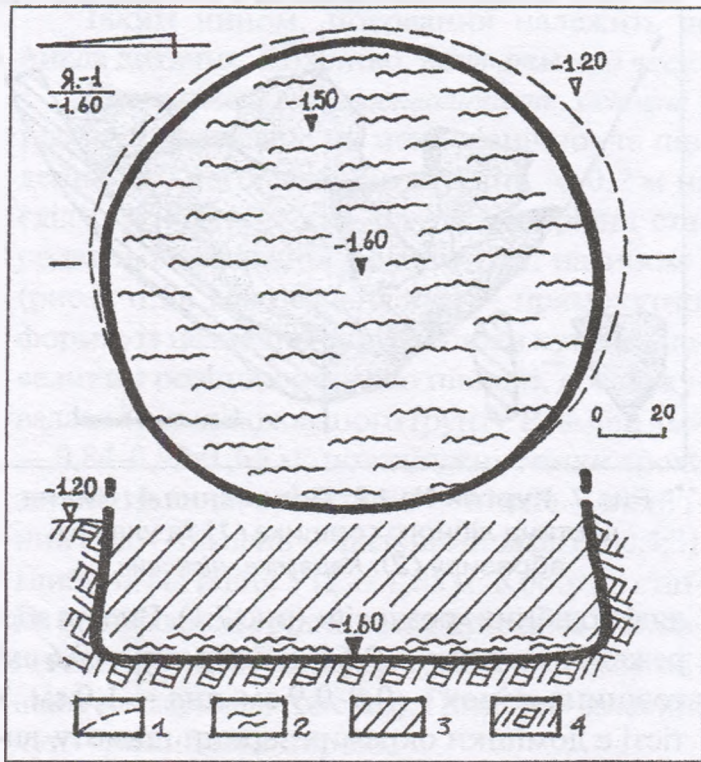

Рис.9. Курган № 12. Яма 1. План і перетин.
Умовні позначення: 1 — невидимі контури стінок;
2 — мул; 3 — супіщане заповнення, 4 — материк.

дами рівнозубого гребінцевого загладжування зовнішньої і внутрішньої поверхонь (рис.8:6). Розміри — 1,9х3,7 см. В тісті є домішки вигорілої черепашки та піску.

4. *Відщеп* прозорого світло-коричневого кременю, зі слідами використання (рис.8:5). 1,3х1,4х0,2 см.

5. *Уламок абразиву*, підтрикутної форми, з одним скругленим краєм — фрагмент то-

чильця з рожевого пісковика, розміри — 2,1х1,3х0,7 см (рис.7:2).

6. *Частина обгорілого знаряддя* підтрикутної форми, виготовленого з трубчастої кістки тварини, зі слідами використання (заліскованості) та, вірогідно, свердленого отвору. Розміри — 1,5х3,4х0,4 см; діаметр отвору-? — 0,4 см (рис.8:8).

Поховання віднесене до числа фінально-енеолітичних, часу складання ямної культурно-історичної спільноти. Вірогідно, малу східну орієнтацію. Подібні поховальні старожитності вже досліджувалися у курганах околиць с.Солонці, мали схожу орієнтацію, форму ям, займаючи аналогічне стратиграфічне положення у курганах (Супруненко, 2006, с.89, рис.87:1,3; 2007, с.103, рис.109:3).

Яма 1 (добы раннього залізного віку, біля насипу I), досліджена у північно-західному секторі кургану, за 11,3 м на північ (кут 354°) від УЦ. Впущена з рівня стародавньої денної поверхні, край північної поли насипу I (рис.2: я.1).

Досліджувалася з рівня 1,2 м від УЦ. Мала круглу в плані та розширену до низу, слабко конічну у перетині, форму, із діаметром на рівні виявлення — 1,45 м, по дну — 1,50 м, глибину — 1,60 м від рівня УЦ, або 0,8-0,9 м від залягання похованого ґрунту (рис.9). Вертикальні стінки незначно розширювалися до рівного дна. Заповнення супіщане однорідне,

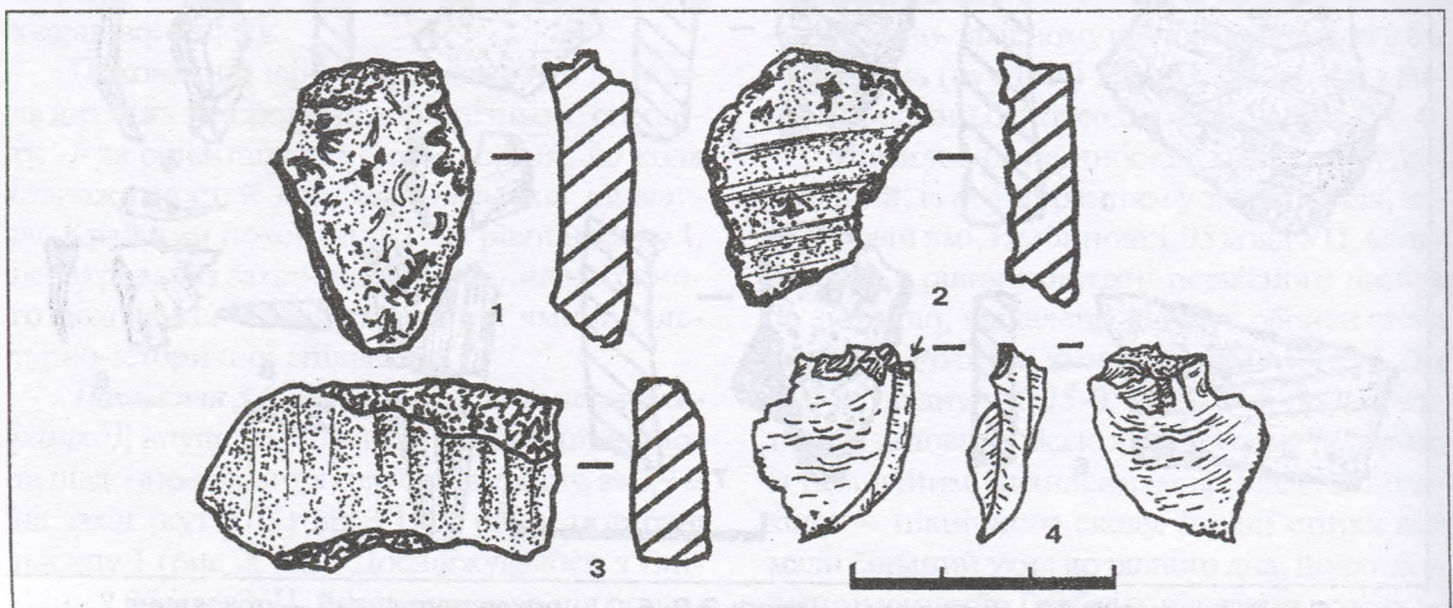

Рис.10. Курган № 12. Насип. Знахідки з поховання 1. Кераміка (1-3), кремень (4).

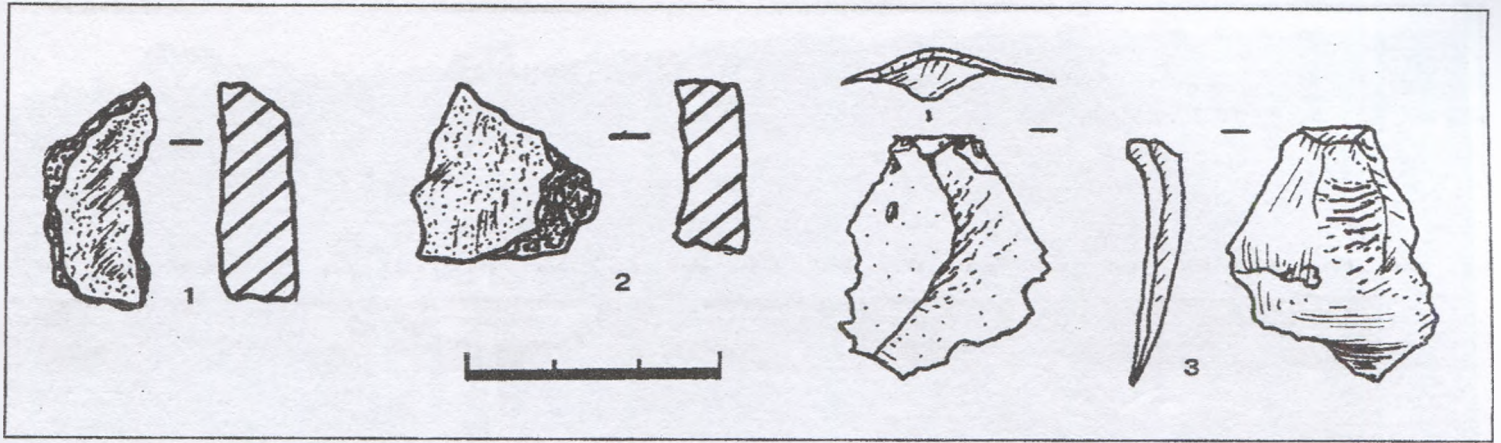

Рис. 11. Курган № 12. Насип. Знахідки. 1-2 — кераміка, 3 — кварцит.

чорно-коричневого кольору, надзвичайно щільне, зі слідами затьоків у передденні (нижні 5-8 см) (рис.9).

Знахідок не виявлено. Форма, профіль і обсяг ями — цілком відповідають розмірам досліджених біля курганів мікрорегіону господарських ям ранньочорноліської культури (Супруненко, Масєвська, Артем'єв, Горбенко, 2006, с.7-8, рис.1; Кулатова, Лямкін, 2007, с.47-52), залишених населенням початку раннього залізного віку.

Котлован 1 (доби бронзового віку, поряд із насипом I), виявлений у північно-східному секторі кургану, за 5,8 м на схід (кут 89°) від УЦ. Влаштований з рівня поверхні східної поли насипу I (рис.2: котл.1).

Досліджувалася середня і нижня частини широтно орієнтованої виямки, з глибини 0,4 м від репера, що знаходилася у похованому ґрунті та материкау. Котлован мав овальну в плані форму, розміром на рівні виявлення — 1,8x2,1 м, на дні — 1,0x1,6 м, та глибину 1,25 м від рівня УЦ, або 0,7-0,8 м від поверхні стародавнього похованого ґрунту. Мав нерівне дно, обривисті нерівні, звужені донизу, стінки (рис.2: котл.1).

Пляма заповнення читалася у зачистці сіро-коричневим супіщаним затічним вмістом, оконтуреним ззовні тонкою смугою зотлілої органіки. У заповненні знахідок не виявлено.

Здогадно, поява котловану біля насипу I може бути пов'язана зі спорудженням досипок населенням доби бронзового віку.

Окоп (1943 р.), виявлений за 0,9 м на північ та 2,5 м на південь від УЦ. Влаштований з рівня поверхні насипу II (рис.2: окоп). Цей об'єкт був найбільш «інтригуючим» у дослідженому кургані. Перш за все тому, що в сусідній «Цегельні» у 1992 р. та в більш віддаленій на південний схід «Кормилиці» 1993 р., попередніми дослідженнями виявлені цілком подібні споруди — у той час названі «змієподібними» ровами. Хоча розміри їх були дещо більші, проте форма і рівень заглиблення — виявилися майже ідентичними.

Як і в названих курганах, окоп мав вигляд підтрапецієподібної у перетині канави, шириною 0,9-1,1 м, з похилими, до низу рівними стінками, *на жаль*, відкопаними лопатою. Окоп був спрямований у меридіональному, за довгою віссю, напрямку, з відгалуженнями — округлими виямками, зверненими у західний та південно-східний боки. Діаметр таких виямок складав близько 1,0-1,2 м, глибина — виявилася однаковою з окопом — 0,9-1,1 м від УЦ (рис.2; 12-13). Ці «змієподібні» «голова» та «яйце» були не чим іншим, як обладнаними позиціями солдат-стрілків: у заповненні трапилися гільзи від німецьких карабінів.

Вміст нижньої частини окопу був мішаний, мав у передденні добре втоптаний затічний материково-супіщаний прошарок. Він містив виразні підтвердження датування: окремі черепки новітнього гончарного посуду, вуглини, шматки залізної бляшанки, а також оцинковану платівку-оковку від ящика та планку з-під набоїв до карабіну «Mauser»,

Рис. 12. **Курган № 12.** Дослідження окопу. Робочий момент.
Зліва направо: *К. Мироненко, М. Радченко, О. Коротя та В. Полапа.*

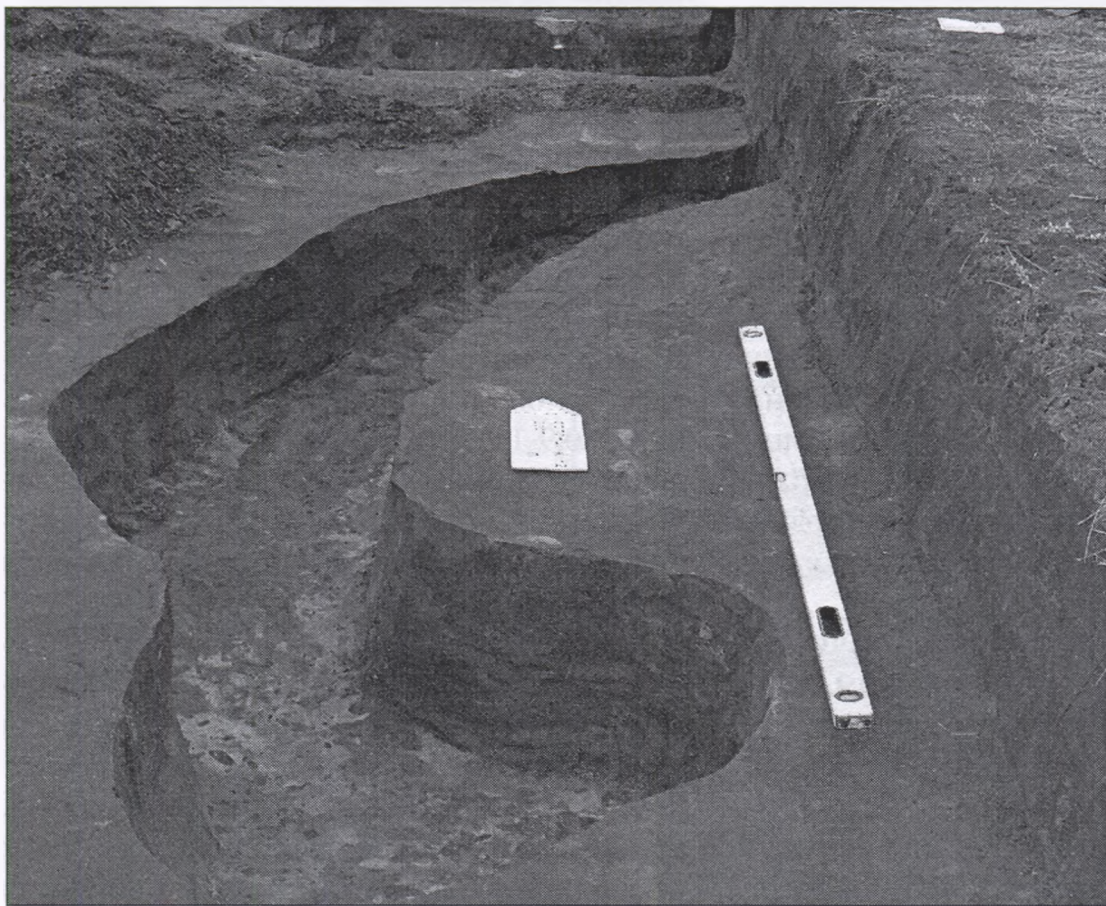

Рис. 13. **Окоп.** Південна частина. На задньому плані — вибрана яма поховання 4. Вигляд з півдня.
Рис. 14. **Окоп.** Знахідки з переддення. Сталь.

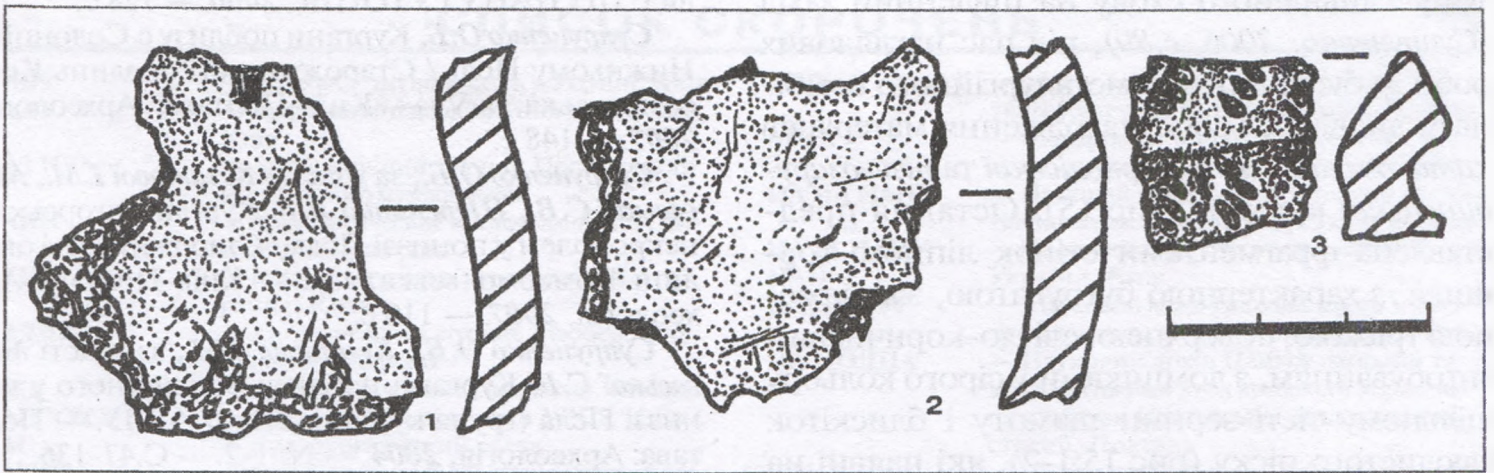

Рис. 15. Солонці, ур. Карасеве болото. Уламки кераміки пізньозарубинецького (1,2) і катакомбного (3) часу.

виробництва Німеччини початку 1940-х рр. (рис.14). Красномовним підтвердженням такого висновку стало виявлення латунних гільз від стрілецької зброї німецького виробництва, зразка 1937 р., знайдених у насипу, під орним шаром.

Виходячи з цих фактів, незвичний «рів» атрибутований як рештки стрілецької позиції фашистських агресорів, розташованої у напрямку наступу радянських військ на Кременчук та переправу біля Келеберди *восени 1943 р.*

Внаслідок археологічних досліджень кургану № 12 групи I поблизу с.Солонці досліджено поховальний курганний комплекс, що репрезентує своєрідний «зріз» старожитностей від епохи пізнього енеоліту до скіфського часу. Шкода, що стратиграфічні можливості цього кургану істотно обмежені руйнуванням насипу за часу Другої світової війни та у 1950-1960-х рр.

У кургані виявлені характерні для мікрорегіону рядові пізньоенеолітичні поховальні пам'ятки, залишені постмаріупольським та передямним населенням передстепових просторів мідного віку. Типовими для пониззя Псла є ямні старожитності, які репрезентовані похованням 2, здійсненим у прямокутній материковій ямі. В цілому інвентарне поховання є підтвердженням досить раннього часу влаштування захоронення, яке можна співвіднести з групою найраніших ямних комплексів першого стратиграфічного горизонту Орільсько-Самарського межиріччя (Ковалёва, 1984).

Менш виразно в кургані представлені катакомбні старожитності. Єдиний безінвентарний комплекс поховання 5, з відсутністю решток похованого, може бути віднесений до числа дитячих. Можливо, що це поховання супроводжувалося спорудженням жертвовної ями під насипом кургану (яма 2) (рис.2).

Досить типовим для мікрорегіону є влаштування біля вершини кургану дитячої могили носіями бабинської культури (культури багатоваликової кераміки). Подібні комплекси виявлені практично у всіх досліджених в околицях Комсомольська курганах (Супруненко, Кулатова, Маєвська, 2004; Супруненко, 2006; 2007). Черговий раз у пониззі Псла досліджене й скіфське поховання, і, як завжди, перекопане грабіжниками початку ХХ ст. та зруйноване перекопом.

Зовсім не очікуваним було «відкриття», а, скоріше, «закриття» в ході досліджень кургану теми щодо «змієподібних» рівчаків-ровів, принаймні, атрибутованих остаточно для нижньопсільського мікрорегіону.

Отже, охоронними дослідженнями кургану отримані важливі матеріали щодо вивчення обрядів поховання різних епох на Лівобережжі Дніпра та нові археологічні джерела з найдавнішого минулого території Дніпровського Лівобережжя, Середнього Подніпров'я та Полтавщини зокрема.

Насамкінець, зазначимо, що за 0,95 км на південь від с.Солонці, в ур.Карасеве болото, на подовому підвищенні посеред болотяної заплави, розміром 300x100 м, витягну-

тому з північного сходу на південний захід (Супруненко, 2006, с.89), під час наглядових робіт за будівництвом металургійного комбінату, виявлене місцезнаходження матеріалів катакомбної, ранньочорноліської та пізньозарубинецької культур (рис.15). Остання представлена фрагментами стінок ліпного горщика, з характерною бугрувагою, заглаженою тріскою, поверхнею, світло-коричневим ангобуванням, з домішками у сірого кольору щільному тісті зернин шамоту і блискіток слюдистого піску (рис.15:1-2), які наявні на селищах культурного типу Картамишеве 2 (Обломский, Терпиловский, 1991, с.62-72; Кулатова, Супруненко, Терпиловский, 2005, с.35-87).

Виявлені уламки ліпного посуду наочно ілюструють етапи епізодичного використання пагорбу серед боліт для влаштування недовготривалих стійбищ і ведення господарської діяльності населенням доби бронзового і раннього залізного віків.

Література та джерела

Кулатова І.М., Лямкін В.В. Ранньочорноліське поселення у пониззі Псла // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2007. — № 1-2. — С.47-52.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловский Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — 100, 1 с.

Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.Н. Отчёт об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе ЛСРЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 году // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 15. — 73 арк.

Махорых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. — Киев: Шлях, 2005. — 380 с.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века н.э. — Москва: изд. ИА РАН, 1991. — 178 с.

Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — Київ, 1987. — № 59. — С.17-36.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — 108, 2 с.

Супруненко О.Б. Звіт про дослідження кургану у с. Солонці Дмитрівської сільради м.Комсомольськ Полтавської області у 2007 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.498. — 86 арк.

Супруненко О.Б. Кургани поблизу сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі / Старожитності околиць Комсомольська, ч.ІV. — Київ-Полтава:

вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2006. — 128 с.

Супруненко О.Б. Кургани поблизу с.Солонці на Нижньому Пслі / Старожитності околиць Комсомольська, ч.V. — Київ-Полтава: Археологія, 2007. — 148 с.

Супруненко О.Б., за участю *Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В.* Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / Старожитності околиць Комсомольська, ч.VI. — Київ-Полтава: Археологія, 2007. — 110 с.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., за участі *Маєвської С.В.* Кургани поблизу Волошиного у пониззі Псла (група курганів III) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2004. — № 1-2. — С.47-136.

Супруненко О.Б., за участю *Маєвської С.В., Артем'єва А.В., Горбенка С.О.* Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного в пониззі Псла / Старожитності околиць Комсомольська, ч. III. — Київ-Полтава: Археологія, 2006. — 140 с.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Тимошук А.І. Звіт про археологічні розвідки у Полтавській області у 2005-2006 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.457. — 95 арк.

Шилов Ю.А. Курган-святилище «Цегельня» // АДУ 1992 р. — Київ: Наук. думка, 1993. — С.142-144.

Шилов Ю.А. Курганские древности окрестностей Комсомольска. — Киев-Комсомольск: Аргата, 2007. — 74 с.

Супруненко А.Б.

Курган со «змееобразным» ровиком в нижнем течении Псла

Резюме

Исследованный в зоне сооружения металлургического комбината «Ворскла Сталь» у с.Солонцы Дмитровского сельского совета г.Комсомольск Полтавской области (2007 г.) курган, высотой 0,45 м и диаметром 23 м, содержал: 7 погребений, 2 ямы и немецкий окоп времени Второй мировой войны (погребения: эпохи энеолита — 3, ямного времени — 1, катакомбное — 1, культуры многоваликовой керамики — 1, скифского времени — 1, а также ямы эпохи бронзового — 1 и раннего железного веков — 1).

Наибольший интерес вызывает перебивающий насыпь ров, в форме зеркально обращённой латинской буквы «S», с круглыми ямами на завершениях углубления, напоминающий т. н. «змееобразные» рвы, исследованные неподалёку от Комсомольська — в курганах «Цегельня» и «Кормилица» (1992-1993 гг.). В результате раскопок обнаружены веские доказательства принадлежности рва к числу полевых позиций фашистских агрессоров, а находки на дне этого окопа (гильзы, детали стрелкового оружия и т.п.) позволяют чётко увязать его сооружение с наступательными боями советской армии в направлении Днепра и г.Кременчуг осенью 1943 г.

02.03.2008.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні, Київ	МГУ	— Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Москва
АДУ	— Археологічні дослідження на Україні, Київ	МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
АЗ ПКМ	— Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Київ	НА ИА НАНУ	— Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины, Киев
АИП	— Археологические исследования на Полтавщине, Полтава	НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології України, Київ
АИУ	— Археологические исследования на Украине, Киев	НА НМЗУТ	— Науковий архів Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава	НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
АО	— Археологические открытия, Москва	НМГУ	— Национальный музей истории Украины, Киев
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР, Київ	ОАК	— Отчёты Археологической комиссии, Санкт-Петербург
АС	— Археологический съезд	ОДПАП	— Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград, Санкт-Петербург	ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
ВГУ	— Воронежский государственный университет, Воронеж	ПДМ	— Полтавський державний музей ім. В.Г.Короленка, Полтава
ВООЗ	— Всесвітня організація охорони здоров'я	ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет, Київ	ПУАК	— Полтавская Учёная архивная комиссия, Полтава
ДГУ	— Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск	РАН	— Российская Академия Наук, Москва
ДП НДЦ «ОАСУ»	ІА НАНУ — Державне підприємство Науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології Національної Академії наук України, Київ	СА	— Советская археология, Москва
ЕГУ	— Елецкий государственный университет им. И.А.Бунина, Елец	САИ	— Свод археологических источников, Москва
ІА АН УССР	— Інститут археології Академії Наук Української ССР, Київ	ТД	— Тезисы докладов
ІА РАН	— Інститут археології Російської Академії наук, Москва	ТДС	— Тезисы докладов и сообщений
ІА НАНУ	— Інститут археології НАН України, Київ	УООПІК	— Украинское общество охраны памятников истории и культуры, Киев
ІІМК АН СРСР	— Інститут історії матеріальної культури АН СРСР, Ленінград	УТОПІК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ІКЗ	— Историко-культурный заповідник	ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
КСІА	— Краткие сообщения Института археологии РАН, Москва	ЦП НАНУ	— Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
КСІА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев		
МАО	— Московское археологическое общество		

Summary

I. Kulatova

**8-th Regional Scientific and Practical Seminar
"PRESERVATION AND INVESTIGATIONS OF THE SITES
OF ARCHAEOLOGY"**
(Myrgorod, 22-24 May 2008)

L. Lugova

Archaeological Sites of the Myrgorod District and their Study

In the publication is given a brief overview of the known archaeological sites, which are situated in the Myrgorod district in the Poltava Region and the history of their study.

V. Sherstuk

Catacomb Burial of a Female Shaman from Hrebinka

In spring 2007, in Hrebinka in the Poltava Region was made dig of a ruined barrow, in which seven burials were examined; six of which belong to the Catacomb time. One of

them, burial of a woman, burial 4, belongs to the group of graves of Donetsk catacomb culture. It has obvious features of a burial of a member of cult class — a female shaman. It is proved with the presence into the burial of special inventory: tambourine, stick, necklace-beads with a human tooth, etc. It is made an assumption, coming out from the ethnical and historical parallels and finds, the deceased (buried alive) led healing practices.

O. Kovalenko, R. Lugovyj

Investigations in the Novi Sanzhary District in the Poltava Region in 2006

In the paper are represented preliminary results of the archaeological investigations and digs, made in the Novi Sanzhary district in the Poltava Region in 2006. Protective digs were made on two settlements, and investigations with the use of prospecting surf — near to village Kalusovka. The recent ones resulted the discovering of the present materials, dated back to the Neolith, Bronze Age and the Scythian time. In general, the finds are represented by parts of pottery and flint instruments.

Summary

A. Helko

Archaeological Investigations of the Sukhonosov Site

It is published the results of the investigations of the Sukhonosov site of the Scythian time in the basin of the river Sula, made by the expedition of the Institute of Ceramics - the unit of the Folklore Institute of the NAS of Ukraine and the National Museum of the Ukrainian Pottery in Opishne, in 2005.

O. Korotia, E. Osadchij

Site of the Early Iron Age in the Barvinkova Hora Near to Bilsk

It is published plan of the site, dated back to the Scythian time in natural bound of Barvinkova Hora toward the West of the Great Fortification of the Bilsk Site, belonging to number of the site-satellites of the massive complex.

O. Kovalenko, R. Lugovyj

Late Sarmatian Burials of the Barrow Necropolis in the Village Storozhove

Publication deals with the results of investigations of three barrows with burials of the late Sarmatian time near the village Storozhove in Tchutovo district in Poltava region.

All of them share some similar features: meridian orientation of the burial pits of rectangular form with rounded corners. To the peculiarities of the burial rite belongs the ritual destruction of the skeletons of the buried ones, made yet after their death.

The investigated necropolis is considered as late Sarmatian family necropolis, in which is regarded coexistence of the specific Sarmatian burial rite with the placement into graves the inventories typical to Tcherniakhovska culture.

The burial complexes are dated back to the time of formation of the Tcherniakhovska culture. The recent conclusion is proved with find of bronze bilateral fibula with high receiver of series III, group 18, type 1 after A. Ambrose or of the VII-th group, 2-nd series after E. Hopokhovskij, dated back to 230-270. Similar finds, yet a few times have been discovered in the area of the river Vorskla, are the sure chronological indicator for the complexes of the beginning of the early Roman epoch.

Y. Bashkatov

Materials of the Late Roman Time from the South of the Poltava Region

In the article are summarised the results of the recent years investigations in the environs of Kremenchuk and Komsomolsk in Poltava Region, made in course of work of expeditions under the guidance of A. Suprunenko and Y. Bashkatov. It is given the data on two settlements, the digs of which were made by the author, objects and the most interesting finds from the digs. Basing on the materials of the digs and investigations, it is stated a hypothesis about the quite dense population in the micro-region in IV c., that is related with migration processes as well as with the possible presence here of the trade mediation centre between the South of the Ukraine and the forest-steppe area adjacent to the Dnieper left bank.

S. Horbanenko

Half-Mud-Hut #16 from the Pastoral Settlement

On the base of the existing account documentation (texts, photo-documents, films, drawings) it is made an attempt of a graphical reconstruction of one of the most fully described half-mud-huts of the Pastoral Settlement before the fire. Basing on the texts on the situation of finds in the trench of the dwelling, photos and drawings, and also the size of the objects, it is offered the following variant of the mutual situation of the major discovered objects. The oven (as it was

discovered during the dig) was situated in the south-eastern corner of the half-mud-hut; millstone axle, according to calculation, was to be situated, before its fall, in the centre of the eastern wall, under ceiling, between the eastern and the western pillars.

Y. Pugolovok

Dwelling Place of the Romny Culture on the Outskirt of the Ancient Ltava

It is published the materials of the late Romny culture, received as results of the protective diggings 2007 in Poltava, at Andreevsky pereulok (Andrew's line) 6, made by the Poltava unit of the Preserving archaeological expedition of the Regional Centre of Preservation and Investigations of the Archaeological Sites. The excavated household object is dated back to the middle X — early XI cc. and proves the presence at the outskirts, along the eastern slope of the Ivan's hill, the dense building on the measure of I-II millennia.

V. Prymak

Baltics Burials from the Old Russ Sites of the Forest-Steppe Left Bank of Dnieper

The purpose of the article is to analyse burial complexes, coming from four sites of the Dnepropetrovsk forest-steppe area adjacent to Dnieper (Zhovnin, Novaya Sloboda, Zelenyj Haj), and the Tchernigov forest area (Avtunichi). They represent themselves the bilateral burials, defined by A. Motzia as Baltics. Presence of such burials is one of the indicators ("s"-shaped temple rings and ring-shaped fibulae, and also typical "polish" ceramics, defined by M. Kuchera) of the presence of people from the West-Slaves area.

Obviously, these burials appeared on the territory adjacent to the left bank of Dnieper as result of the military expeditions of princes Yaroslav the Wise and Mstyslav to the territory of Poland in 1031. According to opinion of historians S. Yushkov, B. Grekov, M. Tykhomirov, S. Bakhrushin, the taken into captivity on the territory of Poland, were personally dependant people (serfs, footmen).

The Baltics migrants did not have the immediate relations to the trade ways of Russ, in particular, to the Dnepropetrovsk, Bulgarians — Kyiv and Tchernigov — Trmutarakan trade ways.

A. Suprunenko, K. Myronenko, Y. Pugolovok, V. Sherstuk

Investigations on the Mykolayvska Hirka in Poltava

In the publication is given the results of the preserving investigations of the outskirts of the Romny Culture and the Old Russ time on the Mykolayvska Hirka in Poltava by the end 2007.

The investigations resulted discovering of remains of two household complexes, dated back to XI and early XII c., a few household pits of the same time, and also expressive items of the late XVII - XVIII c. Among them an especial interest is drawn by burial inventory complex of the late XVII c. — grave of a wealthy woman of 50-60 years of age, with the remains of headgear, dress (with buttons of different types), needle. The data amplifies the historical topography of the regimental centre of the Cossacks time and give opportunity, that the Old-Russ settlement of XI c. occupied the eastern part of the Institute hill.

A. Tymoshuk

Archaeological Investigations in Poltava District

In 2007, it is made the examinations of little-known archaeological sites in the Northern and Eastern parts of the Poltava district of Poltava Region, in the basin of the river Vorskla, its influxes: rivers Poluserie, Hotvianchyk, Kolomak, etc.

The examination resulted investigation of the more than 50 complex and separate objects: 3 settlements, 26 groups of the barrows, 26 separate embankments and 2 places. Accepted materials will be used in preparation of the archaeological part of the volume "Collection" on the Poltava Region.

**A. Suprunenko, K. Myronenko, V. Liamkin,
A. Sydorenko**

Investigations in the Area of the Low Flow of Rivers Sukhoj Kobeliachok and Psel

In the announce are given basic results of the archaeological investigations of some sites in the low flow of the rivers Sukhoj Kobeliachok and Psel, in borders of the Kremenchuk district and the Komsomolsk town council in the Poltava Region. It is published data on finds of late Neolithic monuments, interesting finds from settlements, etc. It is given data on sites of Neolith, Bronze Age, early Iron Age, Middle Ages, and the Kyiv Russ Time.

I. Holovko

Antiquities of the Svichchynyj Kraj (Candleland). (Materials of the investigations 2008, near the village Velyka Krucha in Pyriatyn district)

It is the publication of some materials on investigations made on the territory of the Pyriatyn district in Poltava Region in 2008 in course of preparation of volume "Collection of Historical and Cultural Sites" on Poltava Region.

In course of the investigations, there have been discovered 4 sites that have not been known before, detected the damage of a few barrows.

Doubtless success of the investigations is discovering and description of settlement, dated back to the early Iron Age III-I c. B.C. near the village Malaya Krucha, and also discovering of Old-Russ settlement complex and barrow necropolis in valley Zaporozhskaia Krucha.

A. Suprunenko

Barrows near Village Butenki in the Area Adjacent to the Low Flow of the River Vorskla

The information contains the data about barrows in environs of the village Butenki in the Kobeliaky district in the Poltava Region, and about the location of a part of the known under-barrow complex of the Cimmerian time on the territory of the village (1960).

A. Tkachenko, B. Yaremchenko

Researches of the Archaeological Objects of the Cossacks Time in Poltava (After the materials of researches 2007, in Konstitution Str., 13)

It is published the materials of the protective archaeological observations during the making the foundation pit for many-storeyed block in the historical centre of Poltava, on the place of the regiment fortress esplanade. The examinations resulted the discovering of remains of two caves XVIII c., filled with many finds (pottery, ceramics, glass wares, etc.), which have museum importance.

S. Skoryj, D. Karavajko

Saltpetre Ovens Complex on the Western Fortification of the Site of Bilsk

The article deals with the complex of ovens of saltpetre makers of the early XVII c., situated by the rampart of the western fortification of the site of Bilsk (village Bilsk, Kotelva district, Poltava Region). The complex was investigated by Ukrainian and German archaeological expedition in 2006. In the article is made an attempt to reconstruct the view of the complex and the process of saltpetre making.

S. Sapeghin

Investigation of Squire near the Village Konovalivka by the River Orii

It is published the materials of investigations of squire in environs of the village Konovalivka in Mashivka district in Poltava Region, made by the author in 2005. It is given data about use of embankment of the Grand barrow with purpose of saltpetre-making in the late XVIII — early XIX c.

E. Kalashnyk

South-Eastern Line of Fortifications of the Late Medieval Fortress in the Settlement Bilyky

It is published the materials of examinations of rampart of the South-Eastern line of fortifications of late medieval settlement, partly ruined with household activities, in Bilyky in the Kobeliaky district in the Poltava Region. On the base of the materials it is made a hypothesis of two periods in building of the fortress, and also the time of fire it was suffered, probably, connected with one of the Tartars invasions. It is given data dealing with part of the rampart embankment, considered to be ruined before.

A. Scherban

Explorations of the Opishne Undergrounds

It is published materials of explorations of a few underground buildings in Opishne in the Zenkivsky district in the Poltava Region, made by the archaeologists of the Institute of Ceramics, the unit of the Folklore Institute of the NAS of Ukraine.

I. Kulatova

Preserving Investigations on the Settlement of the Scythian Time in Lisovyj Kut in Bilsk

In the publication are given the results of investigations of a few household pits of the Scythian time (VI-V c. B.C.), discovered during the building the gas pipeline through the settlement in the Lisovyj Kut, in the north-western part of the Grand fortification of the Bilsk Site, situated near village Bilsk in the Kotelva district in the Poltava Region in 2001.

A. Suprunenko, K. Myronenko

Barrow with "S"-Shaped Ditch in the Area Adjacent to the Low Flow of the River Psel

In the area of erection of the metallurgical industrial complex "Vorskla Steal" near to the village Solontsy, of the Dmitrov village council in Komsomolsk district in the Poltava Region (2007), there was examined barrow: high — 0,45m, diameter — 23m. It contained 7 burials, 2 pits and German trench, dated back to the Second World War; burials, dated back to the Neolith — 2, Pit time — 1, Catacomb time — 1, Multi-Roller Ceramics Culture — 1, Scythian time — 1, and also pits of the Bronze Age — 1, and the early Iron Age — 1.

The main interest is drawn by the ditch, braking the embankment, in a shape of turned letter "S", with round pits on the ends of the dips, recollecting so called "serpent shaped" ditches, examined near to Komsomolsk — in the barrows "Tsegelnia" and "Kormilitsa" (1992-1993).

The dig resulted discovering the conclusive evidences of the belonging the ditch to the number of the field fortifications of the German armies, and the finds on the bottom of the trench (cartridge-cases, details of rifle weapons, etc.) give the opportunity to connect the erection of the fortification with the advancement of the Soviet army toward the Dnieper and Kremenchuk in Autumn 1943.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Науковий журнал

Засновник та видавець:

Центр охорони та досліджень
пам'яток археології управління
культури Полтавської
облдержадміністрації

Інститут археології
НАН України

Ресстраційне свідоцтво
ПДЛ № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на півріччя.

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу.

Відповідальність
за точність цитування, наведення
прізвищ,
імен та по-батькові, дат, посилань
на джерела
і літературу
несуть автори статей та
публікацій.

У разі
передруку посилання на
"Археологічний літопис
Лівобережної України"
обов'язкове.

Оригінал-макет підготовлений
ВЦ "Археологія" ЦОДПА

Здано до набору 03.06.2008 р.
Підписано
до друку 13.06.2008 р.
Формат 60x84/8.

Папір офсетний.
Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 30,5+0,25.
Обл.-вид. арк. 28,5+0,25.

Тираж 305 прим.
(1-й з-д — 200 прим.)
Вид. № 120.

Зам. № 1/2008.

Віддруковано:

ФОП Рибалка Д.Л.

м. Полтава, б. Богдана Хмельницького,
12а, к. 25

тел./факс (053-2) 69-25-85

НАШІ АВТОРИ

Артем'єв Андрій — асистент Української медичної стоматологічної академії, ст. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Башкатов Юрій — мол. науковий співробітник Інституту археології НАН України

Бовкун Іван — краєзнавець, голова історико-краєзнавчої асоціації "Українська лінія"

Гейко Анатолій — мол. науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, ст. науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні

Головко Ігор — науковий співробітник ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" ІА НАН України, викладач Пирятинського ліцею.

Горбаненко Сергій — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

Калашник Євген — лаборант Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Каравайко Дмитро — кандидат історичних наук, мол. науковий співробітник Інституту археології НАН України

Коваленко Оксана — ст. викладач Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, мол. науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України

Коротя Олексій — провідний спеціаліст групи охорони культурної спадщини управління культури Сумської обласної державної адміністрації

Кулатова Ірина — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Лугова Любов — завідувача відділом археології Полтавського краєзнавчого музею

Луговий Роман — науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею

Лямкін Віталій — співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею

Мироненко Константин — зав. відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Осадчий Євген — ст. науковий редактор робочої групи "Зводу пам'яток історії та культури" при управлінні культури і туризму Сумської облдержадміністрації

Паутов Олександр — Миргородський міський голова

Приймак Віктор — директор історико-культурного заповідника "Більськ"

Пуголовок Юрій — старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, аспірант Національного Університету "Кієво-Могилянська академія"

Сапегін Сергій — ст. науковий співробітник Музею-заповідника А.С.Макаренка у с. Ковалівка, викладач Ліцею для обдарованих дітей

Сидоренко Олександр — мол. науковий співробітник ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України", мол. науковий співробітник ІКЗ "Більськ"

Скорий Сергій — доктор історичних наук, завідувачий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

Супруненко Олександр — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заст. директора ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" ІА НАН України по Полтавській області, заслужений працівник культури України

Тимошук Андрій — мол. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Ткаченко Олександр — зав. сектором фондів Полтавського краєзнавчого музею

Шерстюк В'ячеслав — ст. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" ІА НАН України

Щербань Анатолій — кандидат історичних наук, зав. відділом палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України

Яремченко Віталій — ст. науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею

Публікуючи постановчі та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

На обкладинці: Миргород з висоти пташиного польоту. Фото *Калайтана Олексія*, 2007.

Половецька стела з парку маетку Гоголів-Яновських у Василівці. Миргородський краєзнавчий музей. Фото *Пуголовка Юрія*, 2008.

На 2-3-й с. обкладинки використані фото: *Балацького В.П., Титкова О.В., Сидоренка О.В.*

Рисунки, креслення:

Авторські та Коваленко Г.В., Мелешинської Т.В. Коректура: Супруненко О.Б., Філоненко Л.К. Переклад англійською мовою: Чернишов В.В.

бою, частина димленої покривки, уламки гончарних димлених горщиків, фрагмент кахлі з частиною зображенням на лицевому боці у вигляді розетки тощо. Виявлені матеріали датуються *кін. XVII - XVIII ст.*

Серед загалу знахідок виокремлюється кілька фрагментів ліпних посудин, вірогідно, *доби пізньої бронзи*. Останні зібрані на горах з північної частини мису

Поряд із кладовищем і парком Слави, за 0,3 км на південний схід від церкви, також трапилися окремі уламки ліпного і кружального посуду. Ліпна кераміка представлена фрагментами стінок, що належать епосі *раннього залізного віку*. Виявлені тут і виразні уламки гончарного посуду XVIII ст.

Отже, в ході обстеження цієї частини території міста отримані окремі матеріали, що належать до доби пізньої бронзи, раннього залізного віку, проте, превалюючими тут є знахідки пізньосередньовічної епохи.

Острів Харківка та околиці — прилегла до центральної (з північного заходу) частина міста. Обстеження проводилися переважно на території санаторію «Слава», у прибережній смузі острова. Збори матеріалів завершені шурфуванням, внаслідок чого виявлене збереження тонкого (0,2-0,4 м) шару культурних відкладень доби пізнього українського середньовіччя з поодинокими уламками ліпного посуду із домішками зерен шамоту ранньослов'янського часу.

Звісно, найвиразнішими є фрагмент слабо відігнутого вінця із незначною закраїною від білоглиняного гончарного горщика, прикрашеного на зрізі відбитками палички та ззовні — лінійним орнаментом, нанесеним коричневими ангобами. Другий уламок прямого, з ледь наміченим валиком, вінця сіродимленого горщика, прикрашеного на зовнішньому боці прокресленим лінійним і хвилястим орнаментом. Також є уламки передвінцевої частини сіродимленого горщика, зі слабо відігнутим вінцем, вкритого проліскованими лініями, сіродимленої покривки. Переважна більшість знахідок належить до стінок сіродимлених горщиків, характерних для *кін. XVII — поч. XIX ст.* Цікавою індивідуальною знахідкою цієї ж епохи є обточений шматочок цегли у вигляді зернятка каліни (або серця).

Як окремий пункт виявлення знахідок відзначимо ділянку міського історичного цент-

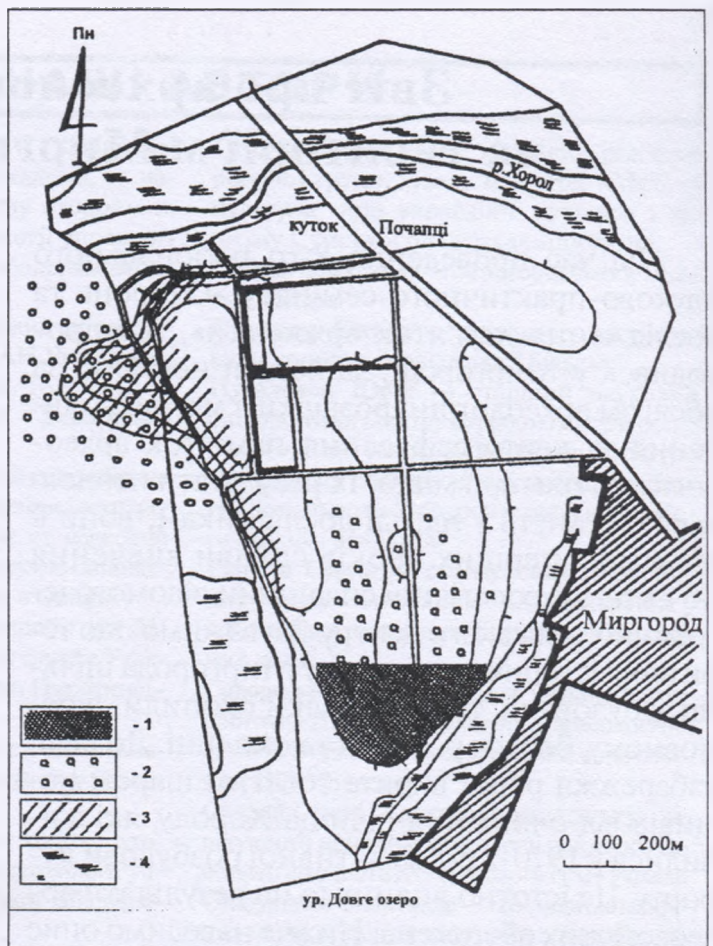

Рис.2. Миргород, ур. Почапці — Довге озеро.

Схема розташування археологічних пам'яток:

- 1 — поселення епохи бронзи – раннього залізного віку, виявлене у 2008 р.;
- 2 — сад;
- 3 — поселення епохи бронзи, виявлене у 2007 р.;
- 4 — водойми.

ру, що розташована безпосередньо перед в'їздом на острів. Так, зліва обабіч *вул. Старосвітської*, неподалік від мосту, оглянуті скупчення насипного ґрунту, вивезеного з навколишніх городів. В них виявлені уламки стінок ліпного посуду доби бронзового віку та окремі — черепки черняхівської культури.

Ур. Довге озеро та ур. Почапці. Продовжені обстеження північно-східної частини території Миргорода, розпочаті влітку 2007 р. (Супруненко, Тимошук, 2007-зв., арк. 3-7 арк.; Тимошук, 2007, с.81-84). Розвідками охоплена ділянка, обмежена: на півдні — вул. Миргородська; на сході — вул. Джерельна; на півночі — вул. Київська; на заході — т. зв. Курортним ставком. Вона розташована на піщаному останцеподібному підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега р. Хорол (рр. Хорол — Псел — Дніпро). Абсолютна висота підвищення — 100,4 м у Балтійській системі висот. Поверхня останця другої тераси задернована, у 1960-х рр. засаджена кущами шовковиці, в минулому — розорювалася.

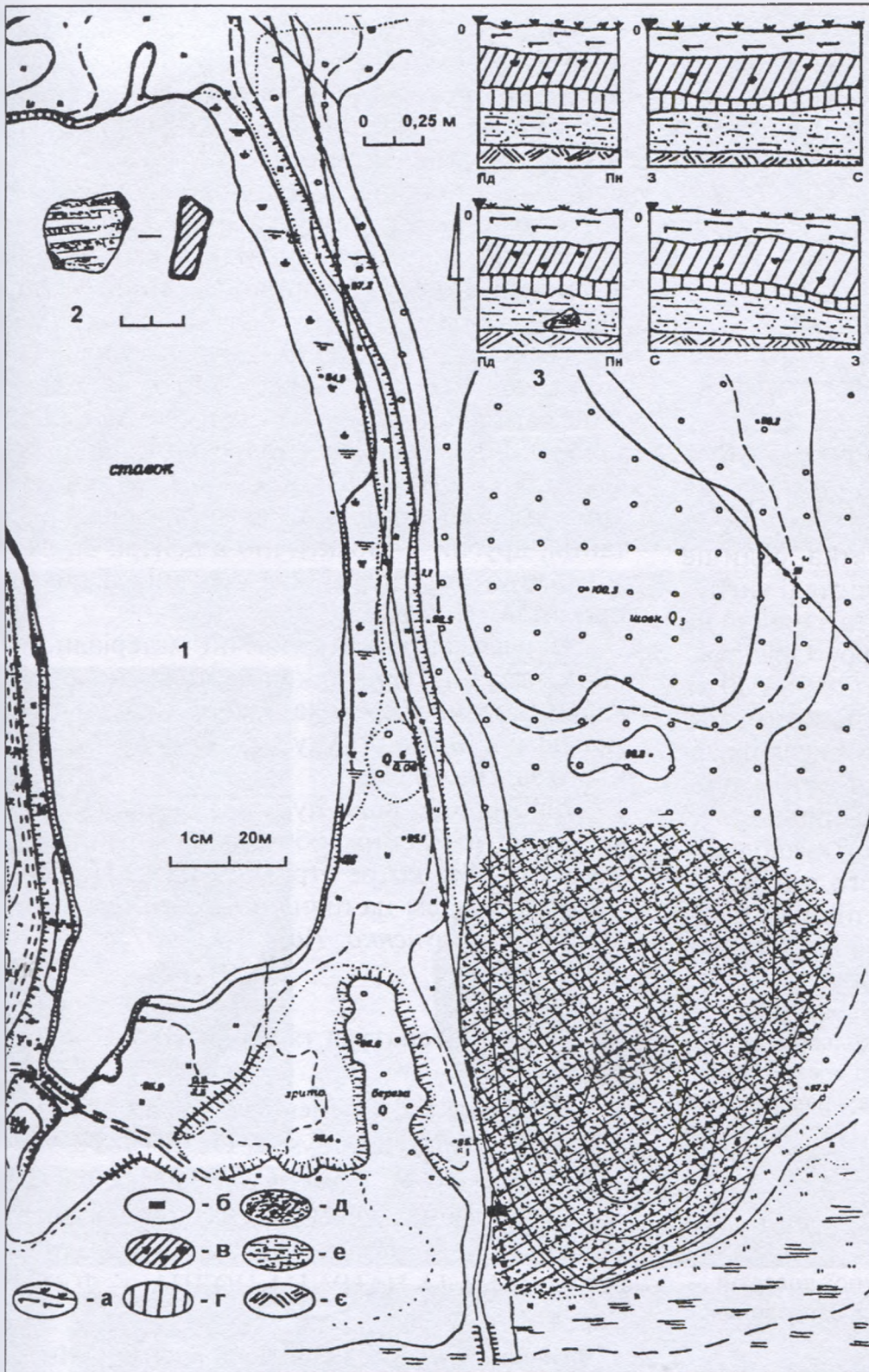

Рис.3. Миргород, ур. Довге озеро: 1 — схема розташування частини поселення; 2 — уламок кераміки; 3 — профілі стінок шурфу.
Умовні позначення: а — дерн, баласт; б — шурф; в — культурний шар; г — похований ґрунт; д — територія поселення; е — передматерик.

Повторно оглядалося поселення в ур. Почапці, виявлене 2007 р. На схилі другої тераси (на його південно-західній ділянці), де залягають і нашарування доби фінальної бронзи, у стінці узвозу підрізаного бульдозером дороги закладена зачистка довжиною 2 м з та-

кою стратиграфією:

- 0-0,22 м — дерн-супісок;
- 0,22-0,40 м — темно-сірий пісок, у якому зустрічалися знахідки епохи фінальної бронзи;
- 0,40-0,60 м — похований ґрунт;
- 0,60-0,90 м — предматерик, супісок із незначними домішками глини;
- з 0,90 м — материк — пісок жовтого кольору із глиною.

У зачистці виявлені уламки ліпної кераміки фінальної бронзи коричневого та сіро-коричневого кольорів. Більшість фрагментів мають на поверхні сліди грубого розчісування. Посуд виготовлений із залістистої глини, в якій зустрічаються оолітові включення бурого залізняку діаметром 1-1,5 мм. Судячи з усього, до формувальної маси глиняних виробів входила органіка у вигляді гною тварин та шамот.

Серед знахідок виділяються два уламки горщика бондарихинської культури, склеєні між собою. Фрагменти виявлені на глибині 0,37 м від денної поверхні. Вони належать горщику, вінця якого відбиті у новітній час. На шийці посудини помітний орнаменту вигляді вертикальних вдавнень паличкою. Аналогії даній посудині можна знайти серед матеріалів бондарихинської культури з поселень біля Хухри та Ніцахи (Ковпаненко, 1967, рис.4).

На південному пологому схилі останця, зверненого з південно-східного боку до заболоченої заплави стариці р.Хорол — Довгого озера, виявлене поселення доби бронзи — раннього залізного віку, розташоване за 0,2 км на південний схід від поселення, виявленого у 2007 р. (Тимошук, 2007, с. 87). Пункт розташований праворуч від ґрунтової дороги, що сполучає вул.Миргородську

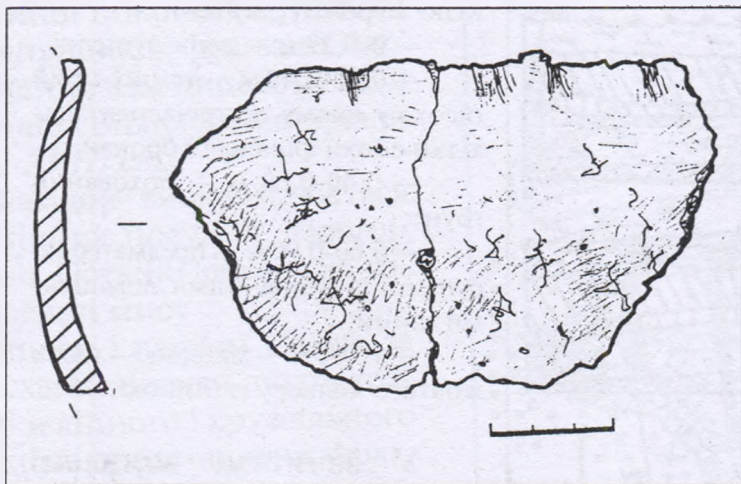

Рис.4. Миргород, ур.Почапці. Фрагмент горщика бондарихинської культури.

та Київську. Як і попередня пам'ятка, селище витягнуте вузькою смугою, у вигляді вигнутої дуги, — із заходу на південь та з півдня на схід, займаючи надсхилля пагорбу. Орієнтовна площа пам'ятки — близько 1 га (20-50 x 110 м). Зібрані вздовж польової дороги підйомні матеріали належали винятково до числа фрагментів стінок ліпних горщиків з тістом темно-коричневого та чорного кольорів.

З метою з'ясування потужності культурних нашарувань на поселенні, у його південно-західній частині, на схилі, край підніжжя пагорбу, закладений шурф (1,0x1,5 м), в якому виявлена наступна стратиграфія:

— 0-0,25 м — баластний шар: дернові гумусовані супіщані нашарування темно-сірого кольору;

— 0,25-0,75 м — культурний шар з матеріалами доби бронзи — раннього залізного віку, над збереженим прошарком похованого ґрунту (0,15 м): темно-сірий гумусований пісок зі вкрапленням вугілля, світло-жовтої глини та конкрецій;

— 0,75-0,90 м — передматерикове підґрунтя: сірий оглеений супісок;

— з 0,90-1,00 м від сучасної денної поверхні — материк: жовтий пісок із суглинистими включеннями.

Основна маса виявлених під час шурфування знахідок належить до остеологічних матеріалів; кераміка представлена фрагментами стінок ліпних посудин бронзового та раннього залізного віків з поверхнею світло-сірого, темно-сірого, коричневого та чорного

кольорів. Усі уламки мають у добре відмученому тісті домішки ледь помітного дрібного піску і дрібнотовченого шамоту. На деяких з них помітні сліди гребінцевого загладжування.

На жаль, більш чітко культурну атрибуцію поселення встановити поки-що неможливо, хоча можна припустити його синхронність і, вочевидь, спорідненість із раніше виявленим на кутку Почапці поселенням доби пізнього бронзового віку (*зрубна культура*).

Пізніше, у липні 2008 р., шурфування проводилося дещо північніше, воно було пов'язане з археологічною експертизою на ділянці. За 0,2-0,3 км закладено ще 2 шурфи, розміром 0,5 x 1,0 м. Перший — на північному краю ділянки, у північно-східній частині останця, другий — практично в центрі. Зауважимо, що стратиграфічна ситуація в них є цілком ідентичною.

Переважають остеологічні матеріали — кістки тварин, серед яких часто траплялися кальциновані. Кераміка представлена фрагментами ліпного посуду доби бронзи — раннього залізного віку.

Вірогідно, обидва пункти складають єдине велике поселення доби бронзи — раннього залізного віку, котре отримало назву Почапці, за урочищем на північно-східній частині останця (*Супруненко, Тимощук, 2007-зв.*).

Література та джерела

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — Київ: Наук. думка, 1967. — 188 с.

Супруненко О.Б., Тимощук А.І. Звіт про обстеження поселення доби бронзи на території кутка Почапці у м.Миргород Полтавської області у 2007 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 478. — 42 арк.

Тимощук А.І. Поселення доби бронзи у Миргороді на Полтавщині // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2007. — № 1-2. — С. 81-84.

Гейко А.В., Головка І.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М., Пуголов Ю.О., Сапегін С.В., Тимощук А.І., Шерстюк В.В., Яремченко В.А.

Учасники семінару

С.А.Горбаненко

Ю.О.Пуголов

Горщик катакомбної культури з околиць Миргорода. МКМ

Останнє фото семінару

Половецька стела з парку маєтку
Гоголів-Яновських у Васи́лівці.
Пісковик. Миргородський краєзнавчий музей.

